

Н. Г. ТАНАСОГЛУ, Д. Н. ТАНАСОГЛУ

АНА ДИЛИ

3-жу класс ичин

РМ Билим хем Уредижилек Министерлиин тарафындан
кавиленди

Ресимжи: **В. Портареску**

4306020300—158
Т — Письмо МНО РМ—90
М752(10)—91

ISBN 5—372—00994—2

© Н. Г. Танасоглу, Д. Н. Танасоглу, 1991.
© В. М. Портареску, 1991.

ОКУМАК

АНА ТАРАФЫМЫЗ, ХАЛКЫМЫЗ, ДИЛИМИЗ

АНА ТАРАФЫМ.

Даннар шен аарэр
Сабаа башында.
Гүн дә шыларэр
Гүл башчасында;
Калкынэр тараф ишә —
Гиргин инсаннар,
Дарсык үрекли көшә
Омүрү ачар.

Ана тарафым,
Севгили топраам!
Буҗак — Ватаным,
Гагоузистан!

Гелмәә о гүнә
Не зор о йоллар,
Кысмет онүнә
Ежел хеп конар...
Чок гелдин — узун керван,
Халкым гагоуз,
Ама корудун инан,
Йолу туттун уз.

Ана тарфым,
Севгили топраам!
Буҗак — Ватаным,
Гагоузистан!

Зорлар басылсын
Йоллар башындан,
Гүн хич качмасын
Гүл башчасындан!

Жүмнә калк, гагоузлук,
Йоллар — айдыннаа,
Дост-халкларлан тут узлук,
Йоллар — дорулаа!

Ана тарафым,
Севгили топраам!
Буҗак — Ватаным,
Гагоузистан!

Дионис Танасоглу.

АНА ДИЛИМ.

Ана дилим — татлы бал,
Салкым чичää кокусу,
Шырасыны үклү дал.
Вермиш гөмеч долусу.

Ана дилим — гөзäl сес,
Маанä-түркү авасы;
Ону ишидän херкез
Доймаз, гечмäз авазы.

Ана дилим — геврек сөз,
Уйгун дизили седеф;

Урүк фикир она өз,
Кефимä верир хеп кеф.

Онсуз гечмäз хич ачлыым,
Куру калыр масалым,
Онсуз олмаз хич саалыым,
Кысыр гезär акылым.

Дили лäзым билелим —
Она биз инан евладыз,
Дили хич кайбетмейелим —
Салт онуннан биз инсаныз.

Дионис Танасоглу.

НИЖЕЙДИ КҮЙДÄ ЙАЗЫН?

Дерелердä, чайырларда отлар, сазлар, папурлар гүр бүүй-ärдилär. Таа буйанда ешил чимен дөшелийди узун хем гениш кадифä килим гиби. Казлар йыканмыш бажакларынан, ени-куну адымнайарак сансын коруйэрлар килими бозмасыннар, чименин ен көрпä йапражыкларыны айырып гагалардылар.

Гүн пек йакарды. Дередä дä су азаракты, ама бизä шопар-лара дейни етärди. Бираз чырпындынан, бираз да еллär үстүн-дä «үздүйнän», су буланарды өлä, ани сыртымыз хептän боз оларды. Не йапасын? Пак су йыканмаа дейни пек бülä варды нанда булмаа — тä күйүн тыйнаа..., ама тä, ушак кафасы — дережиктä сансын таа ий гелärди. Хем билärдик, ани бу булан-нык судан хасталык капмаа варды колай! Ех, шака-шака, ама гидärдик тыйнаа да.

Күй ичиндä сокаклар куру тозлан өртүлүйдү. Ачан да бир лүзгär калкарды, калдырырды ону күйүн үстүнä бир думан ги-би. Инсан хепси иштä, күйүн ичи бош, сансын кимсей йашамээр. Ама салт авшам гелсини сокаклар дирилärди, бажалар тütär-ди — инсан авшамнамаа топланарды. Динненмää — йарына бак генä ишä.

БИЧМЕКТА.

Отлар йанэр, карарэр,
Йапраклары сарарэр,
Чичеклерин, гүллерин,
Сачаклы зүмбүллерин,
Ерә дийер башлары,—
Арпа, боодай сапсары...
Тарлалардан сес гелер —
Кәмил екин бичилер!

Кырлары да еркендән
Комбайнанын сесиндән
Аачлар, кушлар сесленер,
Боз йамачлар шенненер.
Йалабийэрлар дийреннәр —
Гөкә калкэр йывыннар.
Кары, адам, кыз, оглан
Чалышэр йорулмадаан.

О. Сарывәлли (Азербайжан).

С о л е й и ш л ә р: Ишләмейән имәз. Ишленән демир пас тутмаз. Йаз кышы бесләр.

Иш. Аннадын сиз дә йаз нижейди сизин күйүнүздә. Шири үренин аклындан сөлемәә.

КОСТИ ЙАЗЫ НИЖӘ ГЕЧИРДИ.

Шансора бир ай гечтийди, незамандан школа йаз каникулларына колвердийди. Йаз бүтүн кувединә гирдийди. Лүзгерләр есмектән дурдуйду. Хавалар сак олдуйду хем сыжак.

Кости гечән кыш икинжи класста гездийди, да гөзәл ноталарлан битирип, үчүнжү класса гечти. Анасы-бобасы Костийә чок канааткердиләр, ани о чалышканды, бошуна вақыды кайбетмәзди, оннары сесләрди, хайлак вақыдында оннара йардым едәрди.

Бир гүн, Кости евин башында ойнаркан, бир сес ишидер:

— Кости, Кости, чык бурайы!

Кости, евин көшесиндән бакып, ики школа кафадарыны гөрдү, токатлара асылы абанык.

— Кости, школайа гел, Георгий Павлович чаарэр. Тез, зерә хепси шансора орада, биз гидежез Қалпакчы Антону да чааралым.

Кости гийинди да качарак школайа варды.

Школада хепси топланмышты. Ангысы челик ойнарды, ангысы узун ешек...

Бирдә үредижи Георгий Павлович гелди, ушаклары долайына топлайып, деди: — Аклыныза гетирин, не дедийдим бән сизә илкйазын үретменин битки гүнүндә?

Бир бири биринә бакып ушаклар дүшүнмәә еттиләр. Бириси ансыздан аклысына гетирди:

— Дедийдиниз, ани бу йаз биз экскурсия йапажэз.

— Өлә, дедийдиниз, ани экскурсия йапажэз! — башкалары да онун аазындан лафы каптылар.

— Озаман сеслейиниз, йарын «Табака ерлеринә» экскурсиейә гидериз. Саат докузда хепсиниз бурайа топланасыныз. Йаныныза бирәр тефтер, карандаш хем бир гүнә имек алыныз. Аннадыныз мы?

— Аннадык, аннадык! — хепси бир сестә баарды.

Севинерәк ушаклар маалә-маалә евә даалыштылар.

Костийи дә севинмектән ер-гөк тутмазды. Анасы иштән гелдижәәнән Кости она каршы чыкып хепсини аннатты.

О гүнү Кости караннаадан саде хазырланды. Чантасынын копук кайышыны дикти, ичинә койду не ләзым, еменилерини паклады, су ичин бир шишә хазырлады да саат онда йатты.

Сабаасы ушаклар үсек-үсек лафедерәк, бөлүк-бөлүк школайа топландылар. Саат секиз варды-йокту, Кости дә школайа варды. Саат докузда таман Георгий Павлович тә пейда олду. Компас елиндә ушаклары сокаа чыкарды, елиннән гөстерди, не тарафа гидежекләр да деди:

— Гелин бакалым компаса, ангы тарафа гиделим.

Хепси ушаклар үредижинин долайына йылыштылар. Кости компаса хызлы бакты, хепсиндән илери деди:

— Компасын инеси пойраз тарафына гөстерер.

Хепси илип бактылар компаса:

— Хакына, пойраз тарафына,— деди биркачы.

Хепси бөлүклән, севинерәк, «Табака ерлеринә» йолландылар. Етишип, бир дик байырын етеклериндә динненмәә отурдулар. Бурада отураркан Георгий Павлович аннатты ушаклара, ани бу дик байыра инсан «Дик Бурну» деер. Динненмектән сора үредижи оннары «Дик Бурнунун» белинә гөтүрдү. Бурада топрак сет-сет дурарды, зерә ер бурада алан-алан ашаа чөкмүштү. Ама доздолай бу ерлерә «Табака ерлери» деерләр. Георгий Павлович аннатты оннара, ани ихтиарлар аннадармыш бу «табака» лафы ёскийжесинә — «кат-кат» топрак, татарлардан калмыш лаф.

Бу ерлердә чок түрлү йабан чичеклери варды, чок түрлү дә илач отлары. Бурада бүүйер «кодабач», «буга куйруу», «айы кулаа», «түлү буба», чимбрица хем чок башка да. Ушаклар хепсиндән бирәраз топладылар да бир кулак ичинә индиләр. Кулаан ичиндә үсек гөлгели фиданнар вар, дибиндә дә бир суук сызынты селжези акарды чайыра. Йамачлар үстүндә ама бааларлар койулу да оннара деерләр «Гугуш бааларлары», зерә ораларда чок йабан гугуш йашармыш незаманса. Ушаклар гездиләр хер ерлердә, гөрдүләр түрлү ер формалары, бүүмнәр, кушлар — оралары пек сефалы ерләрдир. Георгий Павлович тә чок файдалы ишләр аннатты оннара.

Сора да үредижи бракты йалныз, кендиси дә отурду бир үсе-
жик ердә, нәндан она гөрүнәрди, не йапәр ушаклар. Елбет ани
хербиринин интереси биртүрлү дийлди: ангысы илач чичекле-
рини топларды, ангысы ташчаз арарды, ангысы сужазы сийр
едәрди. Бурада натуранын куҗаанда ушаклар дуйуп кендиле-
рини таа сербест, таа болда, ачтылар үреклерини. Кости дә
ачыкгөз сесләрди Георгий Павловичин хер бир лафыны да
тефтеринә йазарды, долдуруп ону бүтүнә.

Уўлен шансора девирилди, гүн икиндийә дөндү. Георгий Пав-
лович топлады ушаклары бирери да деренин бойуна дүзләә чы-
карды. Дүзләә чыктынан бир гениш горизонт ачылды. Компаса
бакып горизонтун дөрт тарафыны белли етилар.

Вақыт гелди евә гитмәә. Ушаклар үклү чанталарлан елле-
риндә Георгий Павловичин онүнә топландылар, бу экскурсия
ичин бираз лафеттилар, да күйә йолландылар. Күйүн ортасында
ушаклар хатырлан саалыҗаклаштылар үредижийлән да да-
алыштылар евлеринә шен лафедерәк.

Кости бөлә экскурсиейә шиндийәдән гитмемишти, бу сефтей-
ди. О пек беенди бу экскурсиейи да евдә доймазды аннатмаа
хепсини уфаҗыктан.

Школайа енидән гитмәә таа варды. Ама Кости вақыды бо-
шуна харҗамазды: екин кырларында башак топлады, евин до-
лайында ишлердә анасына-бобасына йарлым етти, библиотека-
дан кийат окуду, ана дилиндә шиир хем проза — Н. Бабоглунун
«Тарафымын пиетлери», М. Көсенин «Хазыр ол!», С. Куроглунун
«Чык-чык, гүнеш!», Д. Танасоглунун «Бужактан сесләр» хем
башка да кийатлар; школанын да башчасында ишледи, генч
койулу фиданҗыкларын көклерини йыслады, тыртыллары йап-
раклардан паклады...

Кости разыйды йазы файдалы гечирилдинә.

Н. Танасоглу.

Иш. Сиз йазы нижә гечирдиниз? Йа аннадын.

БОСТАНДА.

Бужак кырларында карпуз артык ислә хем чок оләр. Карпуз-
лар гүнешли хавалары северләр. Биздә сә гүнеш чоктур.

Колхоз бу йыл ниединә койду таа чокча карпуз, кавун ексин.
Тыйнаа йакын Кыргыз деренин йамачларында бир уйгун ер
айырдылар. Орасы шиндийәдән келемейди, пекликти, бөлә то-
практа са карпузлар таа ий бүүйерләр хем таа татлы оләрлар.

Апрель айында о ери карпузлан, кавуннан, хыйарлан екип долдурдулар. Топрак ислә ишленмишкән екилмишләр дә сырадан чыктылар. Бостан хазырды, гөзәлди. Ачан карпузчуклар йумурук кадар шансора олардылар, ики бекчи койдулар, ки гаргалар делмесиннәр хем дә фена чоҗуклар бозмасыннар оннары ешилдән. Бекчиләр бир үсеҗик ердә топрактан бир бордей йаптылар кендилеринә. Йаннарына ики дә көпек алдылар, кушку уйуярак гежә дуйдурсуннар, биркимсей-гелирсә. Орадан орайы бостанын ичинә койдулар биркач коркулук, ки гаргалар, саксаннар үркүнсүннәр, корксуннар.

Йаз вакыдында башча бригаданын ишчилери бостаны үч керә каздылар, көкеннери долайладылар, көклеринә топраҗык чектиләр. Көкеннәр пек шен бүүдүләр, бирибиринә чатыштылар, чичек ачтылар да үстүндән о бостан ешил-сары бир бүүк килим гиби гөрүнәрди. Бу вакыттан бир таа гүзәдән о бостанда шамата хем шен түркүләр, маанеләр битмедиләр. Бекчилерин бириси гөзәл чаларды чыртмада хем кавалда бизим гагоуз аваларымызы, хализ авшамнарда. Варды насыл ишитмәә «Огланын» түркүсүнү, «Меневшейи», «Чекиргеий», «Ушүдүм» хем башка да ески гагоуз түркүлерини хем аваларыны. Ени түркүләр ишидиләрди: «Шен олун!», «Ай, Комрат», «Нечин, нечин, мари кыз?» хем башка да. «Кадынҗа» ансамблисинин башы Орманҗы Миәли аннаттыйды, ани бу түркүлери йазмыш гагоуз композитору хем йазыжысы Дионис Танасоглу, ани о онда үренмиш институтта.

Гелди вакыт да бир карпузлук олду о бостанда, ани күреклән күрүйәсин, ниҗә вар бир лаф! Бостанын бир көшесиндә ер таа йасланды да орада бир көкендә бир карпуз өлә бүүмүштү, ани ериндән калдырамайаҗан. Варды башка да бүүк карпузлар, ама бу хепсиндән бүүк олдуиду. Бекчиләр кими карпузлара нышан койардылар тырмалайып ешил кабыны тырнаклан, кимисини отлан өртәрдиләр, йада гүндөндү йапрааннан, зерә гаргалар хеп таа сык башладыдылар бостаны долашмаа, хализ авшамнар үстү, коркулуклара да пек бакмаздылар. Озаман бекчиләр ики тарафтан гезәрдиләр бирәр одун чакырдак еллериндә да үркүдәрдиләр оннары.

Йаклашты тә гүз. Бостанын ичиндә алаҗа-алаҗа карпузлар, бирибириндән үстүн, ниҗә бир даанык сүрү токлулар дурардылар. Оннар артык олмаа башладыдылар, бостанҗылар карпузлары хеп трыкладардылар, денәрдиләр олмуш му. Бир-ики карпуз айырып бордейә гөтүрәрдиләр: шансора каничлийдиләр, татлайдылар бал гиби. Карпузлар башладыдылар шансора сы-

радан олмаа. Башча бригаданын ишчилери дә бостаны таа сук долашмаа башладыйдылар, гелән машиналара үкледип гөтү-рәрдиләр инсана сатмаа.

Геч гүз вакыдына кадар бостанда карпуз битмеди таа бозунжа бостаны. Колхоз туршу карпуз да чок койду да кышын инсана сатты.

Бостан колхоза бүүк гелир верди, инсана да файда.

Иш. Аннадын бу бостан ичин кенди лафларыңызлан. Вар нижә дүздү-рәсиниз кендиниздән дә, еклеясиниз бишей.

НЕ ГӨЗӘЛДИ ГЕЧӘН ЙАЗ!

Ким вар нижә унутсун
Сыжак о йаз гүннерни,
Ким вар нижә унутсун
Гөзәл йаз гежелерни!

Йыкандык биз гөллердә,
Гездик ешил бааларда,

Диннендик хош чимендә,
Качыштык чайырларда.

Мейвалы башчаларда
Нижә ары ишледик,
Карпуз идик бостанда,
Бишейдә дә динмедик!

Вани Чакыр.

ЛҮЗГӘР.

Еникуну дүн лүзгәр
Чыкты бизим токаттан,
Салланды пенчереләр,
Ачан гечти өртүдән.

Дөнүшүп сарсалады
Сора чотуун далларны,

Узүмнери фалады,
Копарды сыраларны.

Саллады, сансын дири,
Куш гиби канатларны,

Учту, калды салт ери,
Сүпүрдү сокаклары.

М. Исаковский.

1. Неләр йапмышлар о ушаклар йазын? Аннадын шиирин лафларыннан, кенди лафларыңызлан да.

2. Лүзгәр неләр йапмыш? Нейә бензедер поэт лүзгери? Лүзгәр файда да гетирер ми?

Ий дост.

Картиналара гөрә аннатмаа.

1. Көпек генчкән чорбажысына нижә измет едәрмиш?
2. Сора карткан нижә измет едәрмиш?
3. Чорбажы не дүшүнмүш йапмаа?

4. Дәду насыл истемиш көпектән куртулмаа?
5. Суйун орта ериндә кайыклан не олмуш?

6. Нечин көпек дәдуйу куртармыш? Нижә?
Не дүшүнмүш озаман дәду?
Көпек адамын достуйдур.

ФАЙДАЛЫ ДЕМЕКЛӘР.

Ватан ичин.

Дуума ериндән паалы йоктур.
Йуртлуунда кахыр да таа илинмиш.

Ана-бобалар ичин, ушаклар ичин.

Гүнештә сыжак — ананда кужак.
Боба-аналар — баллы лафлар.
Ий оол — бобайа хатыр, бет оол — бобайа кахыр.
Севинер куш хавайа, ушаксайды — анайа.

Достлук ичин.

Кави достлуу најак та айыртмаз.
Дост аманда танынәр.

Уренмек ичин хем билгиләр ичин.

Айып дийл билмемәә, айыптыр үренмемәә.
Үрүклүк дийл дуумактан, ама окумактан.

Кийат ичин.

Кийат — о ий бир досттур, ондан ий дә йоктур.
Алтын гелир топрактан, билги гелир кийаттан.

Инсан ичин.

Рубалар мы гөзелледир адамы, оса йаптыклары мы?
Хайлазлык йыпрадыр, ишлемек калдырыр.
Коркаана хепси көпекләр салыр.
Хепсиндән паалыдыр дорулук.
Йаландырдыйсан дүн, инанмазлардыр бүүн.

Зааметлик хем бежермек ичин.

Аажын бак мейвасына, адамын да йаптыгына.
Колач имәә истәрсән, дурма собада сән.
Хер бир иш бежермек истеер.
Иш устайы метедер.

Екмек ичин.

Вар екмеклән су — бишей дийл корку.
Екмексиз софра да олмаз.

ШАКАЛАР.

- Арабанда не гөтүрерсин?
- Бичинти.
- Несой бичинти, ба? Арабада одундур!
- Е, гөрәрсән, не сорәрсын йа?

* * *

- Нәбәрсын, көпежиим?
- Йабанылары коркудэрым.
- Е куйрууну не сыкмышын?
- Йабанылардан коркэрым.

Иш., Арайын сиз дә файдалы демеклери инсан арасында хем дә түрлү шакалары, жүмбүшлери.

ЙААМУР.

Тафтадан токат ески,
Ешил чок вакытлардан
Урулэр казаа кескин,
Беклеер капасын адам.

Тә, хызлы йаамур гелди,
Кор гиби хашлак ерә,
Олмалы билди кеди,
Йыканырды о зерә.

Гөк гүрлемеси урду —
Булуду йарды сансын,
Топрак чоктан куруду,
Ама шинди йыкансын.
Шишти аулда парды,
Ешиллик гүлдү сансын.
Ушаклар да шымарды,
Гүн дә шылады фасыл...

Хем инсан, хем ешиллик,
Хем хайван сүрүлери,
Хепси, хепси метинник
Бүүк натурайа сөлеер.

Д. Кара Чобан.

БУЖАК КЫРЛАРЫ.

Бир үсек ердән узаа ачан бакэрсын, горизонту хемен гөрә-меерсин, сансын мави думан ичиндә еримиш.

Чадырын, Беш-гөзүн, Кириедин үүлен тарафындаг гечер бир бүүк йол. Ону ама гүн-батысына дору айкырлээр башка бир йол Комрада дору, орадан да таа Прут дересинә етишер. Бу йол евел вакытларда бүүк гөзәл гезәр йолмуш. Бу йолдан алыш-веришчиләр чок гезәрмишләр, мал гездирәрмишләр.

Хеп бу йолдан Кириетгән Комрада гидиләрди, орайыдан беш-алты йамач гечилер. Бутакым йаманлар бүтүн Бужаан ичини айкырлээрлар. Кимисинин үстлери дүз хем гениш да о ерлерә деерләр подиш, екин кырлары. Алчакларда, чайырларда бирәр дерә йада дережик акэр. Йазын сыжакларда сулары азалэр. Шинди бу алчакларда, чайырларда вар чок тыйнак кырлары йысламаа, балык бүүтмәә... Некадар гөзүн тутэр хеп кыр, екиник, йамачларда бааларлык, мейвалык, чайырларда башчалыклар, алчакларда бүүк, гөзәл дүзгүн күйләр чалышкан, услу инсаннарлан бир ески топлу хем бирлик бир халк — гагоузлар, ески огузларын евлатлары.

Бужаан ортасындан гечер демир йол Кишиневдан Ренийәдән. О гидер Лунга дересинин чайырындан, бойларында ерлешик биркач гагоуз күйсү дә: Кириет, Беш-гөз, касаба Чадыр, Табаки, Түлү күйү. Демир йолун бир колу да гидер Бессарабкадан Чок-майдана, Комрада, Дезгинжейә, Йаргарайа, Прута... Таа да бүүк алчак-чайыр хем дерә бу ерлердә Йалпуг (Йалпы), нәнда булунэр Бужак күйжези, Комрат касабасы, Баш-күйү, Бешалма, Конгаз, Светлый, Табаки, Болград, Курчи (Куртчу). Йалпуг дереси акэр Йалпуг гөлүнә, ангысы да акэр Туна дересинә. Йалпуг деренин бойларындакы күйлердән гечер бир бүүк асфальт йолу Кишиневдан Волканешә, башка бир алчаа, Кагул алчаана, гөлүнә хем дересинә (олмалы түрки лафларындан Ках+күл/көл/гөл?/).

Бужак кырларында йашээр бүтүн гагоуз халкымыз (Гагоузистан), нәны о гелди Булгаристандан 19-жу асирин башлантысында хайван сыырларынан, койун сүрүлериннән, хергелелериннән, бүтүн варлыыннан. Биркач гагоуз күйсү ама 1940-жы йылда гечирилди Одесса сынжаана: Димитровка, Александровка (Сатылык-Хажы), Ески-Троян, Табаки, Болбока (Шинди Котловина), Курчу (шинди Виноградовка), Кубей (шинди Червоноармейск).

Бужак кырлары гениш бир тарафтыр, Молдованын (Бессарабиянын) бир көшесийдир. Гагоуз күйлериндән башка, Бужак-

та вар молдован күйлери, болгар күйлери, биркач украин күйсү, бир дә арнуат (албан) күйсү — Кара-курт. Район централарында йашээр рус айлелери дә, ангылары гелдиләр 1940-жы йылдан сора, ама айырык күйлери оннарын йок бизим күйлеримизин арасында... Да бутакым, бужак кырлары чокмиллетли бир тарафтыр, нанда достлукта хем кайыллыкта йашээрлал гагоузлар молдованнарлан, болгарларлан, хепсиннән. Бужак кырларында бүүннән-бүүн булунэр гагоуз халкынын ана тарафы, ана йуртлуу — Гагоузистан!

Сорушлар.

1. Нанда булунэр бужак кырлары? Картада гөстерин.
2. Учактан, хелекоптердән бакаркан бужак кырлары насыл гөрүнүрләр, не гөрүрүз? Аннадын.
3. Не зенгинникләр вардыр бужак кырларында?
4. Кимнәр йашээр хем ишлеер бужак кырларында?

ГИДАН КУШЧАЗЛАР ТА УЧЭРЛАР.

Гидән кушчазлар тә учэрлар
Гечмиш о йазы арамаа.
Сыжак ерлерә шу качэрлар,
Бән амма истәмәм учмаа.

Хептән бән калэрым сениннән,
Беним севгили Ватаным!
Бән хич йысынмам башка гүннән,
Топрак йабанжы дийл лэзым!

И. Исаковский.

Чевирди Н. Танасоглу.

ГҮЗҮН.

О буналык йаз гүннери гечти, гүз гелди. Гүз тутэр үч ай: сентябрь, октябрь хем ноябрь. Сентябрь айында май хеп өләсыжак олэр, нижә дә йазын, саде хавалар бираз таа дурук, таа тазә.

Бүтүн йаз динненмиш ушаклар, сентябридә енидән школайа гитмәә башлээрлар.

Гүз биздә Молдовада чок түрлү зенгинникләрлән гелер. Түрлү емишлар, карпузлар, кауннар, үзүмнәр бу вакытта олэрлар. Башчаларда түрлү зарзаватлар геч гүз вакыдынадан дурэрлар. Ен паалы иш биздә гүзүн — үзүмнерин хем папшойларын топланмасы. Бу продуктлары бизим ерлеримиз болдан

дөкерләр: хер ери үзүм, шыра, хер ери папшой! Бунун ичин инсан гүзү бүүк чалышмаклан гечирер. Башка түрлү йок та нижә олсун: гүзүмүз зенгин хем пек гөзәлдир!

Ени берекети кырлардан калдырдыжанан, колхозлар тракторларлан дерин гүз чифтлерини сүрерләр, мейвалык хем баа коймаа дейни куйу хазырлээрлар, надаз ерлеринә гүз екиннерини екерләр.

Октябрь айы гечтийнән хава бираз дийшилмәә башлээр. Гежеләр таа серин олэрлар, аачларын йапраклары сараэрлар, сабааларда краа дүшмәә башлээр. Сабаайлаң калктыжанан пенчередән гөрүнер, нижә отларын үстү хем евлерин өртүлери краадан бийазланэр. Кими сабаа йалакларда су донэр. Кырлар йаваш-йаваш хептән бошанэрлар.

Кими йылда гүз йаамурлу олэр. Гүз йаамурлары йазынкы йаамурлара бенземәз. Шинди чискин йаамурлар афтайлан тутэр, топрак пек йымышээр, хамур гиби кабарэр, хем өлә тез курумээр, нижә йазын. Гүз екиннери кардашланып тарлайы өртерләр. Ихтиарларын бир лафы вар: «Тарлада чамур, текнедә хамур».

Хава гиттикчә сериннеер, краалар дүшер май хер сабаа. Аачларын йапраклары сарарып ерә силкинерләр. Пойраз тарафындан бир серт лүзгәр калан йапраклары да копардып куйтулара хайдээр, да аачларын даллары чырчыплак калэр. Лүзгәр естикчә чыплак даллар хасретли уулдээрлар.

Гидән кушлар сусарак бирери топланэрлар да, аннашмаа отуруп, йола хазырланэрлар.

Ноябрь айында гидән кушлар май хепсижи, бураларыны бракып, сыжак мемлекетлерә учэрлар. Саде каракушлар таа сорайа калэрлар, үсек аачларын далларына конуп, айазлар чекединжә битки түркүлерини чалэрлар, сансын йазынкы йуварларыны бракмаа кыйамээрлар. Ноябрьринин биткисинә йакын оннар да гидерләр. Расгелер, ани бир лелек кафаларларынан барабар учамамыш, ким билсин не себеп үзеринә: йа канады кусурлуйду, йада бир дерди варды завалынын; узун гасасыны канады алтына сокуп, гөзлерини кыпыштырайарак, бир бажаан үстүндә сүзүлер сүрүлмүш тарла ичиндә, ангысынын топачлары каардан гүжүлә гөрүнерләр.

Н. Танасоглу.

Сорушлар хем иш.

1. Гүз вакиды не айлар тутэр?
2. Ушаклар школайа незаман гитмәә чекедерләр?
3. Не зенгинникләрлән гүз гелер?

4. Колхозлар гүзүн не ишләр йапэрлар?
5. Гүзүн натурада не дийшилмекләр олэр?
6. Гүз йаамурлары ичин не сөленер?
7. Гидән кушлар гүзү нетүрлү каршы еделәр? Незаман оннар хептән гидерләр?

БАА БОЗУМУНДА.

Уроклар биттийнән, үредижи школажылары сөледи, ани йарына колхоза баа бозумуна йардым етмәә гидежекләр. Ушаклар буна пек севиндиләр. Ертеси гүнү оннар хепси школайа топландылар, ангысы бакырлан, ангысы сепетлән.

Баада чотукларын даллары телләр үстүндә дурурларды. Некадар гөзүн тутэр хеп баады. Уз сыралар таа гөзүндән кайбелинжә узаа гидәрдиләр. Койу ешил йапраклар арасында бүүк ири тенели салкымнар асым-асым саркардылар. Чотукларда үзүмнәр кара хем бийаз. «Не үзүм зебелии»,— үредижи дурп-дурп шашарды.

Бригадир гелди да гөстерди нәндан үзүм топласыннар. Хербир сырайа койдулар икишәр киши, да иш чекетти.

Үзүм салкымнарыны ушаклар чакыйлан кесәрдиләр да бакырларына; сепетлеринә койардылар.

Школажылар ий иш йапсыннар савашырдылар, бакардылар йапраклар арасында үзүм калмасын, ерә дүшән тенелери хепсини топлардылар. Оннар үзүм топладылар саат бешәдән.

Топланмыш ерә бригадир контрол йапты, иши беенди да йардым ичин школажылары шүкүр етти.

Бундан сора школажылар бир жевиз аажын алтында динненмәә отурдулар. Үредижи оннара сорду:

- Ушаклар, баа чотуклары ичин сизә бишей сөлейим ми?
- Истеериз,— ушаклар жувап вердиләр.
- Озаман сеслейин.

— Баа чотуу чок гүнеш хем сыжак север. Те онун ичин о херердә бүүмеер. Молдовада йаз узун, сыжак хем гүнешли. Баа чотуу бутакым хавайы север. Тә не ичин биздә чок баа вар.

Баа чотуу таа ий бүүер үүлен тарафына дору аанак йамачларда, нередә таа чок гүнеш урэр.

Йамачларда бүүйән баа чотуу краадан коркмээр. Биздә бааларлар таа чок үсек йамачлы ерлердә булунэрлар.

Школажылар беендиләр, не оннара үредижи аннатты да теклиф еттиләр школа ерлерин бир парчасына баа койсуннар.

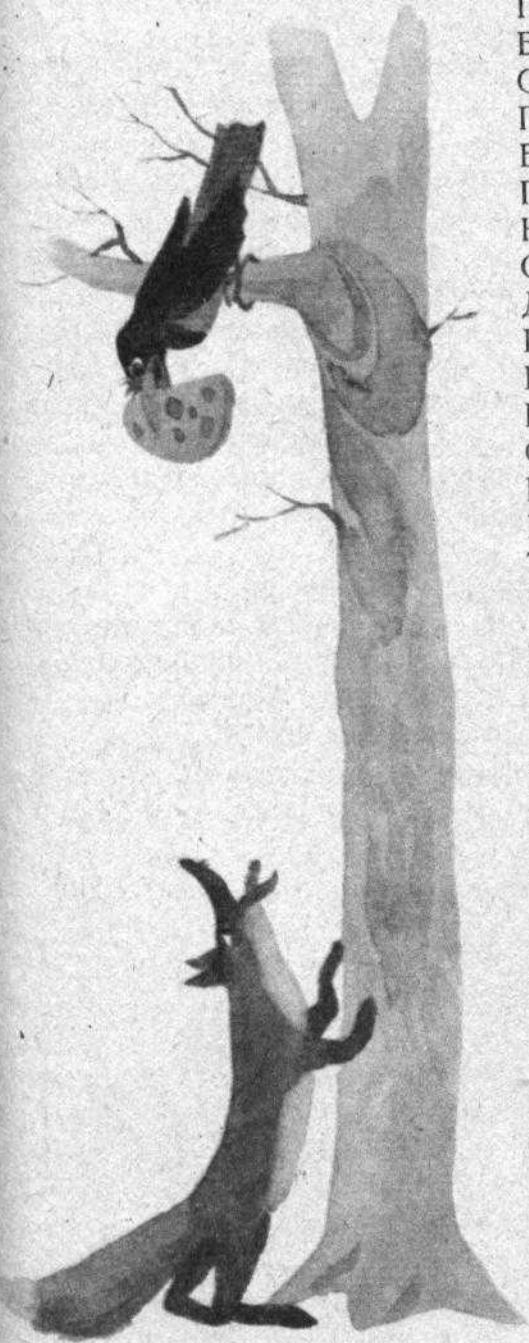
Тездә колхоз машинасы гелди да ушаклары күйә гөтүрдү.

Сорушлар.

1. Баа бозуму не вакыт олэр?
2. Баа бозумунда школажылар нижә ишледиләр?

ГАРГА ХЕМ ТИЛКИ.

Гаргайа бир гүн аллаа
Бир парча пейнир вермиш;
О да, конуп бир дала,
Пейнир имәә чекетмиш.
Бираз дүшүнмәә етмиш,
Пейнирсейди аазында.
Нәндән нерейи Тилки
Ораларда булунмуш,
Дуракланып бир-ики,
Бир татлы коку дуймуш.
Йукары ширет бакмыш,
Пейниржии бирдән гөрмүш.
Суланмыш пекчә аазы —
Пейниржии имәә, нәпсын?
Шалвир, еникунуҗа
Тә-тә йаклашәр аажа.
Куйруҗааны шу саллээр,
Лаф катәр өлә йалпак,
Сансын хич йок солумак:
«Кушчазым, хә не гөзәл!
Не бойну, не гөзчезләр!
Бир дүннә майыл олар,
Не бурну хем не түүләр!
Сесчезин ләзым гелсин
Ниҗә айозун сеси!
Чал, гөзчезим, утанма,
Бу гөзеллиинә гөрә
Сән чалмаа да бежерсән,
Бизим дә арамызда
Падишахка олаҗан!»
Гарганын мет етмектән
Башчазы дөнмүш хептән:
Севинмектән гүлүмсеер
Тилкийә дә «гаа!» едер,
Некадар едәбилер.
Пейниржик ерә дүшмүш,
Ишләр бутакым олмуш.

И. Крылов.

Чевирди Д. Танасоглу.

Сорушлар хем иш.

1. Тилки пейнири гарганын аазында гөрдүйнән не йапты?
2. Гаргайы о ниҗә мет едәрди?

ДЕМИР ДИШЛИ БАБУ.

(Гагоуз халк масалы)

Бир вакытлар вармыш, бир вакытлар йокмуш, вармыш бир чожок... О күчүктән таа анасындан-бобасындан үүсүз калмыш. Бүүдүйнән фена бир зенгинә чырак йанашмыш. Зормуш пек она да быкып истемиш чорбажысындан колверсин ону боша. Чорбажы колвермеер. Озаман чожок койэр неединә качсын.

Бир гежә, хепси уйуйаркан, алып башыны качэр да гидер, наны гөзү гөрәрсә. Гидә-гидә етишер бир канарайа. О канарада бир делик ичиндә йашармыш пек ихтиар бир дәду. Чожуу гөрдүйнән, дәду шашмыш да демиш: «Сән ба чожок, бу ерлердә не арээрсын, бураларда курт-куш гезмеер?» Чожок она жувап едип, демиш: «Бән күчүктән таа үүсүз калдым, отуз йашына да етишип бир фена зенгиндә чыраклык еттим, зиетлердән омузларым чүрүдү, авучларым сойулду. Да качтым ондан, гидерим, нерейи гөзлерим гөрәрсә.»

Дәдунун жаны ажымыш чожаа да демиш она:

— Сән, чожуум, гидежән, ама сенин өнүнә даада Демир-бабу, Демир Дишли бабу чыкажэк да истейежек параласын сени. Сән ондан зор куртулурсун, зерә о пек фенайдыр хем пек качактыр. На те бу сабуну, тараа хем те бу чыкыйы тузлан да Демир Дишли бабу сана йаклаштыкча, бу ишлери бирәр-бирәр

атасын онун өнүнә. Бөлеликлән беки куртулурсун.

Кабледип бу ишлери чо́жук йолланэр илери. Гидер, некадар гидер, да етишер бир каранник даайа. Даайын ортасында онун өнүнә, дишлерини тракладарак, чыкэр о Демир Дишли бабу да үфкейлән баарэр:

— Бурада курт-куш гезмеер, сән не арээрсын? Тә шиндижик бән сени демир дишлеримнән паралайжам!

Чо́жук чекедер качмаа, некадар качабилер, бабу да ардына: чо́жук качэр, бабу качэр, чо́жук качэр, бабу качэр, хемен-хемен етиштирежек чо́жуу. Зору гөрүп, чо́жук аклысына гетирер дә-дунун лафыны да тез чыкарэр тузлан чыкыйы да атэр бабунун өнүнә. Бирдән о чыкы дөнер бир бүүк хем үсек канара байырлык. Нәпсын бабу, үфкесиндән таа да фена хем чиркин олэр. Да чеке-дер о кемирмәә о канаралары демир дишлериннән. Кемирер, кемирер, вакыт та гечер, чо́жук гидер бир хайли узак ондан, чыкэр гениш кырлара. Кемирдийнән кендисинә бир аралык о канаралар ичиндән, бабу, бир ченеси гөктә, бир ченеси дә ердә, гөзлери шишмиш калбур кадар, чекедер генә качмаа чо́жуун ардына: чо́жук качэр, бабу качэр, чо́жук качэр, бабу качэр, хемен-хемен етиштирежек чо́жуу. Чо́жук бөлә гөрүп, чыкарэр да атэр бабунун өнүнә тараа. Бирдән о тарак дөнер да олэр бир долашык чытыранны даалык. Нәпсын бабу, үфкесиндән таа да фена хем чиркин олэр. Да чекедер о кемирмәә аачлары, чытыранны-клары демир дишлериннән. Кемирер, кемирер, вакыт та гечер, чо́жук етишер бир хайли узак ондан, чыкэр генә гениш дүзлүк ерлерә. Кемирдийнән кендисинә бир аралык о даалык ичиндән, бабу, бир ченеси гөктә, бир ченеси дә ердә, гөзлери шишмиш калбур кадар, такышэр генә чо́жуун ардына: чо́жук качэр, бабу качэр, чо́жук качэр, бабу качэр, хемен-хемен етиштирежек чо́жуу. Бөлә гөрүп, чо́жук чыкарэр да атэр бабунун өнүнә сабуну. Бирдән о сабун дөнер да олэр бир дерин хем гениш су дереси. Нәпсын бабу, үфкесиндән таа да фена хем чиркин олэр. Да чекедер кемирмәә суйу демир дишлериннән. Ама су хеп су калэр да бабу дүүнер, баарэр — бишей йапамээр да буулэр. Чо́жук курт-тулэр да гидер илери, гидер арамаа кысметини.

Сорушлар.

1. Нижә аннээрсыныз сиз бу масалын хализ маанасыны?
2. Нижә есаплээрсыныз, о чо́жук булду му кысметини? Аннадын, нижә, буллуйса, йада нечин, буламадыйса.

АЙНА ХЕМ МАЙМУН.

Маймун гөрмүш айнада
Кенди кендисини да
Еникунуҗа дүртмүш
Айыйы да гөстериши:
«Хелә бак, — демиш, — достум,
Несой зотка бу олсун?
Не фасыл бурушуклар,
Хем дә не чиркин гөзләр!
Бән өлүрүм кахырдан,
Она бираз бәнзедәән...!
Ама дору сөлейим,
Вар ниҗә гөстерейим
Кумаларын ичиндән
Беш-алты бурук олан».

— Савашәрсын хеп булмаа,
Чиркиннери хеп саймаа.
Таа ий дийлмийдир, кума,
Кенди кендинә бакмаа? —

Айы жувабы вермиш,
Ама лаф боша гитмиш...

И. Крылов.
Чевирди Д. Танасоглу.

Сорушлар хем иш.

1. Таныды мы кендини маймун айнада?
2. Кимә о бензедәрди кендини?
3. Айы не жувап вермиш она?

АЛТЫННАН КҮП

(Молдован халк масалы.)

Бир вакыт вармыш бир адам. Онун вармыш үч оолу. О адам пек шереметмиш, пек чок ишләрмиш. Ишләрмиш о хем байырда, хем чайырда, ишлемәә херердә етиштирирмиш. Евин йанында башчайы да о ишләрмиш, да хеп о чалышырмыш, аники о она ий мейва берекетини версин.

Онун ооллары бүүйрмишләр ниҗә су ичиндә. Бобасы хич дуймамыш ниҗә оннар үчү дә бүүмүшләр да олмушлар даа гиби. левент хем гөзәл. Ама чоҗуклар бобасына иштә хич йардым етмәзмишләр, саде бобасына умут едәрмишләр.

Бобасы ишләрмиш, оннар да гөлгедә отурармышлар.

Кимәр керә Нистру дересинә гидәрмишләр да гөлгедә отуруп балык тутармышлар.

Бутакум оннара йаз гечәрмиш. Ама қышын бобасынын йаздан топладыны йирмишләр.

Жаба демеерләр, ани: «Йазын түркү чалэр, қышын да ой-нээр». Да тә, бу үч оолун бобасы ихтиарламыш. О шинди ишлейәмәзмиш, нижә илердән. Башчасы да кәр ишленмедик — келемә калмыш.

Ооллары хеп өлә ишә тутунмазмышлар.

Ихтиар кахырдан артык хасталанмыш да дөшәә дүшмүш. Чорбажылыы даалмыш хептән. Башчада саде йабан оту бүүйәрмиш, оттан ев хич гөрүнмәзмиш.

Ихтиарын битки гүннери гелмиш. Олежәә заман дүшүнүрмүш, онун о хайлаз оолары нижә йашайажәклар. Дуйармыш, ани онун биркач гүнү йашамаа калмыш да чаармыш оолларыны прост олмаа.

Ооллары онун патын йанына топланмышлар.

Таа бүүк оолу бобасына демиш:

«Бобам, сән өлежән... Сөлә бишей, аники сора биз сени аналым».

Да бобасы, гөзлери йашлан долу, оолларына жувап верип, демиш: «Паалы оолларым! Бән сизи бүүттүм хепсинизи. Мамунуз өлдү, сиз таа күчүктүнүз ачан... Бән сизи бүүттүм да варлык та сизә топлайып брактым. Бир күп долу алтыннан... Ону башчада ер ичинә гөмдүм... Саде аклымда тутмээрим, не ердә ону гөмдүм... Бакын, ону арайын, да булажэныз, мутлак булажэныз... Озаман йашайжэныз ий...».

Ихтиар оннара башка бишей сөлейәмеди да өлдү.

Кардашлар хич ойаланмамышлар, күпү алтыннан арамаа башламышлар. Казмышлар, казмышлар ама күпү алтыннан буламазмышлар.

Озаман ортанжә оол демиш:

«Кардашлар! Бөлә биз казарсак күпү алтыннан буламайажэз. Гелин башчайы сырадан дүзбаскы казалым».

Кардашлар буна кайыл олмушлар да башчайы бүтүнүнә казмышлар. Ама күпү хеп буламамышлар.

Биркач гүндән сора ен күчүк кардаш демиш:

«Хади, кардашлар, башчайы казалым таа дерин, бобамыз беки күпү алтыннан таа деринә гөмдү».

Кардашлар буна да кайыллык гетирдиләр да бүтүн башчайы дерин каздылар. Йымышак ерә картофи ектиләр.

Йыл пек ий гитмиш, йаамурлар урмуш вақыдынжасына да олмуш бир бүүк картофи берекети. Бир йыла кендилеринә име-

лик картофи бракмышлар, каланыны сатмышлар да чок пара казанмышлар.

Бүүк кардаш демиш:

«Кардашлар, тә о күп алтын, ани бобамыз бизә сөләрди, башча ичиндә арайалым. Картофиләрдир о алтыннар, ани ер ичиндә саклы дурдулар».

«Өлә, дору, кардаш. Хер йыл башчайы казалым ләзым да биз хер йыл алтын булажәз»,— ортанжа кардаш демиш.

Да озамандан бери о үч кардаш, даа гиби левент хем саа, хер йыл күпү алтыннан булэрлар, ангысыны оннара бобасы өлежәә заман арасыннар дедийди...

Сорушлар.

1. Олежәә заман ихтиар не демиш оолларына?
2. Не йапты бу ооллар о күпү алтыннан?
3. Нижә булду оннар о күпү алтыннан?

ЯНКО-МУЗЫКАНТ

Янко он йашындайды. О Польшада йашарды. Янко куруйду хем гүнештән йаныкты. Сачлары кетен бенизиндейди, май биаздылар да онун шафклы гөзлеринә таа саркардылар.

Кышын о таа чок соба ардында отурурду да сууктан хем ачлыктан ааларды. Йазын о бир гөлмеклән гезәрди хем саман паралиейлән.

Анасы онун фукарайды, гүнжү ишләрди, йашарды бүүндән йарына кадар, нижә кырлангач башкасынын өртүсү алтында, кендийжесинә севәрди ону, ама дайма дүүйәрди.

Секизинжи йашында о чобан йардымжысы олдуиду.

Янко музыкайы пек севәрди. Херердә ону сесләрди.

Кимәр керә койуннарлан дааиа гидәрди, йада сепетлән емиш топламаа, ама гери дөнәрди емишсиз да дәрди:

— Маму, билмәм ким даада чаларды: ой, ой!

Эхо да... Кырда она отлар чаларды, башчада бордейә йакын кушлар жывырдарды өлә, ани кирез аачлары сарсарды! Авшамнар үстү о хер сесә сесленирди, нетүрлү саде куйдә йокту, да она гелирди, ани бүтүн күй чалэр. Ачан от даатмаа йоллардылар, онун дийрениндә лүзгәр дә чаларды.

Бир керә, онун дийрениндә лүзгәр чаларкан, о сесләрди. Ону бекчи гөрмүштү, да чөзүп кайышыны, бир лобут она атышты, ани аклында тутсун.

Инсан она Янко-музыкант дәрди. Илкйазын, евдән качып, гидәрди дережиин бойуна чыртма йапмаа. Гежә, ачан курбаа-

лар квак-квак чалмаа башлардылар, аачкакан кушлар какмаа, бөжөкләр брыннамаа, хорозлар да өтмәә, уйуйамазды, саде сесләрди.

Караул, ани күй ичиндә гезәрди, дайма Янкунун бийаз гөлмеени гөрүрдү. Чо жүк крычмайа да сокулурду. Орада, дувар бойунда синип, сесләрди. Инсан танц ойнарды. Ба чизмә туптуртусу ишидилирди, ба кызларын сеслери. Кеменчеләр еникуну чаларды, ама контрабас калын сеслән хангуйу тутарды. Пенчереләр шафктан атеш гиби йанардылар, да гелирди, ани крычмада хербир кириш титирәрди, чаларды, ойнарды, Янко да хепсини сесләрди...

О хепсини кеменчә ичин вережек олурду, ани о өлә инжежик чалэр.

Ону бари бир керә кеменчейи елиндә тутсун салверселәр!

О кендисинә сүүт кабындан хем бейгир кылындан бир кеменчә йапмышты, ама о өлә ислә чалмаа истемәзди, нижә о крычмадакысы: о өтәрди йаваш, пек йаваш, сансын бир синек йада бир сиври синек, окадар ки о онда сабаадан авшама кадар чаларды.

Боярын лакеиндә варды кеменчә, да кимәр керә авшамнарда, каранлык олур-олмаз онда чаларды.

Янко кимәр керә йапраклы отлар ичиндән буфетин ачык капусуна таа сүрүнүрдү, ани ки кеменчейи гөрсүн. О капуйа каршы дуварда асылы дурурду. О истәрди макар бир кережик ону елинә алсын, да бари ону ислә гөрсүн.

Бир авшам буфеттә хич кимсей йокту.

Янко лабадаларын ардында синип, ачык капудан кеменчейә чоктан артык бакарды.

Корку ону ериндә дургудурду, ама бир гөрүнмәз кувет ону илери итирди.

Факир күчүжүк фигуражык еникуну, сүрүнәрәк капуйа йаклаштыды.

Янко артык буфет ичиндә...

О йавашыжык хем еникуну йаклашырды, ама корку ону гиттикчә таа чок капларды.

Лабадалар ичиндә о кендисини евдә гиби дуйарды, ама бурада нижә бир йабан хайваны кафестә.

Бир йавашыжык йазынкы чимчирик чакмасы, гөктә чакып, Янкойу айдыннатты, кеменченин онүндә таман дизчә дуруркан, кафасы да йукары дору калдырылмыш.

Бир минуттан сора каранныкта бир йаваш хем кахырлы сес, сансын бириси, корунмадан, кеменченин теллеринә илишти, да бирдән...

Бир буунук, уйкулу сес, көшөдөн чыкарак, үфкели сорду.
— Ким о орада?

Янконун солуу тыканды.

Бириси сырнии дуварда чекти, да орасы айдыннанды, сора бир сүүмек ишидилди, лумбурту, ушак ааламасы, баарышлар, көпөк салмасы, пенчерелердә тутуштурулмуш мумнар, аул ичиндә баарыш.

Ертеси гүнү факир Янко старшинада судун өнүндә дурурду.

Старшина бакты она узун-узун. Чожук онун өнүндә коркмуш гөзләрлән дурурду, күчүжүк хем зайыф.

Не иш йапмаа? Суд йапмаа она, нижә хырсыза. Пек күчүк, хем дә аякча гүжүлә дурэр. Капана коймаа мы, не йапмаа? Бир лобут атмаа, да окадар,— карарлады старшина.

Суд буну дору булду.

Бекчийи Стахы чаардылар.

— Ал ону да ат бир лобут она.

Стах башыны саллады, Янкойу колтууна алды, нижә бир кедижи, да дама дору гөтүрдү.

Чожук йа аннамадыйды, не иш арада, йада коркту, да бир лаф чыкармады, саде бакарды, нижә о тутулмуш кушлар бакэр.

Ама не, билирди онуннан не йапажэклар?

Янкойа лобуду аттылар.

Анасы гелди, ушааны алмаа. Чожук пек йуфкайды.

Анасы кужаанда ону евә гөтүрдү. Ертеси гүнү о калкмады, ама үчүнжү гүнү авшамнейн скемнә үстүндә йорган алтында өлүрдү.

Кырлангачлар евин өнүндеки кирез аажын үстүндә жывырдардылар. Шансора авшамды. Кызлар чалардылар: «Ой, ешил чайырда», ама дережиин тарафындан чыртма сеси ишидилирди. Янко битки керә ишидирди, нижә күй чалэр. Онун йанында онун сүүт кабындан кемеңчеси йатарды.

Күчүк кемеңчежинин гөзлери ачыкты, ама ойнамаздылар, сураты артык морармышты хем сүнмүштү.

Янконун йанында аачлар фышырдарды.

Г. Сенкевич.

Сорушлар хем иш.

1. Не ичин бу аннатмайа Янко-музыкант денер?
2. Ангы сеслерә кырда, даада, күйдә, башчада Янко сесленирди?
3. Крычмада ангы чалгыы о сесләрди?
4. Янко не ичин кайбелди?
5. Аннатмада булун о лафлары, ани Янконун Польшада йашадыны гөстерерләр.

НАСРЕДДИН ХОЖАНЫН АНЕКДОТЛАРЫНДАН.

Насреддин Хожа бир фикирли хем жўмбўшчў адаммыш. Йашамыш чоктан, чоктан тўрк халкларын арасында. Кескин фикириннән о гўлмәә алармыш тўрлў хайырсыз инсаннары (хализ падишаалары, зенгиннери), ама инсан ахмаклыкларыны да. О чыкардып дўздў жўмбўшлў анекдотлар бу ишләр ўзеринә. Ама о йазмазды оннары, өлә ааздан сөләрмиш, инсан да аклысында тутмуш. Сора инсан кендиси дә чыкардармыш тўрлў анекдотлар да хеп Насреддинин адындан гидәрмишләр. Йашамыш мы ама хализинә бөлә бир адам, билинмеер аслы. Беким ону чыкартты кенди инсан, халклар нижә бир кенди геройу зорлукларлан буушаркан.

* * *

Бир авшам Хожайа бир мусафир гелмиш. Ийип ичтиктән сора бираз лафа дурмушлар да йатмышлар динненмәә. Оннарын йатаклары йаннашыкмыш.

Гежә вақыдында адам Хожайы дўртмўш да демиш:

— Сенин саа тарафында скемнедә бир мум варды. Вер ону бана дышары чыкайым.

Хожа хомурданарак демиш:

— Сән не, акылында мы дийлсин, жаным? Бу зындан каранькта бән саа тарафымы насыл булайым йа?

* * *

Бир керә Насреддин каршы гелмиш татаро-монгол ханыны Тимуру да о чаармыш ону гелсин онун серайына. Насреддин гелмиш да гөрмўш орада чок инсан топлу. Хепси отурармышлар ерлердә. Саде Тимур отурармыш бир пек ўсек ердә. Насреддин гирмиш да иилип демиш:

— Заманэрсин, Аллахым!

— Бән дийлим Аллаа,— демиш Тимур.

— Бән хазырым жанымы верейим сенин ичин, Аллахым!

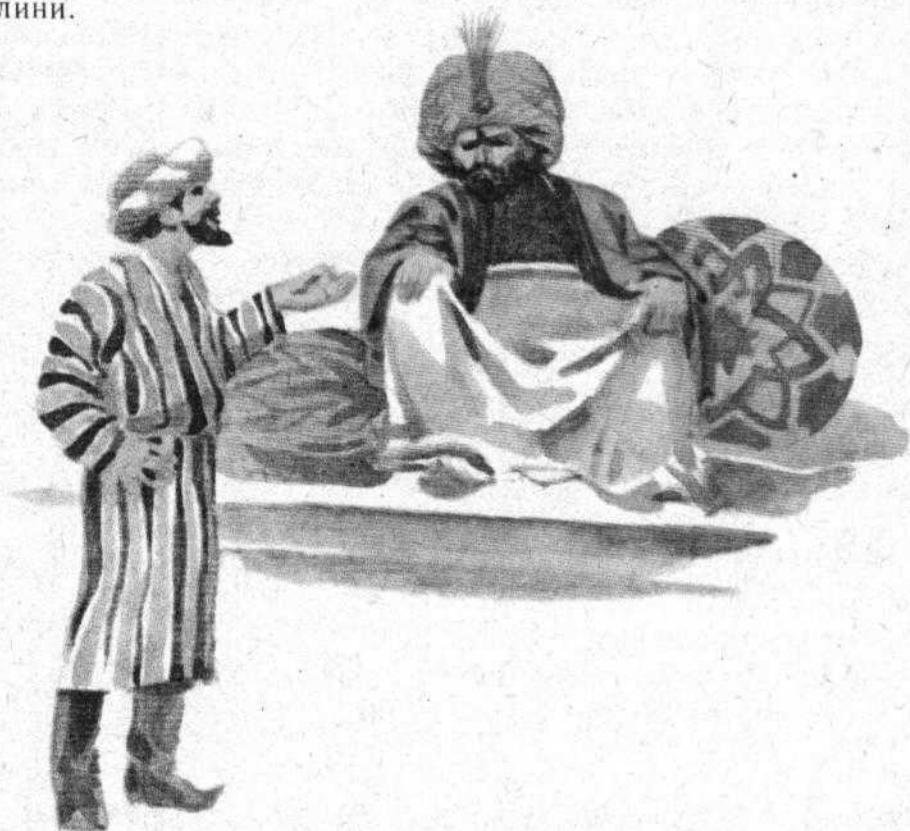
— Не сән лафедерсин, Хожа! — демиш Тимур.— Насыл Алла бән вар колай олайым?

— Озаман бән аннайамээрим: Аллаа дийлсин, айоз да дийлсин — ин озаман о ўсекликтән да отур бир адам гиби хепсиннән барабар. Не пинмишин таа гөклерә?

* * *

Аннадэрлар, ани Тимур хан изин вермиш бир керә гетирсиннәр она Насреддинин оолуну. Да о гөрмўш, ани чожек пек

бензәрмиш бобасына: бойу да, сураты да, бурнусу да, аазы да — тыпкы нижә Насреддиндә. «Е фикире бу чоҗужаан хеп өлә ми кескин, нижә бобасынын мы», — дүшүнмүш хан. Чыкарэр о бир алтын монета да узадэр чоҗужаа, ама о итирер гери ханын елини.

— Сән нечин алмээрсин бу алтыны? — сормуш Тимур хан.

— Мамудан коркэрым. О бана деди, бир керә бүлә алмайым сокакта пара йабанжылардан.

— Хелал! — демиш Тимур. — Бән ама дийлим о йабанжылардан, бән падишаайым.

— Бән билерим, ани сән падишаасын, ама маму инанмайажэк.

— Нечин?

— Нечин ми? О дейежек: «Падишаа верейди, о вережейди дийл бир алтын, ама чок».

* * *

Бир керә Насреддинә сормушлар:

— Ким таа бүүк, сән ми оса батүн му?

— Былдыр бобам дедийди, ани батүм бир йаш бүүкмүш бендән. Шинди акран ләзым олалым.

Насреддин бир керä гетирмишти евä бир гарга.

— Не лäзым сана бу гарга? — сормуш карысы.

— Ûренмишлär деерлär, ани гарга йашармыш үчүз йыл,— жувап вермиш Насреддин.— Истеерим бакайым, дору му.

— Сән не, есаплээрсын, ани сән дә ми үчүз йыл йашайа-жан? — демиш карысы.

Насреддин дүшүнмää етмиш.

— Е о үренмиш, ани буну демиш, не үчүз йыл мы йашамыш?

Иш. Дүшүнүн, хер бир анекдот не фикирлерä гетирер бизи. Топлайын сиз дә анекдот күйүнүздä да гетирин үредижийä, йоллайын гагоуз газетасына.

КЕЛЕБÄÄН ЛЕГЕНДАСЫ.

Легенда — о бир аннатма. Онда аннадылэр нижä олмуш бир күй, бир пынар, бир куш, бир геройун йаптыклары хем башка. Легендалары дүзер инсан, халклар, ачан истеерлär билмää не нижä пейда олмуш да кендилери савашэрлар аннатмаа уйдурмаа. Чок керä легендада оламазлы да ишлär, фантазиялы ишлär. Тä бакажэз бу аннатмайы «Келебäән легендасы».

* * *

Бир серайда, дүзүлмүш ани чоктан, чоктан байырлар арасында, йашармыш йылдызлар алтында Ийлик Гөзеллери хем Феналык Гөзеллери — перилär.

Ийлик Гөзеллери бийазмышлар чичек гиби, гөзлери гүнеш гиби, дудаклары гүл гиби. Рубаларыны оннар докуйармышлар кыр чичеклериндән хем ташыйармышлар канат айозлар гиби.

Чок керä Ийлик Гөзеллери бракармышлар о серайы да гезärмишлär дүннедä. Даадармышлар инсана алтын, айдыннык, бүржү кокулар, разылык, кысмет — нелär йоллармыш Аллаа.

Феналык Гөзеллери караймышлар, каранник гиби, дүрүкмүшлär, кургаф гүүдели, ширет бакышлан, долу феналыклан. Оннар даадармышлар дүннедä инсана кахыр, хасталык, ачлык, делилик. Гездийнән дүннедä бу перилär дөнärмишлär гери о серайа, ама ийлär феналарлан булушмазмышлар бир керä бүлä. Ийлик перилери ийärмишлär чичек балы сусузлууну да гечирärмишлär сабаа чийлериннән.

Фена перилär сә ийärмишлär адам йаанысы хем ичärмишлär хайван каны.

Бир боранны гежä бир кави чожек шашырмыш йолларыны

о байырлар ичиндә да дургунмуш о серайда. О уурамыш фена перилерин порталарына да урмуш кылыжыннан о токатлара өлә пек, ани оннар ачылмышлар, ама капанмышлар да бирдән, чожук ичйанына гирдийнән,гыжырдайарак күфлү демир гиби.

Чожук гөзәлмиш хем акыллымыш.

— Нәндан гелерсин, чожук,— сормушлар периләр,— хем не зорлар гетирмишләр сени бизим тарафларымыза?

Чожук бүтүн гежә аннатмыш оннара, неләр гечирмиш. Да ани пек гөзәлмиш хем акыллы, нижә ани оннар таа гөрмемиштиләр озаманадан, таа үч гүн дурсуннар онуннан лафа да сора исиннәр ону. Учүнжү гүнү оннар хазырланармышлар имәә бу чожуу. Ама о фена перилерин бириси, таа ий үрекли, ки куртарсын бу чожуу, чевирмиш ону бир бүрүнжүк козасына да асмыш ону бир аач далына бүүлейип ону ки куртуламасын орадан таа чөзмейинжә ону орадан бир генч кыз ели. Да чожуқ калмыш капалы о козанын ичиндә гүннәрлән, йылларлан.

Вақытлар гечмишти, бу серай калмышты бош, периләр гитмиштиләр орадан. Кимсей дә гечмемишти орадан да о коза хеп асылы дурармыш о далда, ангысы ама иилмишти ерә дору.

Бир илкйаз гүнү бир чобан кызы отладарак койунжуклары етишмиш бу серайын токатларына, ангылары ачыкмышлар. Геч авшам олмушту дейни, кыз калмыш койунжукларыннан гежелемәә бу серайда. Сабаа ачыларкан о алэр койуннарыны да йолланмыш ашаа күйүнә дору. Ама кырып бир далжаз хайдамаа койуннары дейни, о гөрмүш онда бир пек гөзәл келебек: канатлары мави гөклериндән таа гөзәл, сансын алтын тозунда йыканмышлар; гөзлери сабаа йылдызларындан таа гөзәл. О гөзәл чожук олмушту бир гөзәл келебек. Бу келебек гелмиш о койуннарлан ашаа алчаклара, чайырлара дөшели түрлү гөзәл чичекләрлән. Бурада о айырмыш кендисинә йашамак падишаалыны алчакларын, чайырларын чичекли услулуунда, гүнүн татлы айдынында, чичеклерин бүржү кокулары араларында.

Да та озамандан сөленер, ани пейдаланмыш келебекләр бу дүннедә.

ДААДЫЖЫ ООЛ.

Бир адамын вармыш ики оолу. Бүүдүйнән күчүк оолу бир гүн демиш бобасына: «Боба, вер пайымы сенин варлыындан, ани бана дүшер». Бобасы вермиш. Бу оолу алмыш хепсини варлык пайыны да гитмиш бир башка мемлекетә. Орада харжамыш бүтүн варлыыны конушмакларда да калмыш фукара. О мемлекеттә дә озаман олмуш бүүк кытлык хем ачлык да онун хич

имелии дә йокмуш. Озаман бу даадыжы оол гирмиш чырак бир зенгин чорбажыйа, ангысы койармыш ону баксын, гүтсүн домузлары. Бурада о да ийәрмиш домузларын йалындан. Бир гүн ама о демиш кенди кендисинә: «Беним бобамын чырактары екмек ийерләр дойунжа, бән сә бурада ач өлерим! Гидежәм бобама да дейежәм: «Боба, бән йанылдым Аллахын өнүндә хем сенин өнүндә, йок дорулуум сайылайым сенин оолун! Каблет бени бир чыраан гиби!»

Дейип бөлә, йолланмыш бобасынын евинә дору... Йаклашаркан евә, бобасы гөрмүш ону йырактан, качарак чыкмыш өнүнә да куужаклайып өпмүш ону. Оолу демиш озаман: «Бобам, бән йанылдым Аллахын хем сенин өнүндә! Шансора йок дорулуум сайылайым сенин оолун!» Бобасы ама изин вермиш изметчилеринә: «Гийдирин ону гөзәл рубаларлан, койун пармаана үзүк хем саплайын ен бесли данайы софра куралым да конушалым, зерә беним оолум өлүйдү да дирилди, кайыбты да булунду!» Да чекетмишләр конушмаа.

Бүүк оолу гелип кырдан иштән, ишитмиш түркү, шенник ичerdä. Чаармыш бир чыраа да сормуш, не үзерә шенник оләр. Изметчи жувап вермиш: «Күчүк кардашыныз дөндү евә да чорбажы изин верди кеселим ен бесли данайы да конушалым».

Бүүк оолу үфкеленмиш, ачан ишитмиш бу лафлары да истәмемиш гирсин ичери. Булушуп бобасыннан демиш: «Боба, бән бунжа йыл измет едерим, бир керә бүлә сенин лафыны басмадым, сән сә बारे бир олак та кесмедин ки конушайым, шенненейим бән дә беним достларымнан. Ама ачан гелди күчүк кардашым, ангысы даадып харжады варлыыны конушларда, сән кестирдин ен бесли данайы».

Бу лафлара бобасы демиш: «Дүшер севинелим, оолум! Сән хер кера бенимнәнсин да хипси беним варлыым сенинди; ама кардашын өлүйдү да дирилди, кайыпты да булунду».

Есап алмактар. Бу бир **парабола** — бир өрнек, ангысында гөстериелер үретмек, йашамак олушларынын мааналары. Бөлә параболалар кулланылардылар клисә ишиндә, Аллахын адындан, Исус Христосун адындан.

Бу параболода гөстериелер, ани ләзым баашламаа, прост етмәә те оннары, ким йаныләр, ама сора таныйэрлар да пишман олэрлар, емин верерләр пак үректән, ани башка йанылмайа-жактар. Хем ани оннара биз ләзым аннадалым да йардым еделим.

ГЕЧ ГҮЗ.

Таа ханидән гүз капады,
Тунду хава, гүн кысалды.
Лүзгәр есмәә сыклаштырды,
Боз турналар учту-гитти.

Сык електән уфак йаамур,
Күйү хептән думаннатты,
Тарлаларда олду чамур,
Гүзлүк боодай панчаланды.

Фиданныклар калды чыпак,
Ерләр олду дөшек йапрак;
Не хош гелер, ачан ушак
Айааннан чок топлээр йапрак.

Баалар ичи сессиз олду,
Саде боран уулдээр хайлак.

Аачтан битки жевиз копту,
Йола чыкты тавшан коркак.

Башчалары краа хашлады,
Булут инди хептән ашаа,
Күстү чайыр, сүүт аалады.
Сепеледи бир кырмысаа.

Калмыш кафадарларындан
Бир лележик бир айаанда,
Канатлары саркмыш сууктан,
Дурэр кахырлан тарлада...

Билинмеер, не себеп ичин
Вақытлан о учамады...
Хава олду артык серин
Кыры кааржаз бизлатты.

Н. Танасоглу.

ГҮЗ ЕСАП АЛМАКЛАРЫ.

Йазын кенди есап алмакларынызы.

Сентябрь.

1. Ушаклар школайа неزامан гитмәә башлээрлар?
2. Хавалар биздә Молдовада нижейдир гүзүн?
3. Не мейвалар бу вақыт олэр?
4. Колхозлар не ишләр йапэр?
5. Краа дүшмәә неزامан башлээр? Неләр үстүндә краа бизладэр?

Октябрь.

1. Аачларда йапраклар сарармаа неزامан башлээр?
2. Неزامан уфак гүз йаамурлары чисемәә чекедерләр?
3. Гидән кушлар бурадан учмаа неزامан чекедерләр?
4. Ангылары илери гидер? Ангылары сорайа калэр?

Ноябрь.

1. Неزامан аачлар йапраксыз калэрлар?
2. Неزامан илк кааржаз дүшер?
3. Ангы кушлар кышын бурада калэр?
4. Дереләр, тыйнаклар неزامан хептән донэрлар?
5. Неزامан кызаклар чекедер гезмәә?

Иш.

Пенчеренизин уурунда бир емник асын да есап алын, ангы кушлар имяа конажэк.

Сизин есап алмакларынызы — насыл хава дийшилер хем насыл кушлар кендини гөтүрер — тефтерә йазын.

ЧЕКИРГӘ ХЕМ КАРЫМЖА.

Бир чекиргә бүтүн йаз
Атлайып, түркү чалды,
Хич тә о дуйамады,
Нижә басты кыш-айаз.
Бошандылар дүз кырлар,
Йок о гүнешли гүннәр:
Имелии дә хазырды
От алтында евийди.
Хепси гечти, кыш капээр,
Бүүк йоклук, аачлык басэр,
Бу чекиргә хич чалмээр.
Ким вар нижә тутунсун
Аач карна түркү чалсын?
Бүүк кахырлан хызланэр,
Тез карымжайа гелер:

— Бракма бени, кумажым,
Вер куветчик алайым,
Бир парча вакыт беслә,
Хем йысыт бени ислә.

— Кума, ишин гүч бираз,
Ишледин ми сән бу йаз?

— Бу аклыма гелмеди
От ичиндә озаман,

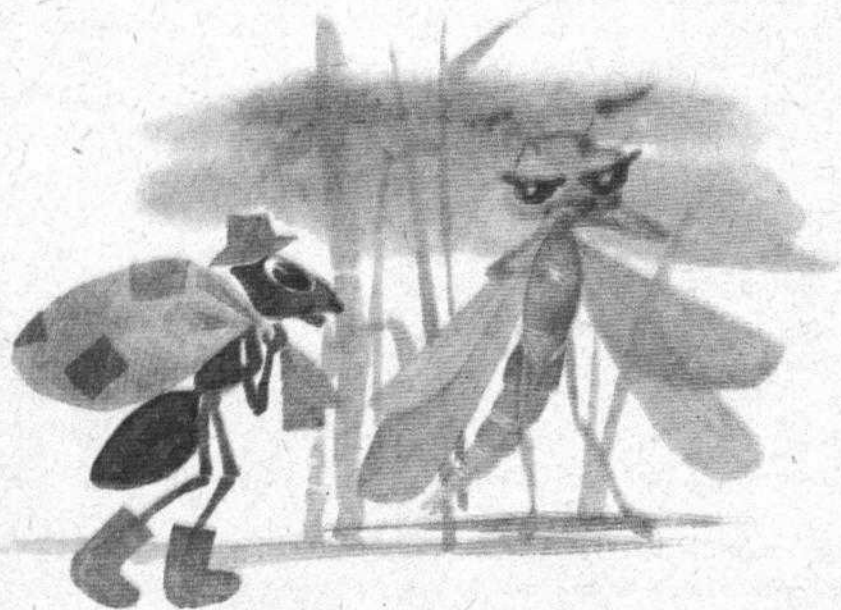
Ачан башым сенмеди
Түркүдән хем ойундан.

— Аа! Өлә ми?..— Йаз бүтүн
Бән түркү чалдым хер гүн...

— Сән чалдын хеп, йок маана,
Гит те шинди дә ойна!

И. Крылов.

Чевирди Н. Танасоглу.

ЯЗЫЖЫЛАР.

Языжылар! Кимдир оннар?

Оннар — талантлы лаф усталары, ани йазэрлар шиир, проза түрлү темаларда. Сиз үрендиниз шиир, окудунуз проза, таныштыныз кими йазыжыларлан. Шинди таа да үренежениз.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

Анылмыш рус йазыжысы (1828—1910), йазды чок кийатлар. Йазды ушаклар ичин дā.

... Лāзым чалышмаа ен илкин окумаа хем танымаа хепсинин асирлерин хем халкларын ен ий йазыжыларыны.

Л. Толстой

АСЛАН ХЕМ КӨПЕЖИК.

Лондонда гөстэрдиләр йабан хайваннарыны да гөрмек ичин алардылар пара йада көпек хем кеди о йабаннара имелик.

Бир адам истемиш гөрсүн о йабаннары: о тутмуш сокакта бир көпежик да гетирмиш ону бу менажерийейā. Ону колвердиләр баксын, көпежни дā сыбыттылар асланын кафесинā, исин ону о йабан.

Көпежик сыкты куйружааны да сыкылды кафесин бир көшесинā. Аслан йаклашты она да кокалады ону.

Көпежик йатты аркасы үстүнā, калдырды аяажыкларыны да башлады куйружааны салламаа.

Аслан дийди она панчасыннан да актарды ону. Көпежик фырлады да «слуш» чөнгā отурду асланын онүндā герики аяакларына.

Аслан бакарды көпежāā, чевирārди кафасыны бир тарафтан башка тарафа да диймāзди она.

Ачан чорбажы атты аслана йааны, аслан қопартты бир парча да бракты көпежāā.

Авшамнейин, ачан аслан йатты уйумаа, көпежик йатты онун йанында да койду кафажыыны онун панчасына.

Озамандан көпежик йашарды асланнан бир кафестә, аслан она диймәзди, ийәрди йаанысыны, йатарды онуннан, кимәр керә дә ойнарды онуннан.

Бир керә көпежиин чорбажысы гелди бу менажерийейә да таныды көпежиин; о сөледи, ани көпежик онун да истеди ки версиннәр ону она гери. Менажери саабиси истеди версин көпежиин, ама ачан башладылар чаармаа көпежиин ки алмаа ону кафестән, аслан дикти елесини да хырлады.

Бөлә йашады аслан көпежиклән бир кафестә бир йыл бүтүн.

Бир йылдан сора ама көпежик хасталанды да геберди. Аслан бирдән башлады имемәә, салт кокаларды о көпежиин, йаларды ону, дийәрди она панчасыннан.

Ачан аннады, ани көпежик өлү, аслан фырлады, дикти елесини, башлады дүүмәә йаннарыны куйрууннан, атлады дувара да чекетти кемирмәә демирлери.

Бүтүн гүн о дүүндү өлә, качышты кафестә хем улуду, сора йатты өлү көпежиин йанында да сусту. Чорбажы истеди чыкарсын көпежиин орадан, ама аслан кимсейи йаклаштырмазды она.

Есаплайып, ани аслан унудажэк о көпежиин, менажержи гетирди она башка бир көпежик да колверди кафесә; ама аслан осаат паралады ону парам-парча. Сора о сарды панчаларыннан өлү көпежиин да өлә йатты беш гүн.

Алтынжы гүндә аслан геберди, өлдү.

1. Нередә олмуш бу олуш?
2. Нижә о көпежик дүшмүш аслан кафесинә?
3. Нижә танышмыш бу ики хайван? Окуйун.
4. Нижә гостерили асланын бааланмасы о көпежәә?

5. Недән өлмүш аслан?

6. Сөлейин бу аннатмайы йакын текстә.

Лев Николаевич Толстой дууду да йашады Россияда. О бу-
лунду бизим дә топраамызда, Бессарабияда, дурду Кишиневда
май ики ай, таныды бу ерлери, инсаннары.

Бу йазыжыйы билер хем окуйэр бүтүн дүннә. Онун ады
койулу сокаклар, библиотекалара, школалара х. б.

АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

Рус йазыжысы (1868—1936), йазды чок
кийатлар. Йазды ушақлар ичин дә.

Севин кийады —
билги сызынтысы.

М. Горький

ИНИРКУШЧАЗЫ.

I

...Йашармыш-вармыш бир сары аазлы иниркушказы, адый-
мыш Пудик да йашармыш о баненин пенчереси үстүндә, йукар-
кы карнизин үстйанда, сыжажык йуважыкта, йапылы йапаа,
түй хем башка да йымышак материаллардан. Учмаа о таа де-
нәмедийди, ама канатларыннан саурдарды шаңсора да хем
бакарды йувадан дышары: истәрди таа тез танымаа — недир
о... дүннә хем йакышыр мы она о?

— Не, не? — сорарды она ана-иниркуш.

О силкәрди канатларыны да, бакарак ерә, чирикләрди:

— Артык кара, артык!

Папа-иниркуш та учуп гетирәрди Пудәә бөжежик да үүнәр-
ди:

— Чив-жыв?

Ана-иниркуш та жувап едәрди:

— Жыв-чив!

Пудик сә йударды бөжежиклери да дүшүнәрди:

— «Нейлән курэрлар кендилерини да кибирленерләр — вердиләр бана бир куртчаз бажаклан да — бүүк иш!»

Да хеп узанарды йувадан, хеп бакарды.

— Ушажыым, ушажыым,— кушкуланарды анасы,— бак, дыгырланажан!

— Нейлән, нейлән? — сорарды Пудик.

— Дийл нейлән, ама дүшежан ерә да кеди — чик! да йудажэк,— аннадарды бобасы, учарак генә авланмаа.

• 2

Өлә дә олмушту, канатлар ама бүүмәә алатламаздылар.

Бир керә есәрди лүзгәр. Пудик сорэр:

— Не, не?

— Лүзгәр үфлейежек үстүнә — чирк! да сыбыдажэк ерә — кедийә! — аннатты анасы.

Бундан Пудик азетмеди, да деди:

— Ама нечин аачлар салланэрлар? Ко дургунсуннар, озаман лүзгәр дә олмайажэк...

Денеди анасы аннатсын она, ани бу дийл өлә, ама о инанмады — севәрди бак хепсини аннамаа кендийжесинә.

Гидер баненин йанында бир адам да саллээр колларыны.

— Хи, Канатларыны пак копармыш кеди,— деди Пудик,— кемижеклери калмыш саде.

— Бу адам, оннар канатсыздыр хепси,— деди ана-иниркуш.

— Нечин?

— Оннарда өлә хал, ки йашамаа канатсыз, оннар хер керә аяклар үстүндә атлээрлар, жу?

— Нечин?

Олсайды оннарда канат, оннар тутажэидылар бизи, нижә биз папаннан бөжежиклери тутэрыз...

— Йалан,— деди Пудик.— Йалан, бишей! Хепсиндә лэзым олсун канат. Бак ердә таа бет некадар хавада... Ачан бән бүүк олажам, йапажам ани ки хепси учсуннар.

3

Пудик инанмазды анасыны; о таа билмәзди, ани, еер анасыны инанмарса, чиркин вар нижә ишләр битсин.

О-отурарды йуванын хемен кенаржыында да бүтүн гыртланыннан чаларды кенди дүзүлү түркүсүнү:

Эх, адам канатсыз,
Сендә салт аяк,
Бүүксүн сән, учмаксыз
Ийир бөжөк бирпак!
Күчүкүм, салт бөжәә
Йудэрым кендижәәм!

Чалды, чалды да актарылды йувадан, ана-иниркуш та ардына, кеди ама — кызылгыт, гөзләр ешил — сансын бурадаймыш.

Коркту Пудик, йайды канатларыны, салланэр боз бажакларында да:

— Шерефим вар, вар шерефим...

Ана-иниркуш ама итирер ону бир тарафа, түйлери димдик — коркудэр, гиргин, гагасы ачык — кединин дору гөзүнә кезлеер.

— Кач, кач! Уч, Пудик, уч пенчерейә, уч...

Корку калдырды йавружуу ердән, о атлады, чырпышты канатларлан — бир, бир, да — пенчередә.

Шинди анасы да она учту — куйруксуз, ама бүүк севинмеклән, конду она йаннашык, гагалады енсесини да деер:

— Не, не?

— Е, не артык, — деди Пудик. — Хепсини бирдән үренәмәрсин.

Кеди ама дурэр ердә, паклайарак панчасындан иниркушун түйлерини, бакэр буннара — кызылгыт, гөзлери ешил — да

ажыйлан маулээр:

— Мә-мышажык өлә иниржик, сансын сичанжык... мә-йазык...

Да хепси битти зарарсыз, еер саймасак, унутмасак, ани ана куйруксуз калды...

1. Нижә есаплээрсыныз сиз кендинизә Пудии? Нечин автор деер она «сары аазлы»?

2. Есап алын, ангы душманы хеп анэрлар Пудиин ана-бобасы. Нечин?

3. Йараштырын, нижә гөстерер йавру йувада хем дә ердә о коркулу кединин йанында.

4. Окуйун, нижә ана куш коруйарды йаврусуну.

5. Ангы парчасыны сиз алырсыныз ролләржә окумаа? Хазырланын бөлә окумайа.

МИХАИЛ ЕМИНЕСКУ

Анылмыш ромын йазыжысы (1850—1889), йазды чок гөзәл шиирләр, проза, масал. Чойуну ушаклар да хавезлән окуйэрлар.

...ен айыры бу сенселенин йазыжыларынын арасында... Кыса йашамасында о калдырды поэзиейи етиштирилмәз үсекликлерә...

Михаил Садовяну

ГӨРУШМЕК.

— Кодрум, беним кодружуум,
Не йапэрсын, достужуум,
Зерә нижә айрылдык,
Чок вакыт булушмадык?
Бән дә нижә йол каптым,
Чок ерләр гезип, бастым.
— Не йапэрым? — хеп өлә:
Кышын борайы сеслә,
Даллармы нижә кырэр;
Сулармы айаз тыкээр,
Йоллармы күртүн басэр —
Куш, түркү бурдан качэр;
Хем йапэрым, не — чоктан:

Йазын доинам ашаадан,
Чешмедән илин есер,
Нәны генч кызлар гелер —
Су алэрлар чаларак,
Кофажык долдурарак.
— Кодрум, дурук дерели,
Шу вакыт гелир-гечир,
Некадар да генч олсан,
Хеп таа генч олэрсын сән.
— Не вакыт, ачан йылларлан
Йылдызлар гөлдә шылээрлар,
Гүн, лүзгәр ми, не чыкэр,
Тунам беним хеп акэр.

Чевирди Д. Танасоглу

УЙКУЛУ КУШЛАР.

Уйумаа кушлар гелерләр, Йувалара топланэрлар, Даллара тә ерлешерләр — Ийи гежейлән!	Тә кугу казы гечәрди, Сазлара үзүп йатмаа ки, Айозлар йакын геләрди,— Дүш гөрмәә ки!
Чешмеләр саде шырлээрлар, Кара даа сессиз дураркан, Чичекләр дә хеп уйуйэрлар — Раат уйуйэрлар!	Гежеләр бүүлү олэрлар, Ай теллери гүмүшлеерләр, Херерләр раатлык долэрлар — Ийи гежеләр! Чевирди Д. Танасоглу.

* * *

КЫШЫН.

Евин ардында о үсек кара аач үүсүз гиби күсүлү дурэр. Онун йапраксыз даллары кырчтан ашаа иилмишләр. Кара-кушлар, ани онун далларында илердән хер сабаа шен өтәр-диләр, чоктан сыжак ерлерә учуп гиттиләр. Каршыкы йамач кырчлы думандан май сечилмеер.

Шансора декабрь айы гирди. Бир сабаа еркенжә каар атыштырмаа чекетти, бирдән-бирә еникуну, лүзгәрсиз. Сора гиттикчә каар сыклаштырды, нижә инсан деер, чобан саргыларыны атмаа башлады. Илк каарлар ерә дүшүп, ериирләрди, ама сык-сык каар дүшмеси енседе, ер бим-биаз олду. Ушаклар илк каара артык пек севинерләр, чыкып сокаа, еллерини йукары калдырып, баарышмаа чекеттиләр: «Тә илк каар, тә илк каар».

Каар гиттикчә сарплашты, бораннамаа башлады. Бутакым боранны каар йаады бир гүннән бир гежә. Сабаасы каар динди. Каба каары боран куйтулара хайдады. Евин кайдырмасынын ичинә адам бойунжа каар йывды.

Уүленә дору күйүн йамажында шамата ишидилмәә башлады, кызаклар ашаа дору тукур-тукур каймаа башладылар. Таа каранлык олунжа кырмызы йанаклы ушаклар кайдылар.

Биркач гүндән сора хава йымышады, каар йаваш-йаваш ериди, саде йамачта, чукурлар ичиндә каар таа биазланырды.

Бутакым йымышак хавалар тутту таа Ени йыладан.

Ени йыла каршы айаз сыкты. Сокакларда, машина излериндән ирилмиш чамур донду. Талигалара, машиналара өрүмәә зорлу олду.

Гечмеди чок, бир боранны каар генә йаады. О май үч гүн тутту. Он-онбеш градусадан айаз олду. Ауллар инчиндә баш-

чаларда каар беләдән дөшөнди. Шинди дередә хем тыйнакта су кемик гиби донду. Кызлар, чо́жуклар аяк кызакларыннан бири бирини коулайарак, кайэрлар.

Бизим башчамызда беш-он ашыланмыш мейва фиданы бүүйәрди, ола бир үчәр-дөрдәр йыллык. Бир сабаа аклыма гелди башчайа гидейм да бакайым, не вар. Четин каар үстүндә тавшан излерини гөрерим, бир фиданжаа йаклашэрым, көкүндә тавшан пытысы вар. О фиданжыын кабыны кыйнаш гөзлү чепчевира кемирмиш. Бундан өтейя, дедим, мейва фиданнарыны кышын чыпак бракмам. Таа о гежа тавшаннара биркач тузак койдум, ама кыйнаш гөзлү ширет, тузаа хич та йаклашмамыш.

Биздә, Молдовада, кышлар биртүрлү олмээр. Кимәр йылын хавалар кыш битинжа йымышак гидерләр, кимәр йылын айазлар кышын башлантысында ськэрлар. Ама май херзаман январын биткисиндә хем февралда ен бүүк айазлар олэр. Кими йылын бу вакыт айазлар 30 градусадан олэрлар. Ама бөля бүүк айазлар сийректә бир олэрлар.

Колхозларда кышын да чок иш булунэр. Чалышкан колхоз бу вакыт тарлалара майыз, гүбүр, күл ташыйэр. Тарлалара, каары дургутмаа дейни, гүндөндү сапы йада кочан саплээрлар. Баажылар кырлиг чөплеерләр. Екинжиләр екин тоумнарыны сауруп гүбүрдән, бөжеклердән паклээрлар. Тракторжулар машиналарыны бозуклукларыны дүзерләр хем чок башка иш та йапэрлар, ани ки илкйазын иш дургунмасын.

Н. Танасоглу.

Сорушлар.

1. Не нышаннар гөстерер, ани кыш чекетти?
2. Илк кааржаз не вакыт дүштү?
3. Ени йыладан кыш нетүрлү гитти?
4. Биздә, Молдовада, кышлар нетүрлү олэрлар?
5. Ушаклар кыша не ичин севинерләр?
6. Ен бүүк айазлар ангы айларда олэрлар?
7. Колхозлар кышын не ишләр йапэрлар?

БОЗ ЕНСЕЖИК.

1.

Вакыт тез гечәрди. Биркач сабаа сыра вардыр олдуу серин, краадан кайыннар сарарды, титрек каваклар да кызарды. Су дередә тунду да дерә кенди чыпак кенарлары ичиндә таа бүүк гөрүнүрдү: кенардакы гүмеләр йапракларыны тез кайбедирдиләр. Суук гүз лүзгәри куру йапраклары копарып узак

гөтүрүрдү. Гөк дайма аар гүз булутларыннан капланырды, ангылары ерә уфажык гүз йаамуруну сепеләрди. Хер гүн гидән кушлар бөлүклән гечәрди... Илкин батаклык кушлары гитмәә чекеттиләр, зерә батаклыктар донмаа башламышларды.

Лебедләр, йабан казлары хем йабан өрдеклери дә гитмәә хазырланырдылар. Күчүк бөлүкләр катылып бүүк сүрүләр олурларды. Ихтиар хем гезмиш кушлар генчлери үредирләрди. Хер сабаа бу генч кушлар, узак йол ичин канатларыны сынаштырмаа дейни, шен баарарак, бүүк гезинтиләр йапардылар. Акыллы башчылар илкин айры бөлүклери үредирләрди, сора да хепсини бирердә. Некадар баарыш олурду, генч шенни хем севинмелии!.. Саде бир Боз Енсежик бу гезинтилерә карышамазды да оннара саде узактан майыл олурду. Йокту не йапсын, кенди халыннан аннашсын ләзымды (онун бир канады кырыкты). Окадарки, суда о не үзәрди, нетүрлү далырды! Су онун ичин хепсийди.

— Йолланмаа ләзым... вакыт! — ихтиар башчылар дәрди.

— Бурада таа не беклейелим?

Ама вакыт пек хызлы гечәрди... О битки гүн дә гелди. Бүтүн сүрү дерейә топланды. Бу бир гүз гүнүн еркен сабаасында олдуьду, ачан суйун үстү калын думаннан таа өртүлүйдү. Йабан өрдеклерин сүрүсүндә үчүз парча варды. Саде башчыларын сеслери ишидилирди. Ихтиар өрдек бүтүн гежә уйуамышты: бу битки гежейди, ани о Боз Енсежиклән барабар гечирмишти.

— Сән тутун те о кенарын долайында, нередә, дерейә бир сызынты акәр, — о акыл верди. — Орада су бүтүн кыш донмээр.

Боз Енсежик сүрүдән айыры дурарды, нижә йабанжы. Хем дә бу гитмеклән хепсинин өлә чок иши варды, ани она кимсей бакмазды.

— Ей, йолланалым! — ен бүүк башчы үсек сеслән команда верди, да бүтүнүнә сүрү бирдән йукары калкты.

Боз Енсежик дередә йалныз калды да учан сүрүйү гөзлериннән бир хайли вакыт гечирди. Бирдәнбирә бүтүн сүрү карышык учарды, ама сора дизилдиләр нижә бир дору үчкөшелик да хеп учарак гөздән кайбелдиләр.

II

Дерә, нередә Боз Енсежик калмышты, сук даалан каплы, байырлардан ашаа шен акарды. О ерләр сапайды да доздолай хич бир жан йокту. Сабааларда деренин кенарлары донмаа башларды, ама гүндүз шишә гиби инжежик буз ерийәрди.

«Ажаба бүтүн дерә ми донажэк?» — Боз Енсежик коркуйлан дүшүнүрдү. Дерә бошту, йашамак саде даада калмышты, нередә чилләр өтүшүрдүләр, сынжаплар хем тавшаннар качып атлардылар.

Бир керә жан сыкынтысындан Боз Енсежик даа ичинә гирди да пек коркту, ачан чалы алтындан бир Тавшан она каршы фырлады.

— Ах, не коркуттун сән бени, ахмак! — бираз кендинә гелип, деди Тавшан.— Жаным өкчелеримә гитти. Сән дә не бурада гезерсин? Ордекләр, сансын, хепси чоктан гитти...

— Бән учамээрим: Тилки беним канадымы далады, ачан бән таа күчүжүктүм.

— Ах, бу Тилки, бу Тилки! Ондан таа фена хайван йоктур. О бени дә хеп коллээр. Сән ондан корун, таа чок озаман, ачан дерә буз тутажэк. Шиндижик «цап» тутажэк.

Оннар таныштылар. Тавшан да хеп өлә корунтусузду, нижә дә Боз Енсежик, да качмаклан өлүмдән куртулурду.

— Беним канатларым олайды, нижә кушларда, озаман сансын бу дүннедә бән кимсайдән коркмам. Тә, сән макарки учамээрсын, ама үзерсин ислә, бир зорда — шиндижик су ичинә далажан, да иш битти.— дәрди о.— Ама бән хер заман коркудан титиреерим. Беним хер тарафымда душманнар дөнүшер. Йазын вар нижә макар сакланмаа бирйанда, ама кышын херерси гөрүнер.

III

Тездә дә илк кааржаз дүштү, ама дерә сууклара хеп верилмәзди. Гежә некадаржык дондурурду, су бузу фаларды. Ачык йылдызлы гежеләр хепсиндән коркулуйду, ачан орталык сус олурду хем дередә далга йокту. Дерә уйуйур гиби олурлу, хем о уйукларкан айаз ону бузлан капламаа савашырды.

Бөлә дә олду. Бир сак йылдызлы гежейди. Караннык даалар дерә бойунда сессиз дуларды... Гүндүз шарылдамаклы байыр дереси шинди усланды, да она йаваш-йаваш суук йаклашып айна гиби бузлан каплады. Боз Енсежик коркудан билмәзди не йапсын, зерә деренин саде орта ержези донмадык калмышты, нередә бир гениш делик олмушту. Донмадык су, нередә варды нижә үзмәә, калмышты ен чок онбеш стынжын. Боз Енсежиин кахыры таа пек бүүдү, ачан деренин кенарында Тилки пейда олду.— бу таман о Тилкийди, ани онун канадыны кымышты.

— Аа, ески дост, заман хайыр олсун! — деренин кенарында дуракланып, Тилки йалпак деди.— Чоктанжа гөрүшмедийдик...

Кутлээрим сени кышлан.

— Йа сән бурадан буйур да савуш, бән сенинән лафа дурмаа хич истәмеерим, — деди Боз Енсежик.

— Бу беним йалпаклыым ичин ми! Исләсин сән, йок не демәә! Ама беним ичин, ишидерим, чок зеедә шейләр сөләрмишләр. Кендилери боклуу йапэрлар да сора беним үстүмә атэрлар... Шиндилик кал саалыжаклан!

Тилки ачан савушту, Тавшан атлайрак гелди да деди:

— Корун, Боз Енсежик, о гележек генә.

IV

Боз Енсежик тә коркмаа башладыйды, нижә дә Тавшан коркарды. Завалы, йокту насыл гөрсүн бари, не олурду онун долайында. Шансора хализ кыш гирдийди. Ер бим-бийаз карлан дөшенмишти. Кара ер хич бир тырнык калмамышты. Чып-лак кайыннар да, кызылжыклар да, сүүтләр дә хем үвез аачлары да кырчлан донанмышларды, хализ нижә гүмүш йалдызлы уфажык түү. Ама чамнар таа ходул олмушларды. Оннар каарлан үклү дурардылар, сансын паалы сыжак аба гиймиштиләр. Да, доздолайы артык гөзәлди, ама Боз Енсежик саде бир билирди: ани бу гөзеллик онун ичин дийлди, да титирәрди, ачан аклына гелирди, ани онун делии тә-тә донажэк да о олмайжэк нередә дурсун.

Тилки, хақына, биркач гүндән сора гелди, деренин кенарында отуруп, генә лаф етмәә чекетти:

— Сени пек өзледим, өрдежик... Чык бурайы, ама истемәз-сән, бән кендим дә сана вар нижә гидейим. Бән дийлим ходул.

Да Тилки еникуну буз үстүндә деләә дору өрүмәә чекетти. Боз Енсежиин үрәә күт-күт едәрди. Ама Тилки суйадан гидә-

меди, зерә буз инжежикти. О кафасыны онүнкү панчаларынын үстүнә койуп, йаланды да лафетmäа чекетти:

— Не ахмаксын сән, өрдежик!.. Чык буз үстүнә! Ама таа да сора, саалыжаклан! Бән алатлээрим, ишим вар.

Тилки хер гүн гелmäа чекетти — баксын делик таа донмады мы. Гелән айазлар ишини йаптылар. Бүүк деликтән саде бир пенчерә калмышты бүүклүү бир стынжын. Буз кавийди, да Тилки ен кенаржыында отурурду. Факир Боз Енсежик коркудан су алтына даларды, ама Тилки отурурду да фена ону гүлmäа алырды:

— Йок бишей, дал су ичинә, хеп биркерә сени бән ийежәм. Таа ий кендин чык.

Тавшан кенардан гөрүрдү хепсини, не йапарды Тилки, да бүтүн үректән үфкеси чыкарды:

— Ах, не утанмаз бу Тилки! Не кысметсизмиш бу Боз Енсежик! Тилки ону ийежек...

V

Беки дә делик хептән доңдуктан сора, Тилки Боз Енсежи ийежейди, ама ишләр башка түрлү олду. Тавшан хепсини кенди кыйнаш гөзлериннән гөрдү.

Иш сабаайлан олмушту. Тавшан, бесленсин дейни хем башка тавшаннарлан ойнасын дейни, йувасындан фырлайып чымыш. Айаз бүүкмүш, да тавшаннар панчаларыны бири биринә иликлейп, динненирләрмиш. Макарки суук, ама хеп шен.

— Корунун, кардашлар! — бириси баармыш.

Хакына, корку өкчедеймиш. Даайын кенарында бир камбуржа ихтиар авжы дурурмуш, ани лыжаларлан сессизчә гелмиш да бакынырмыш, ангы тавшаны урсун.

«Ей, бабуйа не сыжак аба олажэк», — есапларды о, ен бүүк тавшаны айыра. О шансора кезә дә алмышты, ама тавшаннар ону гөрдүләр, да даа ичинә качтылар.

— Ах, (шейтаннар) ширетләр — ихтиарын үфкеси чыкты. Бән сизи... Ону оннар аннамээрлар, ахмаклар, ани бабу абасыз йок нижә олсун. Не о донсун му, не?..

Ихтиар чекетмиш излердән тавшаннары арамаа. Тавшаннар са граа гиби даа ичиндә даалышмышлар. Ихтиар герәа гиби зетленмиш да динненmäа деренин кенарында отурмуш.

— Ей, бабу, бабу, качты бизим аба — кенди кендинә о сөленирмиш. — Бираз динненейим да гидежәм башка арамаа.

Отурэр дāду, кахырланэр, бир дā бакса, Тилки дередā сүрүнер — ама да сүрүнер, тыпкы кеди гиби.

— Хе, хе-е, те бу иш... Гөрүнер, ани сусамыш, йада беки есаплады балыжак исин.

Тилки, хақына, сүрүндү делāадāн, нередā үзәрди Боз Енсежик да буз үстүндā йатты. Дādунун гөзлери йуфка гөрәрдиләр да Тилкинин бетеринā өрдā денāмеди.

— Ону лāзым өлā урмаа, аники йака бозулмасын, — тилкийи кезā алып, есапларды дāду. — Зерā, йака деликли олурса, бабу отакым бааражэк...

Дāду чок кезледи. Бир дā, тўфек патлады. Тўфāан тўтүнү арасындан авжы гөрдү, нижā буз үстүндā бишей актарылды, да качарак делāа хызланды. Гидārкāн ики керā дўштў, да ачан делāа етишти, еллерини башына койду: йака хич сансын йокмуш, ама деликтā саде коркмуш Боз Енсежик үзәрди.

— Йаптык иши! — еллерини калдырып, дādужук ах етти. Сефтā гөрерим, ки Тилки өрдā дөнсүн. Ама да ширет хайванмыш!

Д. Мамин-Сибиряк.

Сорушлар.

1. Нечин Боз Енсежик хазырланмазмыш учмаа хепсиннāн кушларлан ба-рабар?

2. Окуйун, нижā гечирмиш Боз Енсежик о «хаталы» гүнү. Не о варды нижā дуйсун?

3. Не коркулуклар колларды өрдежи о йалныз калдыйнан?

4. Тилки нижā авланарды Боз Енсежин ардына?

5. Бакын, нижā еникуну натура дийшилер: дерā, даа, топрак — гүзүн хем кышын. Окуйун буннар ичин.

6. Несой расгелиш куртарды өрдежи өлүмдāн?

7. Сөлейин баш ишлейāн үзлери. Нижā сиз оннары гөрерсиниз. Хазырланын демекли окумак ичин, есаба аларак дил зенгинниклерини.

8. Масалын хер бир парчасына ад койун. Аннадын оннарын бирисини текстā йакын.

АЙАЗБОБА.

(Рус халк масалы)

Йашармыш-вармыш — йашармыш бир дāду, ама башка бабуйлан. Дādунун вармыш бир кызы, бабунун да вармыш бир кызы. Хепси билер, нижейдир йашамаа икинжи анайлан: девирилежāн — дўүлмўшсүн, девирилмейежāн — генā дўүлмўшсүн. Кенди кызыны ама, не дā йапса — бабу хепси ичин сувавлээр

ону; акыллыжа.

Дадунун кызы хайваннары да бакарды, одун хем су да ташыйарды ичери, собайы йакарды, ичерсини сүпүрәрди — таа сабаа ачылынжа... Бабунун хатырына ама бир түрлү бүлә гирәмәз — хепси дийл өлә, хепси дийл ислә.

Лүзгәр дә артык ессин, да услансын, бабу ама гез-гезинер — тез дә дургунмээр. Тә о дүшүндү дә кызы кайбетсин дүннә үзүндән.

— Дәду, ал да гөтүр бу хайлаз кызы, нәны истәрсән, — баарэр бабу, — ки беним гөзлерим гөрмесиннәр ону башка! Гөтүр ону даалара, чытырдаيان аязлар.

Дәду кахырланды, аалады, ама йок нәпсын, бабу йу кести-рәмейежән. Кошту бейгири:

— Отур, кызым, кызаа.

Да гөтүрдү бу завалы кызы даалара, актарды күртүн ичинә бир чам аажын алтында да гитти.

Кыз отурэр чам алтында, титирер, суук ону кестирер. Бирдә ишидер — дийл иракта Аязбоба аачларда гезәрди, чамдан чам атларды, чытларды да етишти о аажә, нәнда, отурарды кыз да сорэр она:

— Сыжак мы сана, кызым?

— Сыжак, Аязбоба, сыжак, бобажыым.

Айазбоба генә сорэр:

— Сыжак мы сана, кызым? Сыжак мы сана, гөзелим?

О азбучук чекер ичинә:

— Сыжак, Айазбоба, сыжак, Бобажыым.

Айазбоба үчүнжү керә сорэр:

— Сыжак мы сана, кызым? Сыжак мы сана, гөзелим?

Кыз донмаа башлады, гүжүлә дилини ойнадэр:

— О, сыжак, Айазбоба!

Айазбобанын жаны ажыды кыза, сарды ону сыжак күрк-
ләрлән, йысытты түүдән йорганнарлан.

Бабу евдә шансора кызын поманасыны йапэр, лалангыта пи-
ширер, дәдуйа баарэр:

— Гит, гетир о кызыны гөмелим!

Гитти дәду даалара, етишер о ерә — о бүүк чамын алтына,
нәнда отурэр онун кызы, шен, кызармыш, самур күрклән, ал-
тыннарлан, гүмүшләрлән, йанында да бир сепет паалы баашыш-
ларлан. Дәду севинди, хепсини зенгинниклери койду кызаа,
отуртту кызыны да гөтүрдү евә.

Евдә ама бабу лалангыта пиширер, көпежик тә софра ал-
тындан:

— Тәф, тәф! Дәдунун кызыны алтыннарлан, гүмүшләрлән,
гетирерләр, бабунун кызыны ама кимсей алмээр.

Бабу атэр она бир лалангыта:

— Дийл өлә бәулээрсын! Де: «Бабунун кызыны еверерләр,
дәдунун кызынын кемиклерини гетирерләр...»

Көпек ийер лалангытайы да генә:

— Бәу, бәу! Дәдунун кызыны алтыннарлан, гүмүшләрлән
гетирерләр, бабунун кызыны ама кимсей алмээр.

Бабу лалангыта хеп верер да дүүйер, ама көпежик хеп
ону сөлеер... Бирдә гыжырдады токатлар, ачылды капу, ичери
гирер дәдунун кызы — алтын-гүмүш гийимни, йалап-йалап едер.
Ардына да гетирерләр зенгин баашышлары. Бабу гөрдү — кол-
ларыны герди...

— Кош, дәду, өбүр бейгири! Гөтүр benim кызымы даалара
да отурт о чамын алтына...

Дәду отуртту бабунун кызыны кызаа, гөтүрдү ону даалара
хеп о ерә, актарды ону да о күртүнә чам алтында да гитти.

Кыз дурэр, дишлери тракырдыэр сууктан.

Айазбоба ама даа ичиндә гезер, чамдан чама гечер, кыза
етишип бакэр:

— Сыжак мы сана, кызым?

Кыз:

— Оф, не суук! Гыжырдама, чатырдама, Айазбоба...

Айазбоба таа йакын инер да таа пек гыжырдыер, чатырдыер.

— Сыжак мы сана, кызым? Сыжак мы сана, гозелим?

— Оф, еллерим аяакларым дондулар! Гит бурадан, Айазбоба...

Айазбоба таа да йакын инер да таа пек гыжырдыер, чатырдыер:

— Сыжак мы сана, кызым? Сыжак мы сана, гозелим?

— Оф, хептан дондум! Айтлан, кайбел, аман Айазбоба! Уфкеленди Айазбоба да ола дондурду, ани бабунун кызы кемик олду.

Сабаа каршы бабу йоллээр дадуйу дааа:

— Кош тез, гит гетир кызымы алтыннарлан, гымушларлан...

Дэду гитти, копежик ама софра алтындан:

— Бау, бау! Дэдунун кызыны алэрлар, ама бабунун кызынын кемиклерини чувалда гетирерлар.

Бабу атты она бир кывыртма:

— Дийл ола баулээрсын! Де: «Бабунун кызыны алтыннарлан, гымушларлан гетирерлар...»

Копежик са хеп ола:

— Бау, бау! Бабунун кызынын кемиклерини чувалда гетирерлар...

Гыжырдады токатлар, бабу хызланды каршыламаа кызыны. Ачты хасыры, орада са кызы олу йатэр кызак ичинда.

Аалады бабу, ама геч.

1. Булун масалда о лафлары, ангылары йардым едерлар аннамаа, нижа зор йашармыш дэдунун кызы, нижа да йашармыш бабунун кызы.

2. Йараштырын, нижа готурмуш кендилерини дааларда дэдунун хем бабунун кызы. Булун да окуйун о парчалары.

3. Масалын ангы геройларыны таа чок беендиниз?

4. Хазырланын окумаа роллара гора.

КРЭЧУН ЙОРТУЛАРЫНДА — КОЛАДАДА.

Бу йоортулар — пек гозал адеттир хепсинда христиан халкларында, бизда гагоузларда да. Колада гезмаа о пек чоктан бир адетмиш. Бу лаф — колада (бизда), колинда (молдованарда), колядки (украиннарда) — гелер латин дилинда — календе. Ушаклар, чоужуклар, буюк адамнар да колада гезарди-

ләр Крэчун йоортуларында, ани олэрлар декабринин 25—27-дә. Гезерләр ама Крэчунун илк гүнүнә қаршы, 24-дә гежә, қолада түркүлерини чалэрлар пенчерелердә евдән евә. Ачан оларды дерин қышлар, чок каар, күртүннәр дүз-баскы дурарды, озаман таа да хавезди хем гөзәлди қолада гезмәә, қолач топламаа хем гүмүш — ким не верәрсә...

Крэчун денилер о йоорту гүннеринә, ангыларында сайылэр, ани дуумуш христианнарын Куртарыжысы, Аллахын оолу, Иисус Христос Бетлеем касабажыында, Палестинада, чоктан, чоктан. Лаф Крэчун да гелер латин дилиндән — *креацио* — йаратмак, дуумак — Христосун дуумасы.

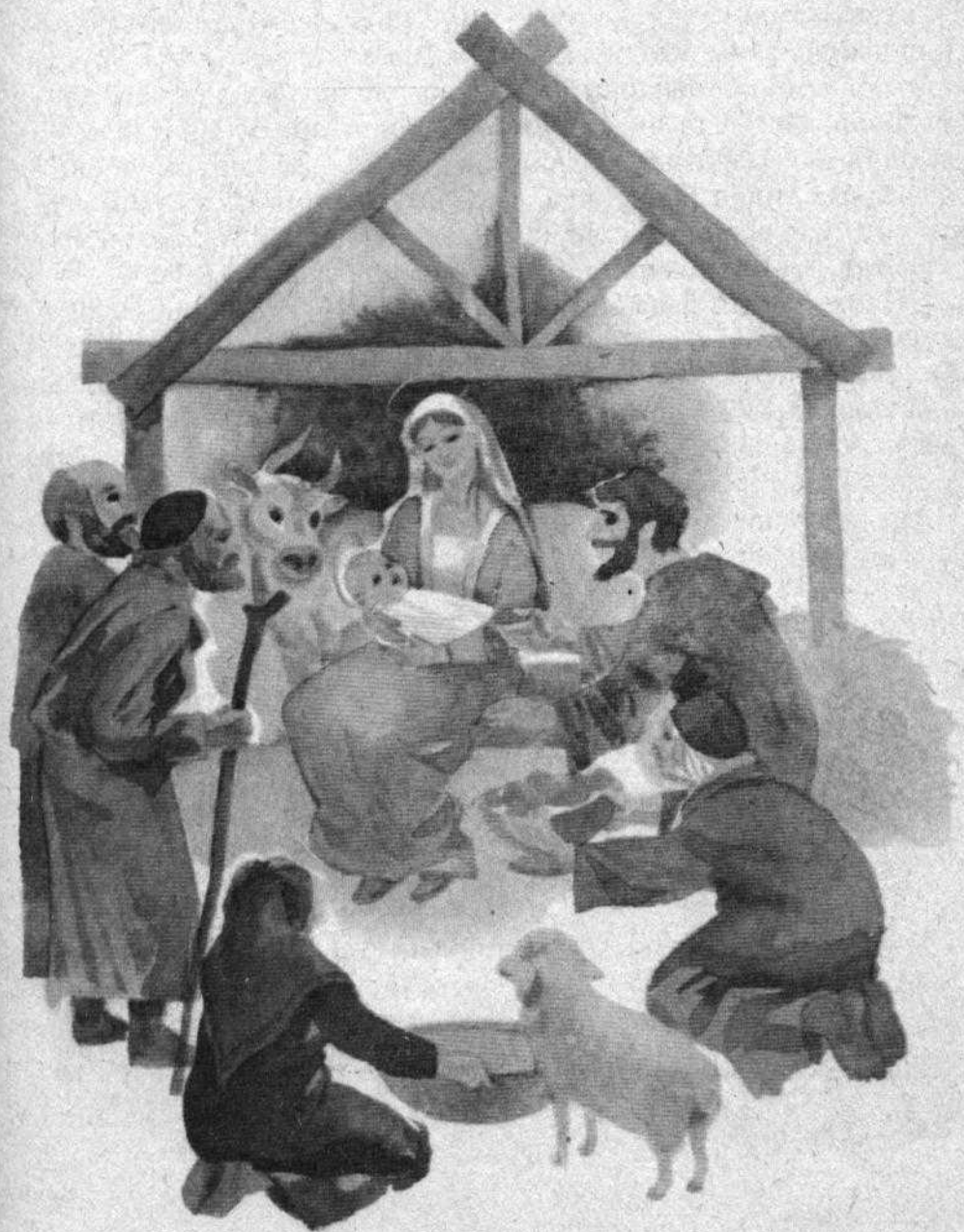
Тә не йазылы религия кийатларында.

Иисус Христосун дуумасы.

Профетләр чоктан хабер етмиштиләр, ани ләзым дуусун Аллахын оолу Иисус Христос, хем ани о дууйажэк Беетлеемдә Палестинада, Аллахын истедиинә гөрә. (*Христос* — грек дилиндә — йолланма, мирулу; еврей дилиндә — *мессия*). Дуудурсун Христосу ләзымды бир кыз, Мария (Ай-Панаййә, Аллахыдуудуран, Аллах-оолун Анасы). Да тә Ай-Кыз Мария ихтиар Иосифлән гелерләр Бетлеемә.

Етишип о касабажаа гежә, оннар булмадылар, нәнда геже-
лемәә да куйтуландылар бир хайван дамында, ахырында касабажыын кенарында. О гежедә Ай-Кыз Мария дуудурду Алла-
хы-оолу Иисус Христосу, сарды ону да йаттырды ахырын ичи-
нә. Хайваннар сыжак солууннан йысыдармышлар ону. Озаман
гөктә бир айдын шыла пейда олмуш да айдыннатмыш о ерлери,
бир дә айоз гөрүнмүш оралардакы чобаннара, оннар коркмуш-
лар, ама айоз демиш: «Коркмайын, зерә тә сизә гетирерим бүүк

севинмелик хабери, хепсинә инсаннара севинмелик, зерә бүүн дууду Куртарыжы, Танры-аллаа Христос!»

Айоз демиш сора оннара, гитсиннәр о ахыра да булажэклар орада бир ушажык ахыр ичиндә, ангысыйдыр Куртарыжы, да иилип дува етсиннәр она. Чобаннар гитмишләр орайы. Ачан йаклашмышлар, ишитмишләр айозларын түркүлерини, ани чалармышлар: «Үсеклерә, Аллаха бүүклүк, инсана да услулук хем аннашмак!» Гирмишләр, гөрмүшләр ушажы да иилмишләр она.

Хеп озаман, ачан дуумуш Иисус Христос, гөктә пейда олмуш бир пек шафклы йылдыз. Үч үренмиш адам, маг гүн-дуусундан, ангылары бакармышлар да үренәрмишләр йылдызлары, аннамышлар, ани ердә дууду бир бүүк падишаа. Бу маглар тез хазырланып йолланмышлар иилмәә она, йолу гөстерәрмиш оннара о йылдыз гидип өннериндә. Йылдыз гетирмиш маглары Христосун дуума еринә. Гирип ичйанына, оннар иилмишләр хем коймушлар йанына баашыш: алтын, смирна хем гүннүк.

Палестинада озаман падишаамыш Ирод. О аннамыш, ани дуумуш бир бүүк падишаа да карарламыш өлдүрсүн ону. Ама билмейән нередә о булунәр, вермиш изин өлдүрсүннәр хепсини чоужуаклары 2 йашындан ашаа. Ама айоз гелмиш Иосифә хем Ай-Кыз Мариейә да демиш Аллахын лафыны, ки качсыннар Египетә да дурсуннар орада Ирод өлүнжә. Өлә дә йапмышлар. Ирод өлдүйнән гелмишләр гери Назарет касабажыына, нәнда да гечмиш Иисусун күчүлүү башка ушакларын арасында.

ИОН КРЯНГЭ

Анылмыш ромын йазыжысы (1837—1889), йазды чок аннатма, масал хем кенди йашамасы ичин акылагетирмелери, ушаклыгы ичин. Кими йазылары чевирили гагоуз дилинә дә.

...Ха, таа ислә ушаклык ичин аннадалым, зерә о саде шендир хем кабаатсыздыр...

Ион Крянгэ

Крэчунда, ачан бака кесәрди домузу, үтүләрди ону да хашларды, өртәрди тез ону саманнан да бууландырарды ки казынсын таа колай хем таа пак, бән атлы пинәрдим домүзун аркасына саманнар үстүнә да калдырардым бир севинмек шаматасы, биләрдим хем, ани бана дүшежек домузун куйруу хем бузгасы шиширейим, курудайым да долдурайым тенейлән жынгыр-дасын да озаман вай мамунун кулаклары, куртулмайажэк дешмейинжә бузгайы.

Да унутмайым лафымы! Бир керә, Ени йылда, Ай Василдә, аннашэрыз биз биркач чоҗук күйдән, гиделим гезелим Трака-хэй, хэйлан, зерә бән дә бүүжектим шансора, гүнах ола. Да Ени йыла каршы бүтүн гүн бән асылдым баканын башына йапсын бана да бир камчы йада бир бува.

— Аллахым, не камчы вережәм бән сана, — дедийди бака бир недән сора, — Йок не ийәсин ми беним евимдә? Истеерсин йуварласын сени о бүүкләр каар ичиндә ми? Шиндиҗик сойундурэрым чарыкларыны!

Гөрүп, ани тутуштурдум башымы бунуннан, айытландым едән саде те о бузгайлан, ки алмасын бака чарыкларымы да калайым гүленжек чоҗукларын онүндә. Хем билмеерим нижә расгелди да кимсейдә йокту трака. Беним тракам евдейди; ама не, варды нижә гидейим алмаа мы ону? Е ама йапэрыз, не йапэрыз, да усталээрыз бир коса парчасы, бир чиви, бир кочовра башы, беним о бузгам, да, өлә клиседә авшам чаны урдуйнан, йолланэрыз күй ичинә гезмәә. Башлээрыз попаздан, Ошлобанудан, таа күйүн өбүр кенарындан, есаплайып гезелим бүтүн күйү... Ама та попаз одун кесәрди дышарда, да нижә гөрдү, ани биз дизилериз пенчерейә да хазырланэрыз хэй-хэй баармаа, чекетти бизә биркач парастас чекмәә хем баармаа:

— Гүжүлә тауклар йатты сиз дә чекетмишиниз? Йа дурун бирәз, ба токлулар, верейим бән сизә!

Биз озаман үтүлендик-түттүк качмаа. О да, звррр! бир одуннан ардымыза; зерә серт хем капанык адамды попаз Ошлобану. Да о коркудан качтык биз йарым күй гери.

— Брә, не шейтан адам хем чапкын бу попаз! — деериз биз, ачан топланэрыз генә бирери, үшүнмүш сууктан хем коркудан!

Да өлә зивирдәркән попазы шансора каранник та чөкәрди.

— Е, шинди нәбажэз? Ха гирелим те бу аула, — деер Гыртлан Захари; — зерә вакидымыз гечер өлә йол ортасында дурак.

Да гирериз бир Аница Василерә да дизилериз пенчерейә ни-

жә дүшер. Ама сансын шейтан бүүлеер бизи: бу демирлери жынатмээр, зерә суукмуш еллеринә, өбүрүн йапышармыш пармаклары кочовра башына, Ходорожа Вани дә инатлашты, ани о сөләмейежеймиш тракайы — геләрди чатлайасын үфкендән!

— Сөлә сән, ба Кирияк,— деерим бән,— биз дә пуфлайжээ азымыздан бува гиби; каланы да баарсыннар «хэй, хэй!»

Да та чекедериз. Ама не гөрәсин? Хызланмасын чорбажыйка кызгын машайлан бизә, зерә таман озаман йакарды фырыны колачлары атмаа.

— Вай, атеш алаймыш сизи таа ислә йа,— деер о, кып-кырмызы үфкедән хем сыкылыындан,— сиз не, чий колачлары мы верейим? Узүнүздә гөзүнүз вар мы? Да ангы боба колвермиш сизи күй ичинә?

Биз — хуу, генә качаа, таа бетер, некадар попаздан да...

— Ислә сефтелик олду бу да!— деериз биз, дургундуйнан таа күйүн ортасында, сокаклар чатырыында, клисейә йакын.— Таа бир-ики керә буннар гиби да чыкэрыз күйүн ичиндән. Таа ислә гиделим биз йатмаа. Да даалыштык евлеримизә, аннашып, ани илерийә дә гезежез...

КЫШ АВШАМЫ.

Бүүк боран есер гиттикчә,
Каар тозээр гөкә узак;
Ба титси үүрер хайванжа,
Ба аалээр нижә ушак.

Ба бир өртүжәә гидип тә,
Саманы фышырдадэр,
Ба йолжу гиби гелип тә,
Пенчеремизә урэр.

Кухнемиз бизим бир хайли
Ескимиш хем кахырсак.
Пенчередә нечин, мали,
Сән дурэрсин сусарак?

Йа боран титси уулдаркан
Сән, достум, пек йорулдун,

Йа ийин сенин пырларкан
Азбучук уйукладын.

Йа, генчлик достум, сән мали,
Гел бираз конушалым,
Қахырлар даалырдыр бари,
Чашка нердә, ичелим.

Чал, суйун өтанда нижә
Бир йаваш куш йашамыш,
Чал, бир кыз сабайлан нижә
Еркенжә суйа гитмиш.

Бүүк боран есер гиттикчә,
Каар тозээр гөкә узак;
Ба титси үүрер хайванжа,
Ба аалээр нижә ушак.

А. С. Пушкин.
Чевирди Н. Танасоглу.

Сорушлар хем иш.

1. Боранын уулдамасыны Пушкин нейә бензедер?
2. Пушкин малисинә неләр деер?
3. Бу шири кийатсыз сөлемәә үренин.

КЫШ САБААСЫ.

Айаз, гүнеш; кәмил гүнүм!
Сән таа уйяерсын, достгүлүм...
Авшам, тутэрсын бораны,
Тунук гөкү хем чывгыны?
О ай гөктә, солук хептән,
Ерәди анжак бозарлыы
Дурардын сән хем кахырлы —
Йа бүүн сә... бак сән пенчердән:
Мави, ачык гөк алтында,
Кәмил килим йарашында
Каарлар дөшек, гүнә шылээр;
Салт даа бойунжа карарэр,
Чамнар каарлар чиндән бакэр
Дерә дә — буз пак йалабээр!..

*А. С. Пушкин.
Чевирди Д. Танасоглу.*

ИКИ ДОСТ.

I.

Бу иш олдуйду бир азербайжан күйүндә. Ахмед хем Рашид бир гүн школайа гелиркән хава исләди. Оннарын евлери школадан ики километра узакты, бунун ичин оннар вакытлан евлериндән чыкардылар, ки школайа геч калмасыннар. Бүүн дә оннар вакытлан йолландылар да йолда буз үстүндә кайдылар, лафеттиляр да аннаштылар, ки школадан сора генә бурада бираз кайсыннар.

Оннар школайа гелдиктән сора, хава дийшилди, каар саургуну башлады. Ахмедин үрәә бираз бозулду. Бөлә лүзгәрли хем

каарлы хавада донмуш деренин үстүндә йокту нижә каймаа. Школада бир иш даа ону кахыра койду.

О гүнү Ахмед изметчийди. О пек чалышкан хем тертип бир үренәнди да онун ичин изметчиликтә дә пек чалышканды. Аралыкта о хич кимсеи класста бракмазды, ичерсини солукларды, йазы тафтасыны силәрди, пенчерелердә чичеклери бакарды.

Илк аралыкта Рашид истәмеди дышары чыкмаа. О гитти да собайа дайанды.

— Рашид, чыксана дышары,— она теклиф етти Ахмед.

Рашид гүлүмседи. Она өлә гелди, ки Ахмед онуннан шака йапэр. Бак оннар достту хем комушуйду. Кач йыл олду оннар школайа бирердә гелерләр, бирердә кайэрлар, херкерә бирердә ойнээрлар, урокларыны барабар хазырлээрлар. Бунун ичин Ахмедин теклифи она гөрүндү бир фасыл. Ама Ахмед бөлә дүшүнмәзди. О сыралыы тутарды. Рашид ичердә калырса, өбүр ушаклар да класса гирмәә истейежекләр. Бу бетерә Ахмед она генә теклиф етти.

— Рашид, чыксана дышары, сыралыы бозмасана!

Рашид йан-йан бакты она.

— Ама да ий достсун йа!

— Бән сенинән ий достум. Ама сыралыы да северим.

Рашид она башка бишей демеди, дышары чыкты да урокларын биткисинәдән Ахмедә хич лаф катмады. Ама Ахмед кенди кендинә дүшүндү: «Йок зарар, үфкеси гечәр, евә гидәркән генә баарышырыз».

II.

Уроклар биттийди. Ушаклар пальтоларыны гийнип евә гитмәә хазырланырдылар. Ахмед сә йазмаа таа битирмемишти. Ачан о да гитмәә калкты, класста йокту кимсей. Рашид дә йокту. Демәк, о, Ахмедә пек гүженик олдуу ичин, ону истәмәзди хич беклемәә дә. Ахмед гийинди, класстан чыкты, Рашиди гөрмеди. Пенчерейә йаклашып йола бакты. Хич бишей гөрүнмәзди. Пек бораннарды. Ахмед кахыра дүштү. Рашид бөлә боранда йалныз насыл гидәбилежек?

Ахмедин үрәә башлады пек дүүлмәә. Бак, Рашид йуфкажайды. Дийл чоктан о хаста йаттыйды. Бөлә хавада о генә варды нижә суукласын. Чок дүшүнмәә йокту вакыт. О йола чыкты. Каршы есән лүзгәр онун суратыны йакарды. Йол гүжүлә сечилрди. Боран гиттикчә кавилеширди. Лүзгәр каары саурдуп хавайа калдырырды да Ахмедин гөзлеринә долдурурду. Ахмед пек зор илерләрди. Йол шиндән сора йары олдуиду, ама Рашиддән хич бир из йокту. Бирдән каар үстүндә бир карарты гөрүндү. Ах-

мед тез она йаклашты. Бу Рашидти. Узүкойуну дүшүп калмышты. Ахмед тез алды ону кужак да сарсалады... «Рашид, Рашид» — баарды. Рашид ачты гөзлерини да билмәм не иннеди. Ахмед калдырды ону ердән да башлады өрүтмәә евә дору. Бу заман лүзгәр алды Рашидин калпааны да кәр кайбетти. Ахмет тез чыкарды кенди калпааны да койду Рашидин башына да евә дору достуну колтукларындан гөтүрдү. Бундан сора бу ики үренән таа да ий дост олдулар.

Г. Мусаева гөрә.

Сорушлар хем иш.

1. Не вакыт гидәрдиләр школайа Ахмед хем Рашид?
2. Нижә измет едәрди Ахмед?
3. Рашид аралаа не ичин истәмәзди чыкмаа?
4. Не олду Рашидлән?
5. Ким она йардым етти?
6. Кенди достлуунуз ичин аннадын.

Сөлейшләр.

1. Дост бин олса аздыр, душман бир олса чоктур.
2. Ий дост беллада танынәр.

ТҮРКИЙА.

Илхан, Доуган, Демир, Мерал, Түркай, хем Жан уроклардан чыкмышлар да башчада бир аажын гөлгесиндә топланмышлар да лафедерләр.

Илхан:

— Не ислә олурду ки бән дуумуш олайым Анкарада! — дәрди, — Анкаралы олайым чок истеерим. Анкаранын ресимнерини гөрдүм: сокаклары не гениш, евлери не гөзәл... Хепси дә епени.

Доуган:

— Бән Едернелийим, — деди, — бизим дә касабамыз чок гөзәлдир. Ортасындан Мерич дереси акәр. Гөзәл башчалары вар, бүүк, бүүк мечетиләр вар.

Демир Измирлийди. О да Измири мететмәә башлады:

— Измир дә чок гөзәлдир, — деди, — не гөзәл мави денизи вар. Кожа бүүк гемиләр гелир, гидир. Дениз бойу не гениш, не гөзәлдир.

Мерал лафа карышты:

Бурса гиби гөзәл касаба хич бир касаба йоктур. Илкйазын бүтүн Бурса увалары емешилдир. Ипекли кумашларын еши булунмаз. Хелә каштаннары, шефтелилери не ири, не татлыдыр!

Түркай:

— Йа Истанбул, — деди, — онуң гөзеллиинә еш вар мы? Богазичи, Адалар...

Достлары бутакым лафедәркән йалныз күчүк Жан сусурду. Обүрлери сә она:

— Сән не сусәрсын? Сән нерелийсин? Сән ен чок нересини беенерсин?

— Бән Түркийелийим. Сайдыыныз касабалары да хепсини северим, беенерим. Чүнкү хепси Түрк йуртлуудур. Онун бән хич бир ерини башка ерләрдән айры тутмам, хепсиндә айры бир гөзеллик гөрерим!

БУЛГАРИСТАН.

Булгаристан (Болгария) — йакын бизә бир мемлекет. О булунәр Туна дересинин хем Кара денизин арасында. Онун натурасы пек гөзәлдир: улу дааларлан өртүлү байырлар, чок берекетли алчаклар хем дүзлүкләр, бол сулу дереләр, гөлләр. Булгаристан булунәр Балкан йарыадасында.

Орайы гитмәә дейни ләзым пинмәә тренә, йада автобуса. Тренә пиндийнән Чадырдан, йада Волканештән, Басарабяска-

дан о гөтүрежек Кишинева, Унгеня, Прут дересини гечежек Ромыниейя, гечежек Букурешттән, етишежек Тунайя, гечежек ону Русчук касабасына Болгариейя, орадан да София касабасына — Булгаристанын башкасабасына. Етишип Софиейя, гездийнән касабанын ичиндә, гөрдүйнән чок гөзәл сокаклар, евләр, клиселәр, парклар, монументләр; гиттийнән театролар, вар нижә пинмәә башка треннерә йада автобуслара да етишмәә башка да гөзәл ерлерә — Пловдив касабасына, Варна касабасына, Тырново касабасына, Шипкайя х. б.

Варнайя биз етиштик сабайлан. О булунэр Кара денизин бойунда, гөзәл пляжы вар, йазын пек чок инсан орада динненер, йыканэр, хашлак та гүнештә йандырэр гүүдесини, есмерленер.

Варнада хем долай күйлердә чок гагоуз инсаны да йашээр. Биз булуштук оннарлан, лафеттик. Оннар калмышлар орада, ачан бизим халкымыз бүтүн калкып гечмишти Бессарабиейя, Бужак кырларына икиүз йыл-гери. Оннар булгаржа да лафедерләр, чойу түркчә дә лафедер; гагоузча хем түркчә пек бензешерләр. Чок гагоуз йашээр Каварна хем Балчык касабаларында да, хеп денизин бойларында. Хепси гагоузлар, Булгаристанда ани калмышлар, бүүн вардыр йакын 50—60 бинә инсан. Биздә, Гагоузистанда гагоуз варыз йакын 180—200 бинә инсан.

Булгаристан, онун дениз бойлары, Варна семтлери бизә пек паалыйдыр, зерә орада ерлешмишти бизим деделеримиз хак-огузлар, оннардан да орада дуумуш бизим гагоуз халкымыз да саде чок сора о гечмиш бурайы Бужак кырларына йашамаа, гетирип ойандан чок адетләр, занаатлар, түркүләр, ойуннар, маллар, аваданлыклар да бурада да курмушлар йашамайы, нижә дә орада. Хеп орада бизим инсан кабул етмиш христиан динини.

Булгаристана гитмәә, гөрмәә, булушмаа бизә гагоузлара чок мераклыдыр хем файдалыйдыр.

БИН ХЕМ ДА БИР ГЕЖА.

(Араб масалларындан.)

Чоктан, чоктан араб халклары дүзмүшләр ми, топламышлар мы бир бөлүк гөзәл хем пек мераклы масал, ангыларын бир-лешик ады шинди билинер нижә «Бин хем дә бир гежә». Нечин бөлә ад мы койулмуш оннара? Тә нечин. Вармыш бир пек фена хем назлы падишаа Шахрияр. О пек кинни олмуш карылар да изин вермиш ки хер авшам гетирсиннәр она бирәр гөзәл есир кыз, сабайлан да верәрмиш кафасыны кессиннәр. Бир керә гелмиш она визирин пек гөзәл, ама фикирли дә пек, кызы Ша-

хиризада. Бу кыз коймуш неединә өлмесин хем башка да кызлары падишаа өлдүртмесин биртаа. Да чекедер о аннатмаа падишаага мераклы, ама битмәз бир масал. Илк гежә аннатмыш — битирмемиш, падишаа, пек истейип билсин, не олмуштаа өтәә, бракмыш йашасын битиринжә масалы. Ама о масал тутмуш бин хем дә бир гежә, падишаа хептән беенмиш кызы, өлдүртмемиш ону, ама евленмиш она, башка да кыз гетиртмемиш хем өлдүртмемиш биртаа.

Бу масалларын ичиндә вар те бөлә масаллар, нижә: «Аладин хем бүүлү лампа», «Али-баба хем кырк хырсыз», «Балыкчынын масалы», «Бүүлү бейгирин масалы», «Биргөзлү бей-заденин масалы», «Денизчи Синдбад», «Багдад хырсызы» х. б.

Кими масаллар чыкарылды кинофильм: «Багдад хырсызы», «Синдбадын дениздә единжи гезиси», «Аладинин бүүлү лампасы».

АЛАДИН ХЕМ БҮҮЛҮ ЛАМПА.

Бир перс касабасында йашармыш бир фукара терзи Хасан. Онун вармыш бир чожуҗаа Аладин. Гечмемиш чок да бу терзи өлмүш, Аладин дә калмыш йалныз анасыннан. Чожук бүүмүш, йардым едәрмиш анасына зар-зор йашамаа. Шансора онбеш йашындаймыш.

Да бир керә сокакта йаклашмыш она бир адам кырмызы халатлан гийимни, башында да бүүк бир бийаз чалма.

— Сән мийсин терзи Хасанын оолу? — сормуш адам.

— Бәним.

— Бил, Аладин, бән сенин амуҗаным. Сән дә, анан да бени билмеерсиниз, зерә бән пек чоктан гиттим күүдән да йашадым башка ерлердә. На те бу ики алтын парайы да вер анана, хазырласын софрайы, бән сабаа гележәм сизә.

Гелип анасына, Аладин гүжүлә инандырды она, ани гелмиш онун амуҗасы, зерә анасы дәрмиш хеп, ани бобасынын кардашы олмамыш.

Адам гелмиш да идиктән сора алмыш Аладини да гитмиш онуннан панийра, орадан да ама гөтүрмүш чожуу касабадан дышары бир байыра.

— Амуҗа, незаман ийежез йа, бән аҗыктым?

— Шинди, бурада, — деди адам да сокуп елини торбасына чыкарды кавурулмуш пилич тава үстүндә жызырдайарак, сора чыкарды баллы пиринч.

Чожук шаш-беш олду. Идиләр.

— Олса беним анамда бөлә бир бүүлү торба! — деди Аладин.

— Олажэк, саде сеслә беним хер бир лафымы. Шинди гидериз байырын етеенә. Сән топла йакажак, йакажэз бир атеш да сән гөрежән, не гөрмедин бир керә бӯлә. Ачан атеш тутушту, адам атты онун ичинә бир түрлү тоз да калкмыш үсек атеш диреклери. Адам сөлемиш бӯүлү лафлар да оннарын онүнә дыгырланмыш бир таш сыкылы сары алкайлан.

— Сән тут бу алкадан да калдыр ташы, сана ачылажэк ер ичинә делик. Гидәсин мердивендән ашаа ер алтына. Ачажан биркач капу, ама коркма, ачан гөрежән титси хайваннар, салт дий оннара елиннән да оннар йыкылып өлежеклар. Сән гидәсин илери да биткидә етишежән бир ичерә, нәнда гөрежән түрлү алтын, гүмүш, башка да паалы зенгинниклар хем ишлар. Кендинә ал, не истәрсән, бана ама гетир орадан саде бир ески лампа, ангысы асылы дуварда, саа тарафында көшедә. Гери дору сени коруйажэк те бу үзүк, ал ону, гечир пармаана. Чыктынан дышары да вердийнән бана о лампайы, бән сана баашлайажам бӯүлү торбайы анана дейни.

Аладин йапмыш хепсини, нижә демиш адам. Етишип битки ичерә, о гөрмүш ерлердә даанык түрлү йалабык ташчазлар, түрлү паалы да зенгинниклар. О ама алмамыш бишей, саде топламыш кендисинә ташчаз хем алмыш о лампайы адама дейни да дөнмүш гери, пинмиш генә о мердивендән да баармыш амужасына версин она елини. Адам ама демиш версин она лампайы да сора. Аладин демиш, ани о чыкарамээр ону жебиндән ташчазлар алтындан. Ама адам хич дийлмиш онун амужасы, о бир хайын бӯүжүймүш да истемәзмиш ки Аладин чыксын орадан да кимсей билмесин йолу о ер алтындакы зенгинниклерә ондан каарә. Бӯүлемеклән о аннамышты, ани бу зенгинниклери вармыш нижә ачсын саде чожужак Аладин, Хасанын оолу. Хепсиндән паалыймыш те о лампа, зерә онун йардымыннан вармыш нижә пек зенгиннемәә. Да тә, шинди она ләзым саде лампа. Ама бу чожужак вермеер ону. Уфкесиндән бу фена адам дүшүнмүш браксын чожуу ер алтында да о лампа олмасын кимсейә! Капатмыш о делиин үстүнә ташы да гитмиш, нәндан гелмишти.

Гөрүп, ани калды ер алтында, Аладин гезди, арады нәндан чыкмаа, ама буламады да отурду ааламаа. Бирдә о есап алмады, нижә илишти о үзүк онун аннысына да топрак сарсаланды да онун онүндә пейда олду бир фасыл хем пек бӯүк жин да сорду Аладина, не истеер о. Аладин йалварды жинә чыкарсын ону топрак үзүнә. Жин деди, ани о йапажэймыш хепсини, не о изин вережек, зерә о онун кулуйдур, үзүүн кулуйдур, да чыкарды ону ерин үзүнә. Аладин гелди евә, аннатты анасына,

неләр о гечирди, да верди лампайы анасына сатсын ону да алысын бишей имәә — о билмәзди, ани о лампа бүүлүйдү. Ама ачан анасы башлады силмәә ону, онун өнүндә пейда олду башка бир жин. Анасы коркту. Ама Аладин, шансора алышыкты да сорду, не о билер йаппаа. Жин деди, ани о онун, лампанын кулуймуш да йапажэймыш хепсини, не о она изин вережеймиш. Аладин демиш гетирсин оннара ики кавурулмуш таук имәә. Жин гетирмиш бүтүн софра имеклерини. Идиктән сора Аладин демиш анасына:

— Ее, анам, бу лампайы ләзым корумаа, кимсейә гөстөр-мемәә. О бизә файда гетирежек хем зенгинник.

— Йап, не истәрсән, чожуум, саде бән пек коркәрым о чиркин адамдан.

Бир керә, гезәркән панайырда, Аладин ишидер, нижә баарармыш падишахын бир адамы: «Саклансын хепси, бурадан гечежек падишахын кызы Будур кыз-заде, кимсей гөрмесин, бакмасын она!»

Аладин ама пек истемиш гөрсүн о кыз-задеи да сакланмыш өлә бир ерә, нәнда ону гөрәмеерләр, ама о гөрер. Да о гөрмүш кызы. Пек гөзәлмиш! Хакына, нижә сөләрмишләр. Да дүшүнмүш: «Еер бән она евленмәрсәм, өлежәм!»

Гелер евә да аннадәр анасына.

— Сән не, чожуум, гүн урду башына мы, не? — деер анасы. — Нәнда вардыр гөрүндүү ки терзи оолу евленсин султан кызына?

— Ама бән евленежәм. Гит сабаа султана да истә онун кызыны бана гелин.

Анасы өлә дә, бөлә дә, ама чожуу усландырамәрр. Биткидә гөрүп зору, гидер падишааа. Ама гитмеер бош еллән, нижә адет, Аладин верер она бир алтын чанак долу о паалы ташчазларлан, ани ер алтындан топламышты. Да корка, корка, нижә гирежек, не сөлейжек, ана гидер султанын серайына. Ама онун фукара гийиминә гөрә капужулар хич истәмәздиләр колвермәә дә ону гирсин султана. Озаман о верер оннара бирәр алтын пара да колверерләр. О гирди султан диванына да отурду бир көшежиктә. Бирдә, башлады топланмаа бурайы бүүк, бүүк адамнар, зенгин гийимни алажа халатларлан. Султан да гелди оннардан сора, долайында да кара араплар қылычлар еллериндә, хазыр корумаа султаны. Султан отурду трона да башлады ишлери бакмаа, аалашмаклары сеслемәә. Бир балабан арап та дурарды султанын йанында да синеклери коуларды она конмасыннар, саллайып дурмамайынжа бир узун хем гениш түүдән йапылы елпезейлән. Битирдийнән ишлери, султан йапты нышан

бир басмажыклан да гитти. Бу ана өлө дө бишей сөләмеди, гелди евә.

Ертеси гүнү генә гелди, ама генә бишей сөлейәмеди.

Учүнжү гүнү султан кендиси есап алды ону да сорду киммиш о, не истәрмиш да о тамамнайәжэймыш онун истемесини.

Ишидип бөлө, ана титиремиш далгаланмактан хем умуттан да да деер:

— О, чорбажы султан! Беним оолум Аладин йоллады сана баашыш те бу ташчазлары да истеер сенин кызыны гелин.

Да ачан чекер пешкиржи о чанаан үстүндән, о ташчазлар өлө йалабымышлар, ани бирдән айдыннанмыш о диван, ани бакамарсын гөзлериннән.

— О, визир,— демиш султан кенди баш йардымжысына,— вардыр мы гөрдүүн сән бөлө кәмил ташчазлар?

— Йок, чорбажым султан, гөрмедим,— деер визир.

— Бән есаплээрым, ани о адам, ангысында вар бөлө ташчазлар, дүшер олсун беним кызыма гүвә.

Визир бирдән кысканчлаа дүшер, зерә онун вармыш чождуу да она о истәрмиш алсын султанын кызыны гелин. Да деер о султана:

— О, чорбажым султан, дүшмеер верәсин кызыны адама, ангысыны сән хич гөрмедин. Беким онда бишей йок бу ташчазлардан башка. Ко о баашласын сана таа кырк чанак бөлө ташчаз, кырк та есир кыз, ки гетирсиннәр о чанаклары. Озаман биз аннайәжэз, зенгин ми о, оса дийл ми.

— Сән ислә дүшүндүн, визир,— деер султан, тамах некадар таа чок зенгинник топламаа.

Гелер ана евә да аннадәр оолуна падишахын истедиини.

— Йок бишей, амам, бу ен колай иштир.

Аладин алэр о бүүлү лампайы да уувэр онун бир кенаржыыны. Ериндә пейда олду о жин да сорэр, не ләзыммыш онун чорбажысына. Аладин сөлеер. Жин йөколэр да тез дө гери дөнер кырк есир кызлан, хер биринин елиндә бирәр алтын чини үклү өлө ташчазларлан, ардларына да гидәрди батал араптар кылычлар еллериндә.

— Тә ал, не истедин, чорбажым! — деди жин да йоколду.

Ана гетирди хепсини султана. Кызлар койдулар чинилери сырайжа ерә, илип өптүләр ери султанын өнүндә.

— О, визир,— деер султан,— не дейежән?

— Йок, не дейейим, о пек зенгиндир!

Ана гелер евә да деер оолуна, ани султан кайыл олду версин кызыны она гелин.

Аладин чаарэр генә о жини да изин верер, гетирсин она кырк

секиз бийаз есир жигит, олсуннар она алай, ирми дөрдү өнүндә, ирми дөрдү дә геридән гелсин-нәр. Таа да хем гетирсин она бин алтын бир дә ен ий бейгир. Хепсини кабледип, Аладин йолланды да султанын серайына. Султан каршы етти да деер она:

— Хош гелдин, Аладин, ишиттим, ани истәрмишин беним кызымы. Бән кайылым. Хазыр мы хепси, не ләзым дүүнә?

— Йок таа,— деер Аладин.— Бән таа йапмадым Будур кыз-задейә бир гөзәл серай.

— Е неزامан дүүн олажәк йа? — деер султан.— Серай ояа йапылажәк.

— Кахырланма, падишаа, о пек тез олажәк.

Да йаптырәр Аладин о жинә бир кәмил серай дору султанын серайынын өнүндә хем ондан чок таа гержик. Султан шаш-беш каләр, визир дә йок нәпсын. Да туттурәрлар бир дүүн, ани кимсей озаманадан йоктур гөрдүү.

Аладин гелининнән башладылар гөзәл йашамаа о ени серайда.

Неләр олмуш таа илери, Шахиризада аннадажәк гелән авшама...

Сөлейишләр.

Кийат окуйажан — хепсини билежән.

Окумак — ен ий үренмәк.

Ким окуйэр чок, о билер чок.

Екмек гүүдеи беслеер, кийат фикири беслеер.

Чантада кийат — йолда аарлыктыр, кийат фикирдә — йолда илинниктир.

* * *

Ачык ааз ач калмаз.

Евин жаны адамдыр.

Алмаа колай, вермәә зор.

Иш башы саалыктыр.

Билмәрсән, бир биленинә сор.

Бин гөр, бир ал.

Бурну сураттан дүшмәз.

Балыын өмүрү судан чыкынжадыр.

Бир сөлә, бир ишит.

Тавшан тутан көпек дишини гөстөрмәз.

Тавшан не күчүк, кулаклары не бүүк.

Доланан геч калмаз.

Дору гидән доланмаз.

Дамна-дамна гөл олур.

Татлы суйу ким ичмәз.

Домуз курбана йарамаз.

Капусуз ев олмаз.

Гарга дуван оламаз.

Гөрмәклән доймак олмаз.

Кимсейин лаф арасына гирмә.

Кедийлән көпек бирердә йашамаз.

Кесер кенди сапыны йонмаз.

Иш. Сиз дә топлайын сөлейиш күйүнүздә.

Лафетмек техникасы.

а) Ба, бэ, бы, бо, бу;

Па, пэ, пы, по, пу;

Да, дэ, ды, до, ду;

Та, тэ, ты, то, ту;

На, нэ, ны, но, ну;

бә, бе, би, бө, бү.

пә, пе, пи, пө, пү.

дә, де, ди, дө, дү.

тә, те, ти, тө, тү.

нә, не, ни, нө, нү.

б) Бар, бэр, быр, бор, бур;

Дад, дэд, дыд, дод, дуд;

Тат, тэт, тыт, тот, тут;

бәр, бер, бир, бөр, бүр.

дәд, дед, дид, дөд, дүд.

тәт, тет, тит, төт, түт.

жа, жэ, жы, жо, жу;   жӧ, же, жи, жӧ, жү.
ча, чэ, чы, чо, чу;   чӧ, че, чи, чӧ, чӱ.

в) анна, эннэ, ынны, онно, унну; ӧннӧ, енне, инни, ӧннӧ, ӱннӱ.
Рар, рэр, рыр, рор, рур;   рӧр, рер, рир, рӧр, рӱр.
Аса, эсэ, ысы, осо, усу;   ӧсӧ, есе, иси, ӧсӧ, ӱсӱ.
Аза, эзэ, ызы, озо, узу;   ӧзӧ, езе, изи, ӧзӧ, ӱзӱ.

г) т, д, л, р, с, ц; й, м, н, ж;   рр, рrr, rrrr, rrrrrrrrrr...

д) Сес — сесчӧз, диз — дизчӧ, иш — ишчи, ич — ичти, ач — ачсын.

Танас — Танасчык, буз — бузчаз, каш — кашчаз, уч — учту, учсун.

Саз, сыз, тоз, туз, без, гӧз, сиз, дӱз.

Парча, парчажык, алчак, алчажык, сачак, сачажык.

Алажам, калажам, сачажам, чожук, чобан, чорап, сужук.

Ташчы, башча, кушчу; кашык, ашык, шыра, туршу, куршун.

Чукур, учук, фычы, чыкы, чыкыжык, ачык, чоклук.

е) Бурада, орада, гидежез, вережез, атажӧз; бурайы, орайы.

ж) Хызлы сӧлемеклӧр (2-жи класстан).

КИТ. (Балена)

Кит суда йашӧэр, ама о балык дийлдир. Балыклар жабраларлан (бронхилӧрлӧн) солуйӧрлар, киттӧ сӧ, нижӧ хайваннарда, ак жеер вар. О масус бир деликтӧн, солуу ичинӧ чекип хем дышары урадып, солуйӧр. Киттӧ бурну йок, ама онун кафасынын тепесиндӧ вар ики делик. Оннарлан кит солуу ичинӧ чекер хем дышары урадӧр. Кит йавруларыны дуудурӧр да оннары сӱтлӧн беслеер. Китлӧр ики тӱрлӱ вар: быйыклы хем дишли.

Китлӧр хайваннарын араларындан ен бӱӱк. Оннарын узунуклары вар 30 метра хем таа узун да.

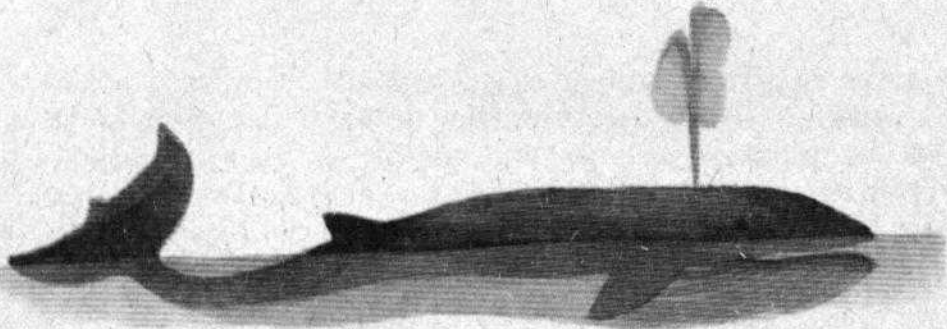
Китин дериси дӱз, йапаасыз хем капчыксыз. Дерисинин алтында вар калын кат йаа. Йаа кити йысыдӧр, кӱрк аба ерини тутӧр.

Башы гӱӱдесинин ӱчӱнжӱ пайыны тутӧр. Ама китин аазы ӧлӧ бӱӱк, ани ичинӧ бир кайык сыйажӧк. Китин гӧзлери кӱчӱк, ӧкӱз гӧзлериндӧн бираз таа бӱӱк.

Таа ирактан гӧрӱнер, нижӧ кит солуу колверер: су ӱстӱндӧ бир чешмӧ олӧр. Бу чешмӧ су пуфкурмасындан хем солумак буйундан олӧр.

Китин аазы пек бӱӱк. Онун ичи сансын бир сачлы чит: дамаандан йакын едиӱз узун буйнуз пластинасы саркӧр. Бу пластинаalara кит быйыклары денер.

Быйкы киттә диш йок да ийежәә чийнемәә йок нейлән. Китин буазы пек дар, да о саде уфак балыклары йудабилер хем түрлү дениз енгечлерини. Кит быйыкларын ичиндән су гечип сүзүлер да хепси авлар аазында калэрлар. Суйу быйыклар арасындан гечирип, кит кендисинә ийежек булэр.

Кит үзер куйруун йардымыннан хем ики гүүс канадыннан.

Киттән йаа, йааны хем быйык алэрлар. Кит йаайыны еридерләр да иежек ичин, илач ичин хем техника ләзымны ичин ону кулланэрлар.

Кит йаанысындан консерва йапэрлар. Онун кара жеериндән витамин А чыкарэрлар.

Кит йаанысындан хем кемиклериндән ем уну йапэрлар. Хайваннар ичин хем кушлар ичин бир бесленжи ийежек олэр.

Китлери гарпуннарлан — аар демир окларлан — өлдүрерләр. Шинди гарпуну масус топлан патладэрлар.

Шинди саде полюс денизлериндә чок кит булунэр: Пойраз бузлу океанда хем үүлен полюсун долайындакы денизлердә, Антарктидада, Ватанымызын пойраз денизлериндә биркач сой кит булунэр.

ГҮНДҮЗ ХЕМ ГЕЖА.

Аннамаа дейни, гежә хем гүндүз нижә олэр, ерин хем гүнүн моделиндә денемек йапын. Чий сары топрактан йапын бир топузчук, орта ериндән ону теллән делин, деликтән бир сижим гечирин (ашаакы башында йапын бир дүүнүк).

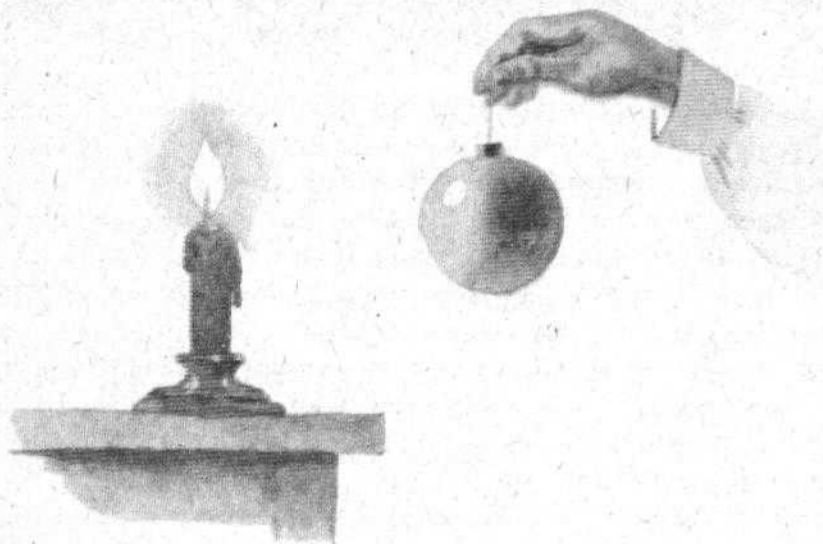
Бу топузчук ер еринә олажэк (ери гөстережек).

Караннык бир ода ичиндә тутуштурулмуш муму маса үстүнә койун. О гүн еринә олажэк (гүнү гөстержек). Елиннән сижими кыстырып, топузчуу мумун онүндә тутун. Топузчук айдыннанды бүтүнүнә ми? Дийл, топузчуун саде йарысы айдыннанды, ама өбүр йарысы каранныкта калды (бак ресимә).

Бутакум гүн дә хер заман: ер йуварлаан саде йарысыны айдыннадэр. Айдыннанмыш тарафындан гүн гөрүнер — бурада

гүндүз, өбүр тарафындан гүн гөрүнмеер — орада гежә.

Мумун онүндә топузчуу йаваш-йаваш дөндүрүн. Шинди мум айдыннадэр о ерлери, ангылары илердән гөлгедә дурардылар, ама илердән айдыннанмыш ерләр шинди гөлгейә гирерләр.

Сижими кыврадын да бакын, нижә топузчук мумун онүндә дөнер.

Хализ бутакым ер дә гүнүн онүндә дөнер, да ер үзүндә бир олэр гүндүз, бир гежә. Кенди долайында ер бир гүнүн хем бир геженин ичиндә дөнер. Ерин дөнмесини биз дуйамээрыз, зерә не вар бизим долайымызда — евләр, кырлар, чайырлар — хепси бизимнән барабар дөнер. Бизә сейди терсинә гөрүнер, ани гүн дууйэр, гөктә йукары калкэр да генә кавушэр.

Бизә хеп бөлә гөрүнер, ачан биз машинайлан гидериз.

Ачан машина гидер дүз, хич сарсмээр, бизә озаман гөрүнер, ани биз еримиздә дурээрыз, ама телеграф диреклери хем аачлар йолун бойунда машинайа каршы качэрлар.

Иш. Глобусу мумун онүнә койун. Гөстерин, ер нижә дөнер, ангысыннан сиз те шинди таныштыныз. Глобуста не ердә гүндүз, не ердә дә гежейдир?

БОЗ.

(Иазылы такрир ичин).

Боз тавшан кышын күйүн долайында йашарды. Ачан гежә олду, о бир кулааны калдырды, сесленди: сора өбүрүнү калдырды, быйыкларыны дүзелтти, кокалады да герки аяакларынын үстүнә калкты. Сора дерин каар үстүндә атлады бир-

ики керä, да генä герки аякларынын үстүнä отурду да бакынмаа чекетти. Долайында каардан каарä бишей гөрүнмәзди. Қаар далга-далга дурурду хем йалабыйарды шекер гиби. Тавшанын кафасы үстүндä айазлы буу дурурду, да бу бууйун ичиндән бүүк йалабык йылдызлар гөрүнүрдү.

Тавшан бүүк йолун өтейанына гечсин ләзымды, аники таныныр хармана гечсин. Бүүк йолда ишидилирди, нижә кызак табаннары гыжырдарды, бейгирләр аар солуйурды.

Йолун йанында тавшан генä дурду. Адамнар кызакларын йаннарында гидәрдиләр, йаамурлукларынын йакалары калкык. Ачан кызаклар гечтиләр, тавшан атлайып хармана гирди... Йолда о ики тавшаннан каршы гелди. Оннар бесленирдиләр хем ойнардылар. Тавшан да кафадарларынан ойнады пак харман үстүндä, иди йулаф, каарлы өртү үстүндä гезди бираз, сора өрмә аулун арасындан гери кенди чукуруна гитти.

Гүндуусунда дан ери аарды. Йакында олан күйдä уйкудан карылар калкмышлар да суйа гидәрмишләр... Йолдан таа чок кызак гечәрди.

Тавшан йолу айкырылады, кенди ески иниинä гелди, таа йукарда ержәз айырды, каары ешеледи, ени деләä дору герисиннән йатты, кулакларыны аркасына йаттырды да ачык гөзләрлән уйуклады.

Л. Толстой.

ИЛКЙАЗ ГЕЛДИ.

Булут гөктä араланды.
Гүн йукарда кескин парлээр;
Хава йалпак гүлүмседи,
Илкйаз гелди, кыр уйанэр.

Гүнеш ери шу сувазлээр,
Кырда екин ешил фырча;
Башчалардан сесләр гелер,
Ени маани өтер хошча.

Битки кааржас тә ерийер,
Сулар акэр чайырлара,
Сыжак чыкты, ер бууланэр,
Колхозчулар чыкты кыра.

Ўсәә жывырлига чыкып,
Бир инжежик сес туттурэр;
Шен ушаклар гөкә бакып,
— Тә турналар гелди, — баарэр.

Бөлүк-бөлүк кара кушлар
Ески йувалара гелер,
Илкйаз гелмесини оннар
Далда өтүп, хабер едер.

Илк чичекләр: меневшälәр,
Түлү буба хем чийдемнәр,
Сырыдарак, чыкты үзä.
Сефаа гелдин илкйаз бизä!

Н. Танасоглу

ИЛКҮЯЗЫН.

Февралын биткисинә йакын о айазлар, ани бүтүн бу ай туттуйдулар, хептән йымышадылар. Биркач гүн, авшам үстү думан дүштү, гежә вакыды уфажык йаамур пуфкурду. Каар хептән йымышады. Сулар бошанды. Дерелердән буланык сулар бузлан карышык чайырлара акэр. Бүүк буз парчалары көпрүлерин диреклеринә дайанып, йывын олэрлар.

Бу заман ушаклар гелән кушлары пек беклеерләр. Оннар каракушлара аачлар үстүндә тафтадан евжәз йапэрлар. Школанын башчасында хербир аачта икишәр-үчәр каракуш евжези мыхлы дурэр.

Бир сабаа, ушаклар сокакта ойнаркан, баарышмаа чекетти-ләр: «Тә, каракушлар гелдиләр, те-е, аажын тепесиндә каракушлар чалэрлар». Хакына, Культура евин онүндә, бир үсек салкым аажын тепесиндә дөрт каракуш конмуш да чырпынып, шен-шен өтерләр.

Март айы гирди. Гөктә булутлар араланмаа башладылар. Бааларда, келемә ерлердә, аачлыктар ичиндә чиидемнәр каар алтындан биз гиби чыкмаа башладылар, гүнеш чыктыкча оннар каук гиби ачэрлар. Хеп бу вакыт ачэр меневшәләр, зүмбүлләр, түлү буба хем башка да. Ушаклар бешәр-алтышар олуп, торбалары бойнуларында газгалачларлан, гидерләр чиидемә, көмүренә.

Мардын илк гүннериндә хава сык дийшилер: шинди гүнеш ачылэр, шинди хава бултутланып, бир парталлы каар йаайэр, ани күй ичи каранлык олэр. Бутакым хавалар 8—9 гүн тутэр.

Чок гечмеди, ер каардан май хептән пакланды, саде дерин чукурлар ичиндә калын күртүннәр хеп таа бийазыйэрлар.

Шинди хализ илкүяз гелди. Турналар, йабан казлары, йабан өрдеклери сүрү-сүрү гелерләр, бүтүн гүн оннарын сеслери хавада ишидилер. Ушаклар, сокаа чыкып, дизидә турналары сайэрлар.

Колхозчулар чоктан кыра, башчалара чыктылар: ангылары илкүяз боодайы, арпа хем башка илкүяз екиннерини екерләр, гүзлүклери борналээрлар, ангылары баа будээрлар, мейва аачларындан куру даллары айытлээрлар, башчаларда зарзаватлары екмәә дейни топраа хазырлээрлар, су чекмәә долап дүзерләр. Шинди кырда жывырлигалар пек шен өтерләр.

Биркач афта таа гечти, ама суук лүзгәрләр биртүрлү вазгечмеерләр. Баа будамакта баа бригадасынын инсаны атеш йакып, еллерини йысыдэрлар. Кимәр гүн лүзгәр таа пек ка-

барэр. Чожукларын дерменжиклери, дамнарын франтоннарында, йада аачлар үстүндә мыхлы фырылдак гиби дөнерләр, оннарын траклатмасындан күй ичи өтер.

Мардын 23-ндән апрелин 1-нәдән үрененнери илкйаз каникулуна колверерләр. Бу вакытта школажылар хайлак дурмээрлар, башчаларына мейва фиданы койэрлар, школада селән кийат окумасыны сеслеерләр, түркү чалэрлар. Евдә анасына, бобасына евин долайында йардым едерләр.

Апрель айы гирдийнән, биркач гүндән сора бир лыжажык лүзгәр гүн дуусундан үфледи. Хава бираз кырылды. Бу лүзгәр үч гүн хем үч гежә ести. Учүнжү гүнү авшамнән, гүн кавуштуйнан, динди. Дан ерлери аармаа йакын йаамуржук пуфкурмаа башлады. Йаваш-йаваш таа пек хызланды да йаады хич дурмамайынжа ики-үч гүн. Учүнжү гүнү йаамурдинди. Ертеси гүнү сабаайа каршы думан дүштү. Уүленә калдар думан калкты да авшамадан бир дурук гүнешли гүн олду. Ер бууланмаа башлады. Гежә хава ачылды. Йылдызлар гөктә дурук йалабыйардылар. Сабаасы, хем илери дору да биркач сабаа, краа дүштү.

Ондан сора, хава генә тунду, йымышады. Краа биртаа дүшмеди. Гүн ери таа пекчә йысытмаа башлады. Натура хептән уйанды. Чайырларда чимен чуфа гиби ешерди. Аачларда гөзләр патладылар. Сүүт аачлары дереләр бойунда йапракландылар, узун ешил чичеклери ашаа сарктылар.

Апрель айында лелекләр дә гелдиләр.

Ики лелек корка-корка комушу евин үстүнә конду. Евин бир башында оннарын ески йувасы таа дурурду. Бирдә, икиси бирдән такаламаа башладылар. Бириси кафадарындан айырылып, йувайа дору адымнады, гагасыннан биркач чыбыжак ерлештирди, да генә ешинә гелди. Сора билмәм недән үркүндүләр да икиси бирдән учтулар. Авшам үстү генә ев үстүнә кондулар да бурада, йуванын йанында, гежеледиләр.

Лелекләрлән бүлә кырлангачлар да гелдиләр. Кеди шопрон үстүндә гүнешә каршы бүзүлүрдү. Ики кырлангач өтерәк, онун аркасындан бири-бири арды сора силип, гечтиләр. Сора хеп өлә гери гечтиләр. Кеди оннардан азетмеди да ерә инди.

Куваннар куванныктан кара булут гиби чыктылар, башчаларда илк чичеклерин үстүндә бызырдээрлар. Кушлар даллы фиданнара топланып, илкйаз түркүлерини хавезлән чалэрлар. Баалардан кукунун сеси күйдә таа ишидилер. Йамачта кузулу койуннар ешил чимен отлээрлар. Көрпә кузулар, аналарындан айрылып, чукур бойунда бир ерә топланэрлар, зуп-

зуп атлайрак, өтейя-бери качэрлар, сансын бири бириннән йарышэрлар. Күчүү-бүү илкйаза севинер.

Н. Танасоглу.

Иш.

1. Бу аннатмада таа бир керя окуйун, насыл илкйаз йаваш-йаваш гирер: а) айазларын гечмеси, б) каарын еримеси, суларын бошанмасы, в) лыжажык лүзгяр, йаамур, г) думан, краа.

2. О сыралары окуйун, нередя сөленер илкйаз гүннериндä колхозчулар кырда не ишлär йапэрлар.

ТЫЙНАК БОЙУНДА.

Гүн йысыдэр дышарларны,
Ха бакалым тыйнаклары.
Су бойуна чыкэрлар
Бүүк-бүүк гөзлү курбаалар.

Баарышмаа да чекедерлär,
Сансын бүүк ишлери вар
Гыртланнарындан чыкэр
Дийшик-дийшик чок сеслär.

Кенара да дизилерлär,
Йарышмаа да чекедерлär,

Шиширерлär кендилерни
Да бүүлдерлär гөзлерни.

Бир күчүк курбаа гелер,
Гелер не гелäбилер!
Бенизи сары олмуш:
Ики лелек о гөрмүш.

Курбаалар хепси качты,
Су ичинä сакланды.
Биз дä не такым гөрдүк,
Тä, сизä дä сөледик.

Д. Танасоглу.

ЕКИННӘР.

Бизим Бужак кырларымызда пек ислә бүүйер түрлү екиннәр, хализ ачан оләр йаамурлу йыллар. Озаман кырларымыз оләрлар килим гиби илкйазын, алтын дениз гиби дә чалканэрлар йазын. Не гөзәл вакыттыр о бичмек заманы! Жывырлигалар гөкләрә чыкып не түркүләр кыврадэрлар, бичинтиләр ичиндән дә жувап сансын верерләр пытпыдыклар, чилләр! Сора харманнар дүүлерләр, алтын тенә топланэр, фырыннарда пак екмекләр пиширилэр, магазиннәрә гетирилэр, инсанын софраларына гелер... Тенелердән йапылэр түрлү булгурлар да. Саплардан йапылэр саман хем тазак — хайваннара алаф. Евелләр саманнан собалары да йакардылар күйлердә...

Ен паалы екиндир *боодай*. О да вар биркач түрлү: илкйаз боодайы хем гүз боодайы.

Илкйазын екилер *арна* да, *йулаф* та, *дары* да. Гүзүн — гүзлүк, даллы боодай, чавдар.

Хеп екиндир: *папшой* да, *гүндөндү* дә, *пиринч* тә.

Арпайы хем йулафы пек беенер бейгирләр.

Дары тенелерини ийер инсан хем кушлар.

Папшой — о бир екин, ани гетирилди бизим тарафлара Америкадан үчүз йылдан зеедә гери. Бизим кырларда да о бүүйер ислә. Ону ийер инсан, хайваннар, кушлар.

Америкада папшой сайылэр бир аллаа бүйүмү да хер бир чифтчинин евиндә вар нижә гөрмәә асылы папшой кочаннары сачакларда. Буну вар нижә гөрмәә бизим дә күйлердә.

Пиринч бүүйер сыжак хем йашлык ерлердә — Китайда, Индияда, Японияда, Индонезияда, Пакистанда х.б.

Гүндөндү (семичка) биздә ислә бүүйер. Ондан оләр олой, ангысы кулланылэр кулинарияда хем индустрияда. Бу екин дә гетирили Америкадан.

Екиннәр севиндирерләр инсаны, ачан оннар ислә екерләр, бакэрлар хем топлээрлар оннары.

КУШЛАР — БИЗИМ ИНАННЫ ДОСТЛАРЫМЫЗ.

I.

Сеслейин, илкйаз сабаасында бөжекләр, синекләр хем башка бөжекләр дә нижә бызырдээрлар.

Бу синежикләр, бөжежикләр хем оннарын куртлары хем түрлү-түрлү келебеклерин тыртыллары — башчаларын, мейва-

лыкларын, кырларын, даалыкларын, бүтүн ешилликлерин коркулу душманнарыдыр. Оннар йапраклары кемирерләр, томбуруклары хем чичеклери ийерләр, аачлары капларыны кемирерләр, мейвалары бозэрлар.

Ешил падишаалы ким коруйэр? Ким бу душманнарлан вар нижә баша чыксын? Кушлар!

Чык-чык кушу бүтүн гүн качэр, узун куйрууну саллайарак. О башчаларда карыклары гозледер хем йол бойундакы отлары. Бир бөжежи билә, бир тыртылы билә куш качырмээр; каврайып, оннары йувасына йавружуклара гөтүрер. Ама онун йувасы йа евин дуварында деликтә йапылы, йада таш планы делииндә.

Гүр сесли кушчаз *бүлбүл* — гозәл чалэр, гүмеләр алтында бөжеклерә авланэр. Кушлар гүмелери мукаетликлән гоздән гечирерләр хем дә алма аажын далларыны битлеерләр.

Оннар күчүжүк аач пирелерини дә, тыртыллары да, бөжежиклери дә топлайып ийерләр.

Нижә бир бекчи караулукта, аач ойуунда йувасында дурэр *синек кушу*. Арада-сырада йувасындан фырлээр да учан синеклери тутэр. Бөжекләр аач капларын ичиндә некадар да дериндә дурсалар, кушлар оннары орадан да чыкарэрлар.

Аачкакан куш кави хем сиври гагасыннан аач кабыны делер да кертикли дилиннән сакланмыш бөжеклери чыкарэр.

Илкйазын бизим кырларымызда *каракуш* чорбажылык едер. Каракуш башчалары да, мейвалыклары да унутмээр — о херрдә бөжеклери тутэр.

Бизим севгили *кырлангачларымыз* келебежиклери хем синежиклери учарак тутэр. Чамурдан йапылы йуваларыны кырлангачлар евлерин, йада дамнарын сачаклары алтында йапэрлар. Чамуру оннар тыйнак бойларындан йада дерә бойларындан ташыйэрлар.

II.

О канатлы аскерин хепси солдатларыны, анмаа дейни, чок куш таа варды нижә гостерелим, ангылары бизим колхоз берекети ичин, кырлар ичин, ешил башчалар ичин, даалар ичин заамет койэрлар. Тә не ичин бизим боржумуздук, чожуклар, йапалым өлә, аники бизим евлеримизә йакын некадар таа чок куш йапынсын.

Нейлән сиз кушлара йардым едәбилежениз?

Кушлар йуваларыны хем чалылыклар ичиндә, хем бүүк аачлар үстүндә, аач ойуклары ичиндә кыврыдэрлар. Даалары, чалылыклары хем аачлары бизим евлермизин долай йанындан

зараржасына кесмектән коруйалым, колвермейелим кечиләр кемирсин оннары.

Сизин күйнүздә аач азсайды, оннары ләзым коймаа хем ешил фиданжыклары чалышып та бакмаа.

Илкйазын хербир евин йанында хем мейвалыкларда тафтадан евжәз йапмаа ләзым: оннарын ичиндә кушлар гелип йапынажәклар. Кышын хем илкйазын, ачан хава фена, емник йапын да кушлары беслейин.

Ама ен бүүк иш буйдур — оннарын йуваларыны бозмайын хем оннары өлдүрмейин. Буну кендиниз аклыңызда тутунуз хем кардашларыныза, кызкардашларыныза хем достларыныза да бунун ичин аннатмаа унутмайын.

Сорущлар хем иш.

1. Кырларын, мейвалыкларын, башчаларын, даалыкларын зараржыларыны сөлейин.
2. Кушлара биз не ичин дост деериз?
3. Ангы кушлар коруйэр куртлардан, тыртыллардан хем божеклердән, ани аачларын кабы ичиндә булунэрлар?
4. Ангы кушлар башчаларда, кырларда, мейвалыкларда тыртыллары хем божеклери йокедерләр?
5. Кушлар йуваларыны нередә йапэрлар?
6. Кушлары биз нетүрлү ләзым дүшүнелим?
7. Сиз бу канатлы достлары нетүрлү дүшүнерсиниз?

ТЫЙНАКТА.

Балыклар.

Илкйазын бу гөлә акар сулар *ак балыы, өрдек гагалы балык, сазан балыы* хем ики *чыга балыы* гетирмиш. Ама *карас* балыклары бурайы таа илери гелмишләрди. Бурада *курбаалар* да йашармышлар.

Иок нижә демәә, ани караслара хем курбаалара бу мусafirләр ий гелмишләр.

Чыгалар хем сазаннар караслара хич долаштырмазышлар. Чыгалар бүтүн гүн гөлүн дибиндә үзәрмишләр, орада узун гагаларыннан куму ешәримишләр — курт арармышлар. Ама су азалмаа башладыйнан, хептән гери үзүп гидәрмишләр.

Сазаннар карасларлан барабар куму ешәрмишләр. Кафаларыны кум ичинә сокармышлар, саде куйруклары дышарда дурурмуш. Йада ешиллик ичинә гирирмишләр, йапражык йудармышлар. Хеп бурада *енгечләр* дә гезиширмишләр, узун быйыкларыны ойнадырмышлар, кави керпеденнериннән авы тутармышлар.

Ама те бу ак балыклар хем өрдек гагалы балыклар — йа-
рамаз комушулармыш. Караслары гөрдүйнән хуу — ардлары-
на такышырмышлар. Калын, аар дөнән караслар өрдек гага-
лылардан корунамазмышлар, да гүн гечмәзмиш, өрдек гагалы
балыклар хем ак балыклар оннардан бир-икисини имесиннәр.

Караслар ешиллик ичинә гирип, йапражык копарырмыш-
лар, коркуйу хич дуймазмышлар; ама аазларыны да ачмаа
етиштирәмәзмишләр, нижә ешиллик ичиндән өрдек гагалы
хызланырмыш, да макар бириси онун тестерә дишли аазына
хеп дүшәрмиш.

Тамах өрдек гагалы балыклар дийл саде караслара, ама
бирисинә билә өн вермәзмишләр. Гөлдә балыклар, курбаалар
халвер йымыртлармышлар. Биркач гүндән сора курбаа йав-
русуна бензәр балык йавружуклары чыкармыш. Өрдек гага-
лы балыклар дийл саде башкаларын, ама кенди халверлерини
дә тамах йудармышлар. Гөлә узун-узун гагалы су кушлары дай-
ма гелирмишләр, батак ичиндә ав арармышлар.

Бу кушлар гөлүн орта еринә таа гидәрмишләр, өрдек гага-
лы балык та оннарын бажакларындан, хап — тутармыш да су
ичинә чекәрмиш.

Ахмак йабан өрдәә йаврулары хем ешил курбаалар да өрдек
гагалы балыктан чок керә белаларыны булармышлар.

Кимәр керә өрдек гагалы балыклар ак балыкларын да ард-
ларына такышырмышлар. Ак балыклар таа чапукмушлар хем
таа бежериклиймишләр, дийлмишләр нижә сазаннар. Да бир
коуламак чекедирмиш! Ак балыклары, куршун гиби үзүп, качар-
мышлар, өрдек гагалы балык та, аазы герийәдән ачык, оннарын
ардларына — да биртүрлү тутамазмыш. Да тә, чалымыны алып,
йукары үзәрмиш, куш гиби йукарда учармыш, да генә, шләп, —
су ичинә дүшәрмиш дору ак балыкларын сүрүсү үстүнә да бири-
сини капып йудармыш.

Ама өрдек гагалылар да сыра гелирмиш. Гөлә балыкчылар
гелмиш. Өрмелерини су ичинә атмышлар.

Хепси өрдек гагалылар, ак балыклар, май хепси сазаннар
хем караслар гөлдән казан ичинә дүшмүшләр. Биркач сазан хем
биркач карас саде калмыш; оннар да онун ичин өрмейә дүшме-
мишләр, ани сазаннар гөлүн дибиндә дурурмушлар, караслар
да, нижә оннарын табетлери, о вакыт кафалары кум ичиндә
дурурмушлар — да тә куртулмушлар.

Сорушлар хем ши.

1. Нетүрлү балыклар йашармыш гөлдә?
2. Нейлән бесленирмишләр?
3. Аннадын, өрдек гагалы балыклар авы нижә тутэрлар?

Илкйаз. Тыйнакларда хем батаклыктарда буз ериди. Гүн йысыдэр. Тыйнакта курбаалар уйандылар. Бүтүн кыш оннар тыйнаан дибиндә, батак ичинә гөмүлдүп, уйудулар. Шинди оннар йукары чыктылар да кафаларыны су ичиндән дышары чыкардылар.

Биркач гүн гечти, да курбаалар чекеттиләр су ичинә хайвер коймаа. Бир хайвер тенежиин — томбарлак, пача гиби, бир йымыртажык. Тенежиин ичиндә бир кара нокта гөрүнер.

Хайвер тенежиклери бири биринә йапышык нижә бир йу-мак. Оннары гүн йысыдэр, да гүн гүндән олэрлар таа кара; кара нокталар бүүйерләр. Ики афтадан сора хайвер тенежинин ичиндә енижәк ий гөрүнер: о үзүжәк гиби кыврылмыш дурэр.

Ен сора хайверин заарежиин патлээр. Чыкэр курбаа йаврусу.

Илк гүннердә йавружук балыжаа бензеер. Бир су отуна кендисини илиштирип, дурэр хич кымылдамээр. О таа пек йуфка да она үзмәә зордур.

Кафасынын ики тарафында нижә ики тутам мамыр гөрүнер. Буннар кулаклар (бронхиләр), ангыларыннан курбаа йаврусу солуйэр.

Насыл курбаа олэр: хайвер — куйруклу курбаажык — курбаа.

Биркач гүн гечтийнән, курбаа йаврусу гиргин үзмәә башлээр. О су отларынан бесленер, оннары аазыннан казыйэр. Устүндеки бронхилерин деметчиин кайбелер: оннарын еринә, нижә балыктарда, капажык алтында саклы бронхиләр калэр.

Да тә курбаа йавружуу олэр хализ курбаа йаврусу: онүмүздә куйруклу бир топузчук.

Гүннәр гечер; курбаа йаврусу ийер хем бүүйер. Онун бажаклары бүүмәә башлээр, илкин геркиләр, сора да онүндекилери. Бронхиләр кайбелерләр, ак жеери пейда олэр. Курбаа йаврусу суйун үстүнә чыкэр — солумаа.

Бажаклар бүүйерләр, ама куйрук гиттикчә кысалэр. Курбаа йаврусу курбаажәа дөнер.

Таа бир афта гечер да күчүк курбаажыктар куруйа чыкэрлар.

Суда йашайаннар, курбаа йавружуклары, курбаалара дөндүләр. Курбаалар куруда да хем суда да йашайабилерләр. Бесленерләр оннар синежиклән, сиври синеклән, сүлүклән.

Сорушлар хем иш.

1. Курбаа незаман хайвер йымыртлээр (икра койэр)?
2. Хайвер тенелериндән не чыкэр? Незаман?
3. Курбаа йавружуу илк гүнериндә нейә бензеер?
Нейлән о солуйэр?
4. Картинада бакын, курбаа йавружуу курбайа насыл дөнер?
Аннадын.
5. Курбаалар нередә йашээрлар хем нейлән бесленерләр?
6. Курбаа хайверини алын да суйлан хем су отуннан бир шишә банка-сына койун. Гөзледин, насыл хайвердән йаваш-йаваш курбаа олэр.

ЕВ ЙЫЛАНЫ ХЕМ ГАДЮКА

Нем ерлердә, сулар бойунда ев йыланнары йашээрлар. Кышын ев йыланнарыны гөрмеерсин: оннар уйуйэрлар. Гүзүн ев йыланнары күчүк йабаннарын деликлеринә гирерләр, аачларың көклери алтында сакланэрлар. Оннар орада кыш айазларыңдан куртулэрлар: да илкйазадан дерин уйку уйуйэрлар.

Илкйазын, ачан гүн ери йысыдэр, ев йыланнары дышары чыкэрлар. Озаман оннар тездә гөлмеклерини атэрлар.

Дудакларында дери патлээр, бүтүн гүүдедән айырылэр. Ев йыланы бир аажа сарылэр да ески дерисинин ичиндән чыкэр, нижә кылыфтан. Шинди онун дериси ени, йалабык. Бутакем ев йыланы дерисини дийштирер.

Июль йада август айында ев йыланы чүрүк йапракларың ичинә йымырта койэр. Уч-дөрт афтадан сора йылан йавружуклары йымыртайы делерләр да дышары чыкэрлар.

Йашайышын таа илк гүннериндә йылан йаврулары ийежек кендилери кендилеринә булэрлар хем душманнардан сакланэрлар. Ев йыланы йавруларың ең бүүк душманнары — тикенни кирпийдир. Ев йыланнары майыз йывыннарыңда да йымыртлээрлар. Бунун ичин оннары хайван аулларыңда да гөрмәә вар нижә.

Ев йыланнары су северләр, ислә үзерләр хем су ичинә далэрлар. Ер үстүндә оннар ири-бүүрү хызлы кайэрлар.

Ев йыланнары курбаалан, сычаннан хем балыклан бесленерләр.

Тә сык отлар ичиндән сары бенекләрлән бир кара кафа гөстерилди; гөзләр хич ойнамээр. Аазыңдан ики чаталлы бир дил чыкэр. Ев йыланы авы дири йудэр. Ев йыланы даламээр, онун дишлери уфактыр, зихирли дийлдир.

Ев йыланнарыңдан башка, даалыкларда гадюка йыланнары да йашээрлар. Оннар зихирли йыланнардыр. Гадюкайы ев йыла-

нындан айырмаа колайдыр. Гадюканын енесиндә сары бенекләр йок.

Ев йыланын аркасы кара, ама гадюканын боз да бел кемиинин узуннууна гидер койу бенекләр йада койу бир дар ширитчик. Гадюка далээр зихирли дишлериннән. Онда вар ики түрлү диш: зихирли дишлери аазынын ики тарафында да бирәр вар. Ачан гадюка далээр, зихир бу дишлерин ичиндән акэр дору йараланмыш етин ичинә. О пек фенайдыр. Тез ләзым доктора данышмаа.

Гадюкалар, нижә ев йыланнары, ийерләр түрлү күчүк даа йашайаннарыны. Кыстырды авыны оннар өлдүрерләр зихирли дишлериннән, сора да йудэрлар бүтүн.

Йавруларыны гадюка дири, йымыртасыз, дуудурэр.

Сорушлар.

1. Нередән бензеерләр ев йыланы хем галюка: үстлериндән, ийежек тарафындан, табеетлериндән?
2. Недән бензәмеер гадюка ев йыланна?
3. Не ләзым йапмаа гадюка даладынан?

ЙЫРТЫЖЫ КУШЛАР.

Йазын, гежә дышары чыктынан, чардактан, йада евин үстүндән, кимәр керә чиркин буунук сесләр ишидилер. Да гежә караннаында ики ешилжә атешчик, ики гөз гөрүнер да бирдән билимәз нейин сессиз гөлгеси суратындан силип гечер.

Насыл хич үркмейәсин!

Инсан кукумаулары хем бухулары гөрмәә пек истәмеер.

Бу кукумаулар бүтүн гежә күй ичиндә хем дааларда куку-ку-мау чиркин-чиркин баарэләр, кулакларына гечер, ев бухусу да буунук сеслән баарэр: бөл-дүм, бөлдүм!

Гүндүз дә оннардан колай үркмәә вар нижә, ачан бош ичли аажын каранлык делииндән сана каршы бүүк сары гөзләрлән, гагасыны тракладарак, кафасыны чыкарэр.

Да еер гежә вакыдында шопронда йада күместә тауклар ка-лабалыклы кыткыдактарсалар, өрдекләр квак-квактарсалар, казлар га-га-га баарышарсалар, бил, ани кушлары буху йада кукумау басты.

Дийл саде гежә, ама гүндүз дә йыртыжы кушлардан ев кушларын раатлары йоктур. Сөз гелиши, хороз аул үстүнә — дуван ону — цап, капты. Гугушлар ев үстүндән йукары калктылар, нандан нерейи, дуван да орада. Ичлеринә гирип, гугушу тутэр, орталык түүлән долэр. Клочка пиличлериннән бир аул бойунда ешинип чөплер. Дуван, куршун гиби йукардан кол-верилип, пиличлери чил гиби даадэр. Клочка, канатларыны сар-

кыдып, үфкейлән дуванын ардына такышэр, орадан-орайы ка-чэр, пиличлерини топламаа савашэр. Дуван, бир пилижи капып, йукары калкэр, пилич гагасында чив-чив баарэр.

Ама йыртыжы кушлардан кимиси кырлара файда да чок гетирерләр. Оун ичин ий танымаа ләзым, ангы йыртыжы куш зараржы, ангысы да айдалы. Зараржы йыртыжы кушлар оннардыр, ангылары ев кушларына докунэрлар. Айдалылар да оннар, ангылары кыр сычаннарыны, келемә сычаннарыны хем башка зараржы-кемирижилери, чекиргелери — зараржы бөжеклери йокедерләр.

Гүндүздеки йыртыжы кушлардан ен зараржы дуваннардыр. Оннар вар ики түрлү: бүүк хем күчүк (таа инжә хем гугуштан бираз таа узун).

Дуваннары башка йыртыжылардан айырмаа колай. Оннар боз туйдә, гүүслери далга-далга алажа; кафалары күчүк, алчак аннылы хем гөзлери ачык сары; канатлары томбарлак, куйруклары узун.

Дуваннар — пек куветлийдирләр хем пек фенайдырлар. Оннар кендиндән таа бүүк кушлары да тутэрлар хем, хич дүшүнмедән, токкан да кушлары өлдүрерләр.

Чайлак, ангысыны ики чатал куйруундан танымаа вар инжә, чок таа йуфка, некадар дуваннар. Бүүк ава о хич хызланмээр, ама саде коллээр, нәндан бир күчүк ахмажык пиличчии капсын йада бир леши гагасыннан дартсын.

Таа пек зараржыйдыр чайлаklar. Оннарын канатлары кывырык орак гиби. Оннар хепсиндән кушлардан таа хызлы учэрлар да авы херзаман йукарда учарак тутэрлар.

Уфак чайлаklара докунмаа хич дийлдир ләзым, зерә оннарын ичиндә чок айдалы вардыр сөз гелиши: титирек чайлак.

Кызгылт титирек чайлаа дайма вар насыл гөрмәә кырлар үстүндә. О хавада асылы дурэр, сансын гөрүнмәз ипликлән булутларда такылы, да ериндә дуруркан канатларыны титиредер (бунун ичин она титирек чайлак деерләр). Бутаком о йукардан отлар үстүндә сычаннары, чекиргелери, бөжеклери коллээр. Сычаны гөрүп, уз ашаа салверилер.

Карталлар таа чок зарар гетирерләр, некадар файда.

Сорушлар хем иш.

1. Гежә йыртыжы кушлары ангыларыйдыр, не зарар оннар гетирерләр?
2. Гүндүзчү йыртыжы кушларын адларыны сөлейин. Не зарар гетирер оннар?
3. Йыртыжы кушларын араларындан ангылары кырлара файда гетирерләр?
4. Кач түрлү чайлак билерсиниз?

ЕВ ХАЙВАННАРЫ.

Койун бир ев хайваныйдыр. О чекилер йабан койуннарындан, ангыларыны адам чоктан алыштырды кендиня.

Койуннар йашээрлар хем сыжак ерлердä, хем суук ерлердä, да бу бетерä оннары вар нижä гөрмäя бизим ватанымызын хер бир республикасында, хер бир колхозда хем совхозда.

Хер йыл койун кузулээр бир-ики кузужук, кимär керä таа чок та. Койун чок айдалы бир хайвандыр. Ону лäзым ислä бакмаа. О верер йапаа, сүт, йааны хем йаа. Онун йапаасындан хем дерисиндän йапылэр гийм хем аяк кабы, пойраз тарафларында йапылэр томак хем башка сыжак гиймнär.

Йапаадан öрүлэр чорап, шалинка, докунэр килим хем чуфа. Койун сүдүндän йапылэр татлы пейнир.

Койуннар вар түрлү сойдан. Кими сой чок йапаа верер, кимиси дä чок йааны.

Биздä дä койун бакылэр. Гагоузлар чок северлär койунжулуклан занаатланмаа, хализ илердän. Бак таа огуз деделеримиздän калмыш, етишмиш бизä бу айдалы занаат. Оннар чок койунжулук етмишлär.

Биздä азалдыйды бу занаат. Шинди ама Бужак кырларында койун сүрүлери генä зееделенерлär.

Гагоузларын гийимнери илердän таа чок койун йапаасындан хем дерисиндän йапыларда. Софрада да таа чок койун йаанысы койуларды.

Хер бир гагоуз чоужуаа күчүктän таа койун гүдärди. Чобаннык белли занаатты биздä. Чобан чыртмалары чок гөзäl авалар дүзүп брактылар бизä.

Сорушлар.

1. Несой хайвандыр койун?
2. Не айда гетирер о?
3. Нанда хем нижä бакылэр койуннар?

129

102 Н

* * *

Домуз. Хербир колхозда вар домуз фермасы. Домузлар зееделенерлär хызлы. Сойдан бир ана домуз ениклеер ики керä йылда он-оники потмар, ама кимär керä таа зеедä дä.

Домуз чекилер йабан домузундан. Ону да адам алыштырды кендиня чоктан.

Домуз айдалы бир хайвандыр. О верер чок йааны хем слэнина. О бүүйер хем бесленер пек хызлы.

Домузлар да вар биркач сойдан. Хепсіндән анылмыш сойдур бийаз украин домузу... Биздә Молдовада бүүдүлөр чок кара сойдан домузлар.

Гагоузлар да домуз бүүдерләр, домуз йаанысы ийерләр, сызырма сызырлар, слэнина тузлээрлар. Илердән домуз дерисіндән йапардылар чарык — аяк кабы.

Сорушлар.

1. Не файда гетирер домузлар?
2. Ангы сой домузлары билерсиниз?

* * *

Ев тавшаны хысым кыр тавшаннарыннан. Окадар ки о бираз таа күчүк хем аяклары, кулаклары таа кыса. Ев тавшанын сачлары вар түрлү бойада: бийаз, боз, кара.

Ев тавшаннары ениклеерләр май бүтүн йыл — февралдан октябрийадән. Хер беш афтада ана тавшан ениклеер 4—12 гөжөнжик.

Ев тавшаннары бесленерләр ешилликлән. Пек беенерләр лаана, моркува, люцерна х. б.

Ев тавшаннарын йаанысы дадына гөрә бензеер таук йаанысына. Кими сой тавшаннар бүүдүлөрләр йапаа ичин, башкалары дерижик ичин. Оннарын дерижиклериндән йапылэр ушаклара абажык, йака, калпажык хем башка айдалы ишләр.

Чок тавшан бүүдер биздә колхозлар масус фермаларда. Школалар да гери калмээрлар. Чойунда вар ев тавшан фермасы. Тавшаннары бүүк хавезлән бакэрлар школажылар.

Сорушлар.

1. Нейлән бесленер ев тавшаннары?
2. Не ичин колхозлар хем школалар бүүдерләр ев тавшаны?

ДЕВА

Биннән йыл кызган чөллүк кумнарында саде камбур девейлән сеферлик едәрдиләр. Камбур девенин гүүдесинин йапысы да, онун табеетлери дә чөллүк йашамасына гөрә йарадылмыш.

Камбур девенин үсек бойу хем узун бойнусу она йардым едер узак ерадән гөрмәә чөллүк ичиндә. Ама гениш бурну деликлери узактан суйу дуйэрлар... Бу пек бүүк иштир. Ачан чөллүктә узун вакыт гезәркән су йок, камбур девә кокаламаклан ону булэр. Кызгын лүзгәрләрдән хем кум саургуннукларындан корунмак

ичин камбур девенин бурну-
сунун деликлери сыкы капа-
нэрлар.

Бир афта бүтүн сусуз
кумну ерлердә керван өрү-
йер, да бирердә билә кам-
бур девә хич йок не исин, не
ичсин. О услуга илери ги-
дәр, да дуймаз не сусузлуу,
не дә йуфкалыы. Саде онун
камбурлары күчүлерләр да
йолун биткисинә дору хептән
күчүк олэрлар. Камбур деве-
нин камбурлары йаа торба-
ларыйдыр. Камбур девә ачан
ий халда йашээр, онун кам-
бурларында йаа топланэр.

Чөллүк ердә, нередә камбур девә биркач гүн ийежек булмээр,
кенди йаайыны харжээр. Камбурлар забуннамаа башлээрлар
да бир тарафа саркэрлар.

Камбур девә ийер от, йапрак хем кыр тикенин отларыны.

Кумну ерлердә камбур девеләр биннэрлән йыл чөллүк
йашайышына алыштылар.

Камбур девенин табаннары ики пармакыйдыр, пек гениш-
тир хем калындыр. Ачан о басэр, пармаклары йайылэрлар, айаа
каба кум ичинә батмээр.

Онун аяакларында бүүк дүүлмүш етләр вар. Иш бутакым,
ани чөллүктә гүн куму пек кыздырэр да, онун үстүнә йатып,
хашланмаа вар нижә. Дүүлмүш етләр камбур девейи хашлан-
мактан коруйэрлар.

Иш.

1. Аннадын, не ичин чөллүктә камбур девә йашайабилер, ама бейгир
йашайамээр?

Йааны	Слэ- нна	Сүт, йаа, пейнир, кумыс	Иапаа	Читина	Буйнуз хем тырнак кемини	Дери	Күрк

Аннадын, ангы хайваннардан адам кабул едер таблицадакы
файдалы ишлери.

ЕВ КУШЛАРЫ

Таук, өрдөк, каз хем пипи ев кушларыдыр. Оннар верерләр йааны, йымырта хем түү. Колхозларда вар ма-сус куш фермалары.

Хепсіндән чок колхозлар бүүдерләр таук, өрдөк хем каз.

Таук бир йылын ичиндә гетирер 100—150 йымырта. Пек ий бакылыркан таук верер 300 йымыртайадан.

Илердән пиличлери чыкарырды клочкалар. Бу иш пек аз фйдалыйды: бир клочка чыкарырды 15—20 пилич. Шинди пиличлери чыкарэр инкубатор, нередә чыкэр үзлән пилич бирдән.

Колхоз фермаларында чок өрдөк хем каз да бүүдүлер. Оннар таа чок тыйнак бойларында булунэрлар. Өрдөклерин хем казларын аяакларында пармаклары бирлешик күрежик гиби. Түүлери оннарын йаалы да суйу колвермеерләр. Бу бетерә оннар су үстүндә чок вакыт вар нижә үзүп дурсуннар. Бажакларын йардымыннан оннар үзерләр.

Пипи дә бир ев кушуйдур. О таа ояа бүүйер — пек назлы бир куштур.

Өрдөк, каз хем пипи, нижә дә таук, верерләр йааны, йымырта хем түү.

УШАКЛАР ХЕМ ӨРДЕЖИКЛӘР

...Бир йабан өрдөк дүшүнмүштү шансора гечирсин өрдежиклерини даалардан гөлә, доланып күйү. Илкйазын о гөлүн суйу зеделенип ташмышты чок узак долайлара да йува йапмаа йокту нәнда, саде даа ичиндә бир четин ердә батаклык арасында варды нижә. Ачан ама су азалдыйды да чекилдийди гөлә, ләзым олдуиду бүтүн бу узун йолу йайан гечсиннәр. Өрдөк-ана гечирәрди йавруларыны сапа ерледән, саклы инсанын гөзүндән, тилкинин, дуванын. О гидәрди геридән ки качырмасын бир дә йавружууну бакышындан. Ама чилингир Гөргинин куфнесинин йанында, күйүн кенарында, оннары есап алды ушаклар да чекеттиләр атмаа оннара калпакларыны.

Бүтүн вакыт, некадар оннар савашардылар тутмаа өрдежиклери, өрдөк качарды оннарын ардына ачык гагасыннан йада учарды орадан орайы бүүк кахырлан.

Ушаклар тә хазырланардылар урмаа калпаклан өрдәә дә, нижә дә өрдежиклери, ама бурада бән пейдаландым...

— Сиз не йапажэныз о өрдежикләрлән? — сордум бән ушаклара серт.

Оннар корктулар да дедиләр:

— Колвережез.

— Те өлә тә, «колвережез»,— дедим бән пек үфкели.— Е

нечин ләзымды тутасыңыз оннары? Нәнда шинди өрдөк-ана?

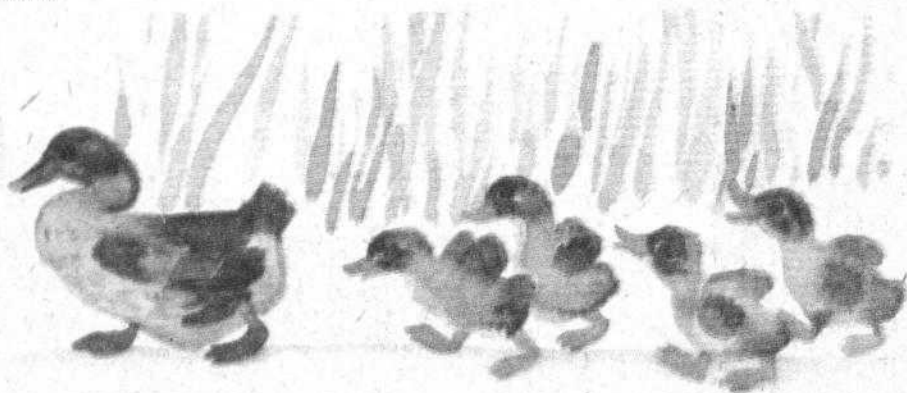
— Тее дурэр! — хепси бирдән жувап верди ушаклар.

Да гөстөрдиләр бана дийл узакта бир ер сүрүлмүш топракта, нәнда хализ дә ани дурарды о өрдөк-ана ачык гагасыннан коркудан.

— Тез, — изин вердим бән ушаклара. — Гидин да верин она хепсини йавруларыны.

— Оннар сансын севиндийдиләр беним изинимә, бирдән дә качарак гиттиләр өрдөжикләрдән о ерә. Өрдөк учту бир тарафа да сора, ачан ушаклар брактылар йаврулары да дөндүләр гери, о хызлы гелди йавруларына. Кендийжесинә о оннара билмәм не сөләрди, сөледиде да кендиси качарак гитти йулаф тарласына. Онун ардына качарак гитти өрдөжикләр дә, беш йавружук. Да өлә о йулаф тарласы ичиндә бу айлә тутту йолуну, долайлайарак күйү, гөлә дору.

Севинерәк бән чыкардым паралиямы да, саллайарак ону, баардым:

— Ий йол, өрдөжиклерим!

Ушаклар гүлдүләр бени.

— Сиз не гүлерсиниз, ахмажыклар? — дедим бән оннара. — Санэрсыңыз колай мы о өрдөжикләрә етишмәә гөлә... Чыкарын тез калпакларынызы да баарын: «Саалыжаклан!»

Да хеп о калпаклар, ани йол үстүндә тозланмыштылар өрдөжиклери тутаркан, фырладылар йукары, хепси дә бирдән о ушаклар баардылар:

— Саалыжаклан, өрдөжикләр!

М. Пришвинә гөрә.

Сорушлар.

1. Нечин өрдөжикләр ләзым олмуш гечсиннәр гөлә? Нечин зорду оннара гечмәә?

2. Окуйун о ерлери, нәнда гөстөрилөр, нижә кулланармыш кендисини өрдөк.

ТАВШАНЫН АЙАЖЫКЛАРЫ.

Ветеринар дофторуна бизим кўйдә гелдийди тыйнак бойундан бир чо́жук да гетирдийди го́женжик сарылы жу́кетиндә. Го́женжик ааларды да онун кырмызы го́злериндән йашлар акардылар...

— Сән не, делирдин ми? — баарды ветеринар.— Тездә сычаннары да гетирежа́н бана илачлайым?

— Бу бир го́жен, айыры,— тутнук сесиннән деди чо́жук.— Ону да́ду йоллады, деди илачламаа.

— Недән илачламаа?

— Бажа́жыклары онун йанык.

Ветеринар чевирди чо́жуу капуйа дору, итирди аркасындан да баарды ардына:

— Айытлан, айытлан бурадан! Билмеерим ба́н нижа́ илачламаа ону. Сән таа ислә пишир ону суваннан — да́дуйа датлы мезел ола́жэк.

Чо́жук бишей демеди. Чыкты хайада, кыпыштырды го́злерини, чекти бурнусуну да койду аннысыны дувара. Дуварда акты онун йашлары. Го́жен титирәрди онун жу́кети алтында.

— Сән не, чо́жуум? — сорду бир бабу йаклашарак она; о гетирмишти ветеринара бир кечи илачлатмаа.— Не аалээрсыныз?

— Йанык о, да́дунун тавшанжа́ы, даада аачлар йанаркан, ким тутуштурдуйса? О о́лежек, бана гелер.

— О́лмейежек о сизин го́жениниз,— шапырдады аазындан бабу. Со́лә да́дуна, го́түрсүн ону касабайа.

Ертеси гүну да́ду алды сопасыны да гитти касабайа. Чок соруштурду о ки булмаа кими ла́зымды. Ама бир аптекада до́руттулар оннары бир до́ктора. Булдулар. Ама до́ктор деди, ани о дийлмиш ветеринар.

— Ба́н илачла́эрым ушаклары, дийл тавшаннары.

— Не сана ушак, не тавшан, хеп о,— йалварды да́ду да, чо́жук та.— Йап бир ийлик, илачла бу уша́жыы да.

Биткисиндә до́ктор кайыл олду. Да́ду гитти, ама чо́жуу бракты до́кторда. Бир гүндән сора бүтүн о сокак биләрди, ани до́ктор илачла́ээр го́жени, ики гүндән да́ сора буну үренди бүтүн о касаба́жык...

До́ктор илачлады го́жени. Чо́жук алды ону жу́кетинә генә да ева́ го́түрдү...

Да́ду бракты го́жени онда ева́ йашасын.

К. Паустовскийя гора.

ГУЛИВЕРИН ГЕЗМЕКЛЕРИ.

(Бир парча)

Ачан Гуливер уйанды, шансора хептән айдынныкты. О йатарды аркасы үстүндә да гүнеш айдыннадарды онун сура-тыны.

О истедийди уусун гөзлерини, ама калдырамазды елини; истедийди отурсун, ама кымылданамазды.

Инжә чатыжыклар бааларды онун бүтүн гүүдесини колтук-ларындан дизлеринәдән; коллары хем аяклары да өрмә ча-тыларлан герилийди; чатыжыклар сарардылар хер бир пар-мааны да. Узун сачлары да хемен сыкы сарылыйдылар күчүк чивижикилерә, какылы ерә, хем өрүлүйдүләр чатыжыкларлан...

Гуливер бензәрди бир бүүк балаа тутулу өрмә ичиндә.

«Аслы бән таа уйуйэрым алле»,— дүшүндү о.

Бирдә бир дири бишей хызлы башлады тырмашмаа онун аяана, етишти гүүсүнәдән да дургунду ченесиндә.

Гуливер бурду бир гөзүнү.

Не олсун бу! Онун бурнусу алтында хемен дурэр бир адам-жык — бир кырынты кадар, ама хализ адамжык! Елиндә онун йай окларлан, аркасында да колчан. Кенди дә о салт үч пармак бойу.

Илк адамжыын ардына Гуливерин үстүнә тырмашты таа бир кырк өлә адамжык йайларлан.

Шашмактан Гуливер сеслән баарды.

Адамжыклар даалдылар, качарак хер тарафа. Бир ики ми-нут кимсей йаклашмазды башка Гуливерә. Саде онун кулаа алтында хеп ишидиләрди шамата бензейән чекиргә бызырда-масына.

Тездә ама адамжыклар генә гиргиннендиләр да башлады-лар тырмашмаа онун аякларына, колларына хем омузларына, ен гиргини ама тырмашты Гуливерин таа суратына, дийди мызраклан онун ченесинә да инжә, ама кескин сесиннән, баар-ды:

— Гекина дегул!

— Гекина дегул! Гекина дегул! — баарды инжә сесләр хер тарафтан.

Ама нейә геләрди бу лафлар, Гуливер аннамады, макар ани биләрди чок йабанжы дилләр.

Гуливер денеди топласын бүтүн куветлерини да калксын ердән сол колу. Зор ама калдырды.

О дартты чивижикилери да чыкарды оннары.

Хеп озаман ишидилди ашаадан бир сиври сес:

— Толго фонак!

Гуливерин колуна, суратына енсесинә сапланды үзлән ок. Оқлар инжежикти хем сиврийди инеләр гиби.

Гуливер капады гөзлерини да кестирди өлә дурсун гежә олунжа.

«Каранныкта таа колай олажэк куртуямаа», — дүшүндү о. Ама гежейә о етишәмеди.

Онун саа кулаанын йанында ишидилди, нижә дүзерләр бишей. О чевирди бираз башыны, некадар колверәрди чатылар, да гөрдү бир көпрүжүк хем биркач адамжык нижә койардылар бир мердивен. О көпрүжүүн үстүнә пинди бир адамжык, сора таа биркачы.

— Лангро дегул сан! — үч керә баарды о адамжык.

Тезежик гелди Гуливерә елли адамжык да кестиләр о чатыжыклары, ани баалыйдылар онун сачларына.

Гуливер чевирди башыны о адамжаа дору, гөстерди пармааннан, ани о истеер имәә. Ону аннадылар да тез гетирдиләр бунжа имәә: екмек тенә кадар күчүк, пилич синек кадар, йааны бут жевиз кадар. Мердивеннәрлән калдырдылар онун аазына. Гуливер йутту бирдән биркач бут хем екмек. О иди беш кавурулмуш хайван, секиз койун, ондокуз потмар хем бир икиүз пилич хем каз. Тездә сепетләр бошандылар. Озаман адамжыклар дыгырладылар онун елинә биркач фычы шараплан — филжән кадар бүүк. Гуливер ичти ики фычы бирдән делип пармааннан оннарын диплерини.

Адамжыклар шаш калдылар.

Шараптан сора Гуливер истеди уйумаа. Уйкусунда о дуйарды, нижә о адамжыклар гезишәрдиләр, качышардылар онун үстүндә, атлардылар, дүртәрдиләр ону, гызыклардылар сопажыкларлан хем мызракларлан.

О пек истәрди сыбытсын үстүндән оннары, ани карыштырардылар она уйумаа, ама жаны ажыды. Оннар конукладыдылар ону датлы имекләрлән, шараплан да дийлди гөзәл өлә куллансын кендисини, кырсын оннарын аякларыны, колларыны. Гуливер йокту насыл майыл олмасын о адамжыкларын гиргинниня. Да о кестирди коймасын кендисини оннарлан, браксын раада оннары да кефленип о кави шараптан тездә уйуклады.

Адамжыклар саде буну да бекләрдиләр. Оннар масус коймуштулар онун шарабына уйутмак тозу, ки уйутсуннар оннарын бу артык бүүк мусафирини.

Ж. Свифтә гөрә.

Сорушлар.

1. Несой фантастикли мемлекетә уурамыш Гуливер? Нейә о пек шашмыш орада?
2. Нечин Гуливер ажымыш о адамжыклары?
3. Окуйун да хазырланын аннатмаа кенди лафларынызлан.

ИАЗ.

Йукардан гүн йакэр,
Буналык сокакта
Ики каз чырпынэр
Бир таштан йалакта.

Узакта, чайырда
Темрә дайма ойнээр,
Бир дурук гөлжездә
Ушаклар йыканэр.

Қасиетсиз дередә
Биркач лелек гезер,

Бир курбаа кенарда
Оннары гөзледер.

Колхозчу инсаннар
Кырларда чалышэр,
Тыртаннар алтында
Тавшаннар уйуклээр.

Екиннәр кырларда
Сап-сары гөрүнер,
Оннары кызгында
Комбайннар тә бичер.

Н. Танасоглу.

КИРЕЗӘ.

Бир керә, йазын, Моша йортусуна йакын, сыйырылэрым бән ичердән да гидерим үп-үүлендә Васи амужалара, баканын бир кардашына, кирез чалмаа; зерә салт онда хем таа бир-ики ердә күйүмүздә варды йаз кирези, ангылары олардылар таман

Бүүк Пазара дейни. Да дүшүнөрим бән кенди-кендимә, нижә йапайым да тутулмайым. Да гирерим илкин адамын ичеринә да йапынэрым, ани арээрым Ванижи ки гиделим йыканмаа.

— Йок евдә Ванижик,— хызлы деди Мариоара-булү;— гитти Васи-амужаннан Калейә бир кеневир дүбелиинә гетир-мәә биркач йаамурлук орадан.

— Ей, озаман, калын саалыжаклан, Мариоара-булү! Йазык, ани йок евдә Ванижик; пек истәрдим йыканалым икимиз тыйнакта...

Аклымда ама: «билерсин, ани расгетирдим?! Пек ислә, ани оннар йок евдә; гелмеселәр тез, таа да ислә олур...!»

Кысажыктан, өперим бән булүнүн елини, бир услу ушак гиби, чыкэрым ичердән ки гидейим йыканмаа, ама сыйырылы-верерим насы-нижә да гөрерим кендими карынын кирез аажында да тутунэрым сыкыштырмаа койнума кирез ешил, олмуш, нижә йолабиләрдим. Да нижә өлә сакынарак савашардым йапмаа, не йапардым, таа хызлы, тә Мариоара-булү бир пар-дыйлан елиндә, аажын алтында:

— Ислә, бә шейтанжык, бурада мы сенин о йыканман? — деер о белердип гөзлерини бана.— Йа ин ерә, хырсыз, гөстерейим бән сана!

Ама насыл инейим ерә, ачан орада дүннә кайбелмесийди? Да гөрер о, ани бән инмеерим, да инмеерим, звырр! едер бир-ики керә топачлан бана, ама расгетирәмеер. Да чекедер о озаман тырмашмаа аажә мырылданарак: «Дур, ба шейтанжык, хастар-лайажэк сени Мариоара-булүн, шиндижик!» Бән озаман инерим таа ашаа бир дала да бирдән: здуп! ерә кеневирләр ичинә, ангылары өлә гөзәл бүүмүштүләр о аулун ичиндә да ешилдиләр таа, ама балабандылар беләдән. Тутунэрым качмаа, о дели Мариоара-булү дә ардыма; бән тавшан гиби качэрым о кеневирләр ичиндә о да беним ардыма таа аулун диптеки токадынадан, ангысыны олмайып вақыдым атламаа, дөнәрдим гери генә кеневирләр ичиндән, чакарак тавшан гиби хеп, о да беним ардыма таа околун уурунадан, нәндан хеп зорду атламаа: йанында хеп токат, бу хыржын булү са хич бракылмазды коуламактан, макар кафасыны копар! Хемен-хемен койсун тырнааны аркама! Да бән качэрым, о качэр, бән качэрым, о качэр, таа дөшейинжә, йаттырынжә бүтүн о кеневирлери дөшек ерә! Зерә йалан сөләмейим, варды орада бир он-оники прэжина. О гөзәл хем фырча гиби сык кеневирлердән калмадыйды бишей! Да нижә йаптыйдык биз бу ишчези, билмәм насыл, булү долашэр о кеневирләр ичиндә йада көстекленер бир бишейә да узанэр ерә. Бән озаман дөнөрим бир айаамын үстүндә,

уйгун атлээрим токат үстүндән, сансын хич илишмеерим она да йоколэрим, гидерим евә да услу дурэрим о гүнү бүтүн гүн...

II.

Ама авшам үстү, тә Васи-амужа да ворниклән хем бекчий-лән, баарэрлар бакайа токатлардан, аннадэрлар она, не олмуш-ларыны да чаарэрлар ону исправнәә. Дору сөлейим, Васи-амужа да бир сыкы синек-сызыранды, нижә дә Мариоара-булү. Вар бир лаф: «Гök гүрлемиш да топламыш оннары!» Ама бошуна ләмпләдерим бән аазымы: кимин не иши варды адамын кирезлериннән? Зарар йаптыйдым да кабаатлы ләзымды өде-син! Вар бир лаф генә дә: «Өдәмеер зенгини, өдеер кабаатлы-сы!» Олә, бака да өдеди жереми беним ичин, да окадар.

Дөндүйнән о орадан айыпланылмыш, атты бана бир лобут те оннардан да деди:

— На, дой кирезә! Шансора биләсин, ани идин лефтерини (инаны) беним тарафымдан, сени динсизини йаа! Бән таа чок му бозгунжулук өдейжәм сенин бетеринә?

Да тә бөлә олдуйду о кирезләрлән; олдуйду, мамунун дедии гиби, хем чапук; зерә Аллаа йардым етмеер те оннара, ким гезер чалмаклан.

Ион Крянгэ. «Күчүклүүмдән».

ИАЗ ЙААМУРУ.

Гүн булут алтында
Авшамдан каушту,
Хорозлар аачларда
Вакытсыз өтүштү.

Бүүн күйүн ичиндә
Бүркүлүк бракылды,
Лаалеләр башчада
Сөрпешип, кыврашты.

Ер хашлак сыжактан,
Йамачлар сусады,
Тауклар сокактан
Гөлгейә сакланды.

Йамажын ардындан
Булутлар калкынды,
Бир боран баалардан
Буйаны хызланды.

Сокаклар тозады,
Токатлар траклады,
Өртүдән тафтайы
Копардып сыбытты.

Тә евин үстүндә
Гök бирдән чатлады,
Салкымы хендектә
Таа ерәдән йарды.

Бүүк йаамур салынды,
Шырлады сачаклар,
Соакта хызланды
Көпүклү гүр селләр.

Ама тутмады чок
Бу йаамур бурада,
Булутлар гөктә йок,
Гүн йакәр йукарда.

Н. Танасоглу.

БУЖАКЛЫ ГАГОУЗ МИТРАН ПАНИ.

Кимди о Митран Пани?

Узун Стипанын Митранын Паниси, фукара башчаванжы оолу, дуумасы Кайраклы күйсүндән, Болграда йакын, кыпчаан өтейанда. Ойду Болград панайырынын суван-сармысак хем куприва-лабада сатыжысы. Онбеш йыл бобасыннан барабар ешиллик сатмасындан о адамжыла дон да сыртына аламамышты, аачлыныны да дойурмамышты бир керә бүлә.

Ачан бобасы өлмүш, о калмыш ирми үч йашында карысыннан Матронайлан. Анасы өлмүштү таа о күчүккән.

Бир керә Пани ишитмишти, ани чорбажы Мануш сатэр Болград мерасыны. Гелер она да деер:

— Афет бени, Мануш-ага, олду үч йыл сыраварды сени панайырда инсан арасында гөрерим, ама шүпеленмәздим, ани вар букадар зеңгиннин. Пек истәрдим сеслейим сенин кемеңчени, аннатмаларыны, ама бобам хич бир керә бүлә бракмады сеслейим сени нижә ләзым, саде саклы ондан некадаржык ишидирсәм, ойду беним. Бобам топлайыжы, сыкы адамды, үредәрди алыш-веришә бакайым да озаман, чүнкү, адам оләжэймышым. Ама еер бакмарсаймышым, пак ач калажэймышым.

— Сеслә бобаны,— жувап етмиш Панийә Мануш.

— Сеследим күчүклүүмдән бери, насыл кендим билерим, авшам-сабаа дизадән су ичиндә, гүнүн гөбеендә бир-ики адым башчамда чалыштык, саваштык бакынмаа, ач өлмемәә. Адам олмадык, сыртымыз хеп йамалы гезәрдик, софрамыз да хептән йаванды.

— Нейлән алыш-вериш йаптыныз панайырда? — сормуш ихтиар.

— Сармысак, суван, куприва, лабада, кимәр керә дә бибер-патлажан саттык.

— Бу маллан бу вакытларда зор йашамаа.

— Вер акыл, насыл бән дә азбучук баре чыкайым йоксузлуктан.

— Бөлә ишә зор акыл вермәә. Топрак ишлә, баа туттур да бесләрләр.

— Йок топраам, йок баайым.

— Сатайым бән сана топрак.

— Беним парам йок.

— Ал вересийә. Измайл йолунда вар ислә бир парча, ал. Йаваш-йаваш өдәрсин.

— Сән алле шака деерсин!

— Дийл шака, достум, гит да башла ишлемää.

— Зор олажэк бана одешмää сениннән.

— Коргма. Гит да сөлә бобана, ани бән баашлээрим сана бир парча топрак парасыз, ки ишлейясин да адам оласын. Ама де она гүлмесин бени хем саймасын ахмак, зерә бән ийлик йапэрым сана.

— Бабам гүлмейжек, зерә о бир ай олду, нижә гечинди.

— Дийл ислә, ани өлмүш, ама йок не йапмаа, дүннә өлүмнү.

— Бобам рааметли олду, ий гүнү гөрмейип,— кахырлан де-ди Пани.

— Сана баашлээрим о топраа, гит да кендибашына саваш адам олмаа.

Да Пани олмуш адам — чалышмаклан.

Н. Бабоглу. «Легенданын изи».

ДЕРНЕКЛӘР.

Ее, не дернекләр оларды евелләр! Оларды оннар ики түрлү: заамет дернеклери хем лафа дурмаа дернеклери. Заамет дернеклери таа чок кышын олардылар, өбүрлери — бүтүн йыл, ама таа чок йазын.

Пазар гүнү. Гөзәл йаз авшамы. Гүн сыжаа шансора кесилдийди, да күйдә карылар хем адамнар башлээрлар топланмаа дернеклерә лафа. Адамнар топланэрлар айыры, карылар да айыры. Бу дернекләр олардылар түрлү ерлердә калабалыкта. Инсаннар топланарды гийимни йа ени, йада ески рубайлан, ама йыканмыш, пак. Сийрек керә ерә дөшедерләр пала йада хасыр, таа чок ама отурэрлар чыпак ерә. Сора, калктыйнан евә гитмää, еллериннән силкерләр рубаларыны...

Шинди илерки дернекләр аз олэрлар. Адам дернеклери биздә Беш-алмада олэрлар саде Малү Ангилин хем Лазар Стуянын евлери йанында. Кары дернеклери олэрлар таа чок. Бак оннар таа лафчы. Не лафедер оннар?

— Сенин дәдун нәнда йа, мари Дона бабу? — сорэр бабуларын бири.— Не чыкмээр дернәә?

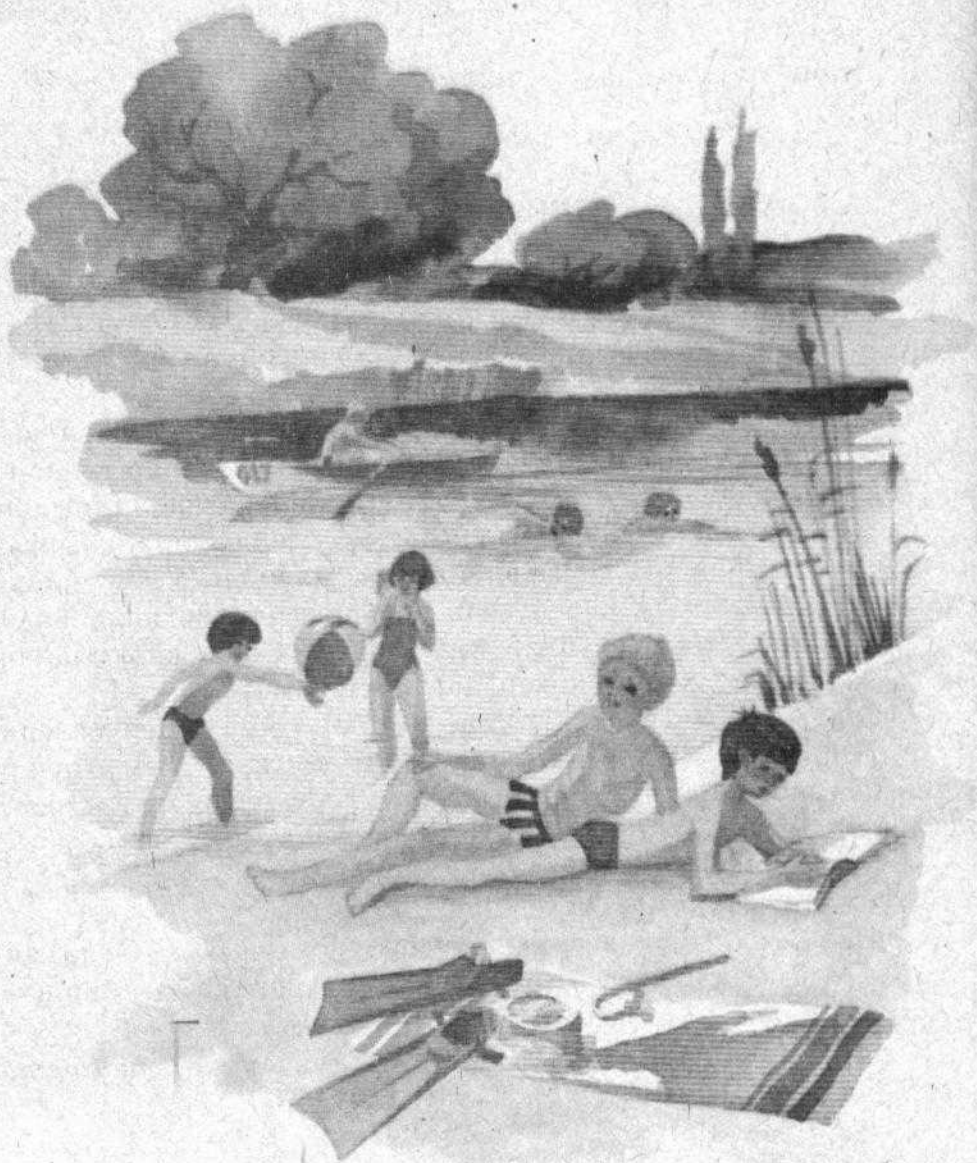
Е, чыкажэк... Онун дернәә шансора мезарлыкта. О йазын күрклән дә йысынамээр... Ама не дәдуйду о, не адамды бир ва-кыт, хе, хее!

Д. Кара Чобан.

ГРАММАТИКА

ТЕКРАР.

1. Лафетмек.

Иш 1. Картинада хербир ушаан адыны койун.

Иш 2. Картинада гөрдүклерини аннадын.

Иш 3. Үязы нередә хем нижә гечирдиниз сөлейин хем ашаадакы со-
рушлара жувап верин.

Үязын ангы кинофилмалары гөрдүнүз?

Ким, ангы кийатлары окуду?

Колхозда не ишләр тамамнадыныз?

Иш 4. Үренменин илк гүнү насыл чекетти, аннадын.

Иш 5. Хер бир ресимә гөрә бирәр жумлә дүзүн да тефтеринизә үязын.

О р н е к. *Андруш школайа хазырланэр.*

2. Сесләр хем буквалар.

Иш 6. Окуйун.

Йоктур бөлә кысметли

Ушаклык хич бир ердә;

Йоктур бундан метинни

Ана топрак дүннедә.

В. Чакыр.

Лаф:

Ушаклык

Лафлары *ушаклык, кысметли* кысымнара пай един.

Иш 7. Алфавити окуйун. Букваларын адларыны дору сөлейин.

А л ф а в и т.

Аа, Ээ, Ää, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн,
Оо, Öö, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Üү, Фф, Хх, Чч, Шш, Ыы; Цц; Жж,
Щщ, Её, Юю, Яя, ь, ъ.

Сеслери сөлеериз хем ишидериз, **буквалары** үазэрыз хем
гөрериз.

Вокал хем **консон** сесләр букваларлан үазылэрлар.

Вокал буквалар: *а, э, ы, о, у, ä, е, и, ö, ү.*

Консон буквалар: *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, р, с,
т, ф, х, ч, ш, ц, ж, щ:*

Буквалар *ъ* хем *ь* сес гөстермеерлар.

Иш 8. Ашаадакы лафлары алфавит сыралыында йазын:

Ватан, школа, **октябрь**, кыш, үч, Ялпуг, Болград, ушак, Комрат, завод, дениз, Чадыр, Хайдар, **пьеса**, **субъект**, Андрей, Москва.

Беллили лафлары йазын да хер бириндä кач буква хем кач сес вардыр сайын.

Иш 9. Ашаадакы жўмлелери окуйун, вокаллары булуп гөстерин.

Йаз гөзäl гечти. Биз диннендик, ойнадык, ишледик. Кийат, газета хем журнал окудук. Колхозда чок ени ишлär гөрдүк.

Иш 10. Ашаадакы поэзиейи тефтеринизä гечирин, вокалларын алтындан чизижек чекин.

СААЛЫК ИЧИН НЕ ЛÄЗЫМ?

Пак солук шу солумаа,
Пенчер'лери хеп ачмаа,
Еллер'мизи йыкамаа.
Йаш парчайлан тоз силмää,
Ичерлер'ни сүпүрмää,
Ерä гүбүр атмамаа,
Банедä хеп йыканмаа.

Иш 11. Ашаадакы парчайы окуйун, калын вокаллары гөстерин.

КОЛХОЗ КЫРЫНДА.

Бүүн пазардыр. Хава булутлу, ама сыжактыр. Бүтүнүнä колхоз топланды. Ушаклар дурэрлар бираз геридä, ама хепси бурадайдыр. Тä кәр Митижик тä кардашларындан гери калмамыш.

— Хади йаклашын бурайы, чожуклар! — Чыырды оннары колхозун башы Михаил Иванович.— Хепсиниз ми гелдиниз?

— Хепсимиз!

— Кыра мы истеерсиниз?

— Кыра!

— Тä не. Биз есапладык сизи от йолмаа койалым. Кайылысыныз мы?

— Кайылыз!

Иш 12. Ашаадакы парчайы тефтеринизә гечирин, инжә вокалларын алтындан чизижик чекин.

Таа ачан алмалар ешилди, Михаил Петрович хер биринә бирәр кийат бешлик йапыштырды. Алмалар олуркан, гүнүн шафкы оннары кызардэр, ама кийат бешликлерин алты бийаз калэр. Нижә гөрүнер, гүн кенди шафкыннан хер бир алмайа бирәр бешлик йазмыш.

Иш 13. Ашаадакы поэзиейи тефтеринизә гечирин, калын вокалларын алтындан бир, инжә вокалларын да алтындан ики чизижик чекин.

АНА МЕМЛЕКЕТИМ.

Йоктур бөлә кысметли
Ушаклык хич бир ердә;
Йорктур бундан метинни
Ана топрак дүннедә.

Мемлекетимиз зенгин,
Йашамак биздә енгин —
Саа ол сән, мемлекетим,
Сән кысмет бизә вердин!

В.Чакыр.

Иш 14. Ашаадакы жўмлелери тефтеринизә гечирин, консоннарын алтындан бирәр чизижик чекин.

Гүз хавалары гөзәлдир.
Школанын башчасында мейвалар олмушлар.
Классымызда хепси ий үренмәә савашэрлар.

Иш 15. Ашаадакы парчанын бир пайыны тефтеринизә гечирин; вокаллан башланан лафларын алтындан бир, консоннан башланан лафларын алтындан ики чизи чекин.

Молдованын ашаасында, нанда биз йашээрыз, хавалар бу вакытларда чок керә курак олэрлар, гүнеш суратыны йакэр, сансын йалына каршы гидерсин. Ама насыл исләдир, ачан сана каршы бир инжежик лүзгәр есер да үреени сериннедер.

Бу вакыт бааларда кимсей йок. Саде баажы үзүмнери беклеер.

Иш 16. Ашаадакы жўмлелери, окуйун, рус буквалары (ё, ю, я, ж, э) олан лафлары булуп, тефтеринизә гечирин.

1. Сентябридә школа чекедер. 2. Биз экскурсиядан гелдик. 3. Юра, Женя, Мити хем Юля бир гербарий йаптылар. 4. Бизә школайа ики актёр гелди.

Иш 17. Кендиниз *ё, ю, я, ж, э, ь* букваларыннан лаф булун да тефтеринизә йазын.

§ 3 Кысым. Лафларын гечирдилмеси*

Кысымнара лафлар вокаллара гөрә бөлүнерләр.
Лафта кач вокал вар, окадар да кысым вар: *чо-жук-лар, курт, и-йер-ләр, а-на-тар.*
Узун вокаллар бир кысымда калэрлар: *аач, оо-лум, каз-маа ий-лик, беен.*

Иш 18. Ашаадакы жумлелери тефтеринизә гечирин, лафлары кысымнара айырын, хер лафта кач кысым олдууну сөлейин.

Ама не гөзәлдир вакыт бааларда! Армут аажынын тепе-синдә бу йыл битки сефер пупук өтер, обанда курбаалар баарэр доздолай аачлар үстүндә түрлү гөзәл сесләрлән кушлар чалэр.

Өрнек. *А-ма не гө-зәл-дир...*

Иш 19. Ашаадакы поэзиейи кысым-кысым окуйун.

УЙКУ ТҮРКҮСҮ

Нани, нани, нани, на,
Сармашэр уйку сана,
Нани, нани, нани, на,
Булушажэз йарына.

Нани, нани, кушчазым,
Уйумаа сана лэзым.

Ко уйкун олсун татлы,
Дүшлерин чыксын аслы.

Гөклерә учасын чак,
Фиданнар калсын алчак,
Хорозлар гөзәл өтсүн,
Йылдызлар сени өпсүн.

П. Чиботар

Бир сырадан башка сырайа лафлар кысым-кысым гечирилер:
ал-ма, сер-ген, мор-ку-ва, бу-ра-да, тав-шан-нар.
Бир буква сырада бракылмээр, башка сырайа да гечирил-меер. Гечиртмәә лэзым бөлә: *ушак-лар, оку-маа.*

Иш 20. Ашаадакы лафлары йазарак гечиртмек ичин бөлүн. Ангы лафлары гечиртмәә йокса нижә, алтыны чизин.

Одунжу, араба, елек, үредижи, үрек, өрүмжә, өзек, уннук, учурдак, илач, илишик, баарэр, аала, ааламаа, гийси, зеедә.

Өрнек. *Одунжу — одунжу, елек.*

§ 4. Ургу.

Иш 21. Окуйун. Лафларда ургуйу булун.

Хей, кырда гезән тавшан,
Бизи гөрүп, пек качан.
Генә башчайа гирдин,
Фиданнары кемирдин.

А. Тукан.

Йазын. Ургулары койун. Ургусуз вокалларын алтына бирәр нокта койун.

Лафта кысымнарын бири пек сөленер, **ургулу** сөленер. Бөлә кысымын вокалына **ургулу вокал** денилер. Калан вокаллар ургусуздук: *адám, капú, пенчерä, альýркан.* Гагоуз лафларында ургулар таа чок битки кысыма дүшерләр.

Иш 22. Окуйун. Йазын.

Даадан чок файда вар. О кырлары курактан коруйэр. Даа солуу паклээр. Денизләр, гөлләр, дереләр, даалар ери гөзел-ледерләр. Даалары коруйун!

Хер бир лафа ургуйу койун. Ургусуз вокалларын алтына бирәр нокта койун.

§ 5. Сесли хем тутнук консоннар.

Ешли хем ешсиз консоннары аклыныза гетирин.

Ешлиләр:

сеслиләр: *б, в, г, д, ж, х, ж.*

тутнуклар: *п, ф, к, т, ч, с, ш.*

Ешсизләр:

селиләр:

й, л, м, н, р,

тутнуклар:

х, ц, щ.

Иш 23. Окуйун.

Гүз гелди. Йаз гечти. Кыш гелер. Хава серин олэр. Кушлар гитти.

Бу лафларда сесли хем тутнук консоннары гөстерин. Сөлейин ангы консоннарын ешлери вар, ангыларын да йок.

Иш 24. Ашаадакы лафлары йазын. Оннарын биткилериндә консоннара бакын.

Долап, кап, дип, жеп, есап, жувап.

(Бөлә лафларын биткисиндә консон **п** йазылэр). Сөлейин, **п** несой консондур?

Шинди бу лафлары дийштирежез:

долаба, кабы, дибә, жебиндә, есабы, жуваба.

(Тутнук консон **п** вокалын өнүндә **б** консонуна дөндү). Сөлейин, **б** несой консондур?

Иш 25. Ашаадакы лафларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Долап, долаба, есап, есабы, жувап, жувабы.

О р н е к. *Долап кухнедә дурэр.*

Екмәә долаба койдум.

Бакын бу лафлары жүмледә дору йазын.

Иш 26. Ашаадакы лафлары йазын. Оннарын биткилериндә консоннара бакын.

Армут, сүт, кийат, дөрт, гит.

(Бөлә лафларын биткисиндә консон **т** йазылэр. (Сөлейин **т** несой консондур?

Шинди бу лафлары дийштирежез:

армуду, сүдә, кийады дөрдәр, гидерим.

Тутнук консон **т** несой консона дөндү?

Сөлейин, **д** несой консондур?

Иш 27. Ашаадакы лафларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Сүт, сүдү, кийат, кийады, гит, гидер.

Иш 28. Ашаадакы лафлары йазын. Оннарын биткилериндә, консоннара бакын.

Аач, пилич, киреч, илач, йамач.

(Бөлә лафларын биткисиндә консон **ч** йазылэр.) Сөлейин, **ч** несой консондур?

Шинди бу лафлары дийштирежез.

аажә, пилижі, кирежі, илажі, йамажі.

Тутнук консон **ч** несой консона дөндү?

Сөлейин, **ж** несой консондур?

Иш 29. Ашаадакы лафларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Аач, аажә, пилич, пилижин, йамач, йамажі, илач, илажі.

Иш 30. Ашаадакы лафлары окуйун да есап алын, насыл оннар йазылэрлар.

Долап	дип	кийат	сүт
Долаба	дибä	кийада	сүдä
Долабы	диби	кийады	сүдү
Долапта	диптä	кийатта	сүттä
Долаплар	диплär	кийатлар	сүтлär
	аач	пилич	
	аажä	пилижä	
	аажы	пилижи	
	аачта	пиличтä	
	аачлар	пиличлär	
	ааччаз	пиличчик	

Бакын, нередä консоннар дийшилер, незаман дийшилмеер хем нередä ики биртакым консон олэр.

Иш 31. Ашаадакы лафларлан бирär жүмлä дүзүн.

Долапта, долапчык, кийатчык, кийатта, сүттä, ааччаз, пиличчик.

Иш 32. Ашаадакы билмейжелердä сесли хем тутнук консоннары гөстерин.

1. Вар бир ев, ичи долу инсан,
Ама йок не капусу, не пенчереси.
2. Вар бир дäду кат-кат гиймни.
Ким ону сойундурэр, бакырлан йаш дөкер.

Иш 33. Ашаадакы лафлары окуйун.
Биткилериндä з консонуну ачык сөлеин.

Биз, буз, гагоуз, докуз, диз, жевиз, гөз, кыз, дениз, отуз, чөз, чиз.

(Макар ки бу лафларын биткисиндä з консону тутнук, нижä с ишидилер, йазмаа хер керä лäзым з.)

Сөлейин, з хем с несой консоннардыр?

Шинди бу лафлары дийштирежез:

буз—бузу; биз—бизä; гагоуз—газоуза; докуз—докуза; диз—дизи; жевизи, гөзүм, кызы, денизä,..

Бөлä лафларда з консону йазылэр.

Ачан лафын биткисиндä з коинсону тутнук ишидилер, ону булмаа дейни лафы дийштирмää лäзым олä, ани з консонун ардына вокал сеси гелсин:

Каз—казы; өкүз—өкүзү.

Иш 34. Ашаадакы лафларлан бирәр жўмлә дүзүн.

Биз, бизим, карпуз, карпузу, буйнуз, тоз, үз, гүз, гүзүн.

Иш 35. Ашаадакы лафлары өлә дийштирин, ани з консону ачык ишидилсин.

Кирез, хороz, домуз, омуз, йылдыз, ааз, туз, дүз, отуз.

Иш 36. Ашаадакы лафлары окуйун. Есап алын насыл оннар йазы-лэрлар.

Гөзсүз	чизсин	кызчаз	алэрыз
тузсуз	гезсин	тузчаз	гидериз
үзсүз	дизсин	домузчу	алажэз
аазсыз	езсин	гагоузча	школажыйыз
буйнузсуз	дүзсүн	гөзчаз	йолжуйуз
бизсиз	чөзсүн	кирезчи	гелсениз

Те бу лафларлан шинди бирәр жўмлә дүзүн.

Йазэрыз, гагоузча, кызчаз, дүзсүн, гидежез, дөнериз.

Иш 37. Ашаадакы лафлары окуйун.

Оннарын дору йазылмасына бакын.

Клуб	завод	банк
клуба	завода	банка
клубта	заводта	банка
клублар	заводлар	банклар

Тутун аклынызда, насыл йазылэр бу лафлар.

Иш 38. Ашаадакы лафларлан бирәр жўмлә дүзүн.

Клуб, клубта, завод, банка.

§ 6. Икили консоннар.

Иш 39. Ашаадакы лафлары окуйун.

Есап алын, нанда ики биртакым консон йаннашык гелер:

ат, аттым	сус, суссун
кол, коллар	гүн, гүннәр
пат, патта	ел, елләр
йум, йуммаа	киреч, киреччи

Иш 40. Ашаадакы лафлары өлә дийштирин, ки оннарда икили консон олсун.

Йол, дил, гүл, он, чан, ас, пилич, сес, тут, гөм, бин.

Шинди бу иши тефтериниздә тамамнайын.

Иш 41. Ашаадакы лафлары тефтеринизә йазын. Икили консонна-ры есап алын.

Класс. Грамматика. Килограмм. Касса. Аппарат. Кол-лектив. Металл. Аккордеон. Баррикада. Аллея. Грипп.

Бу лафлары жўмлелердә булун. Сора бу жўмлелери тефтеринизә йазын.

1. Бизим классымыз топлады ики бин килограмм ески металл. 2. Бўўн грамматикада биз икили консоннары ўрен-дик. 3. Бизим классымызын коллективи бирликтә йашээр. 4. Бака бана аккордеон алды. 5. Маши грипп чекти. 6. Кас-сир банктан гелди. 7. Биздә фотография аппараты вар. 8. Паркта чок аллея вар.

Иш 42. Нокталарын еринә икили консон йазын.

Чувал — чуваллан	Дарт — дар...ы
Дал — да...ы	Тут — ту...у
Чан — ча...ар	Бол — бо...ук
Чобан — чоба...ар	Ун — у...ук

§ 7. Вокал гармониясы.

Иш 43. Ашаадакы лафлары окуйун, сора калын вокаллы лафлары бир директә, инжә вокаллы лафлары да башка директә йазын.

Чичек, йапрак, гўз, сокак, гөзәл, йылдыз, тарла, памук, арпа, өрдек, дерә, балык, чимен, кўй, касаба.

Иш 44. Ашаадакы поэзиядан илкин калын воквллы, сора ди ин-жә вокаллы лафлары, айырып, тефтеринизә оннары ики сырада йазын.

ГУЗ

(Парча).

Гўз алтын дөшеклән
Йолуму өртер,
Йукарда геч йазлан
Лўзгәр коулашәр.

Фидандан дўшәркән
Йапраклар дөнер,
Гўзүн гүн шыларкан
Камашәр гөзләр.

С. Куроглу.

Дилимиздә олан лафларын чойунда йа салт калын, йада салт инжә вокаллар булунәр.

Өрнек. *Капу, карык, соба, йазәр* — лафларда салт ка-лын вокаллар вар;

ўрек, инжә, көшә, берекет — лафларда салт инжә вокал-лар вар.

Лафларда салт калын, йада салт инжә вокаллар олдууна **вокал гармониясы** денилер. (Вокал уйгуннуу).

Иш 45. Ашаадакы поэзией тефтеринизә гечирин да салт калын вокаллы лафларын алтыны чизин.

Хер бир ана лаф —
саллангач лафым.
Оф, тараф, тараф,
беним тарафым.

О тарафта сабаа
шен хер керә олэр,
орда башча каба —
мержанка солуйэр.

Д. Кара-Чобан.

Иш 46. Ашаадакы парчайы йазын да салт инжә вокаллы лафларын алтыны чизин.

Илкйаз о йылын гелдийди дийл нижә хер керә. Гелдийди пек еркен. Ама гетирәрди кенди кувединдә бир кушкулук, макар ани ихтиарлар гөрмәздиләр бир дә нышан өлә башкалыклы. Март айын башлантысында кырлар шансора пакланмыштылар каардан. Күй ичиндә олдуиду йолжазлар. Йамачларда хем чайырларда ешерәрди чимен. Гүнешти, сыжакты, куруиду.

Н. Бабоглу. «Каранфилләр ачтылар енидән».

Иш 47. Ашаадакы поэзией тефтеринизә йазын, калын вокаллы лафларын алтындан бир чизи, инжә вокаллы лафларын да алтындан ики чизи чекин.

КЫШ АВШАМЫ

(Парча).

Бүүк боран есер гиттикчә,   Ба, бир өртүжәә гидип тә,
Каар тозээр гөкә узак,   Саманы фышырдадэр,
Ба титси үүрер хайванжа,   Ба, йолжу гиби гелип тә,
Ба аалээр нижә ушак.   Пенчеремизә урэр.

А. С. Пушкин.

Ама дилимиздә өлә лафлар да вар, ангыларында хем калын, хем дә инжә вокаллар булунэр. Орнек. *Кийат, атеш, ләзым, дәду, батү, карагөз, илач, инсан, радио х. б.*

Иш 48. Ашаадакы сыралыры тефтериниза йазын, да хем калын, хем инжә вокаллары олан лафларын алтындан чизи чекин.

Бостан шансора олдуиду бүтүнүнә. Чок та сусак бүүмүштү о йаз. Бостаны боздуйнан бир талига үклү саде сусак евә гетирдийдик. Хепсинә комушулара да бирәр сусак вердийдик. Бүтүн маалә кашыклары о сусакларда тутарды.

Н. Танасоглу. «Йуваноглулар».

Иш 49. Ашаадакы парчайы тефтеринизә гечирин, салт калын вокаллы лафларын алтындан бир, салт инжә вокаллы лафларын алтындан ики, ама хем калын хем дә инжә вокаллары олан лафларын алтындан далгалы (~~~~~) чизи чекин.

О йыл хализ дә чок берекет олдуиду. Карпузлар, кавуннар кабак кадар бүүмүштүләр. Бир сырада ама, борлейдән дийл ирак, бир карпуз бүүмүштү пек. Она биз нышан койдуидук. Хер гүн дә долашардык ону. О хеп бүүйәрди. Гөзәл дә олдуиду, корафлы, алажа.

Ама бир сабаа ону делмишти гаргалар.

Н. Танасоглу. «Йуваноглулар».

ЛАФ

§ 8. Көк хем аффикс.

Иш 50. Ашаадакы парчайы тефтеринизә гечирин да кара буква-ларлан йазылан **Чадыр** лафынын дийшилән парчаларыны айырын.

1. **Чадыр** гагоуз касабаларынын бирийдир.
2. **Чадырын** ичи гиттикчә таа гөзәл оләр.
3. **Чадырда** чок ени ев йапыләр.
4. Биз **Чадыры** пек беенериз.
5. Комрат **Чадырдан** бүүктүр.
6. **Чадыра** азербайжан түркү хем ойун ансамблиси гелди.

Өрнек. *Чадыр-а.*

Иш 51. Ашаадакы парчайы тефтеринизә гечирин, *Молдова*; *Чадыр* хем *үзүм* лафларынын дийшилмейән хем дийшилән парчасынын арасында дефис (-чизичик) нышаныны койун.

ҮЗҮМ.

Молдовада чок баа вар. Бааларлар чок үзүм верерләр. Үзүмүн файдасы бүүктүр: үзүмү ийерләр, үзүмдән шыра, шарап хем аада йапэрлар. Молдованын үүленки районнарынын арасында Чадырын бааларлары анылмыштыр. Гүз гелдийнән инсан улам-улам үзүмә чыкэр. Чадырда чок школажы вар. Оннар колхоза үзүм топламаа йардым едерләр.

Өрнек. *Үзүм-дән*

Лафлар ики парчайа айырылэрлар: 1. **дийшилмейән** парча, 2. **дийшилән** парча.

Лафын дийшилмейән парчасына **көк** денилер.

Өрнек. *Чадыр, кыш, ушак, тут.*

Лафын дийшилән хем көкә екленән парчасына, **аффикс** денилер.

Өрнек. *Чадыр-да, кыш-а, ушак-лар, тут-эр.*

Бу өрнеклердә *Чадыр, кыш, ушак, тут* — **көк**; *-да, -а, -лар, -эр* — **аффикс**тир.

Көк айырыкта хем аффиксиз дә кулланылэр.

Аффикс айырыкта, көксүз кулланылмээр.

Иш 52. Ашаадакы лафлара саа тарафындакы аффикслердән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

Кыр	-ын, -а, -ы, -да, -дан;
ев	-ин, -ә, -и, -дә, -дән;
ал	-эр, -ды, -ажэк, -мыш;
вер	-ер, -ди, -ежсек, -миш.

Өрнек. *Кырын, ... кырда, ...*

Есап алын; бөлә аффиксләр лафлары **дийштирерләр**.
(*Кыр—кыра*).

Иш 53. Ашаадакы лафлары верили аффикслерин йардымыннан дийштирин.

Колхоз	-ун, -а, -у, -да, -дан;
гүн	-үн, -ә, -ү, -дә, -дән;
дур	-эр, -ду, -ажэк, -муш;
чöz	-ер, -дү, -ежсек, -мүш.

Иш 54. Ашаадакы лафлара саа тарафындакы аффикслердән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

дост, дүз	-лук, -лүк
баш, ий	-лык, -лик
бура, чичек	-лы-, -ли
школа, колхоз	-жы-, -чу
иш, сүт	-чи, -лү

Өрнек. *Дост + лук.*

Есап алын: бөлә аффиксләр **ени мааналы лаф** дүзерләр. (*Дост—достлук*).

Иш 55. Кафадар, күй, баа, үрек, акыл лафларын биткисинә -лык, -лү, -жы, -ли, -лы аффикслериндән уйгун теленини еклейин. Хер ени лаflan бир жумлә дүзүн да тефтеринизә йазын.

Иш 56. Ашаадакы парчайы тефтеринизә гечирин, нокталарын еринә уйгун аффикс еклейин.

Инсан ад... биз... паалыдыр. Инсан ол... о бүүк иштир. Ушак... үренерләр инсан ол... . Үренижи кендиси... акыл... куллан... . О анасыны-бобасы... хатырлә... .

Иш 57. Ашаадакы көклерә аффикс еклейин, жумлә дүзүн да тефтеринизә йазын.

1. Бән, үч, класс, үрен.
2. Биз, класс, бүүк хем, айдын.
3. Сән, ангы, класс?
4. Биз, чок, фенер, вар.

Ө р н е к. *Бән үчүнжү класста үренерим.*

Иш 58. Ашаадакы парчайы есаплан окуйун, кара буквайлан йазылы лафлары көкә хем аффиксә айырып, таблицайа гечирин.

Школада аул вар. **Аулун** ичи пактыр. Аралыкта школа-жылар **аулда** түрлү ойуннар туттурэрлар. **Аулда** бир токатчык вар, ани башчайа **чыкэр**. Бу **аула** хем башчайа биз чок севинериз.

Ө р н е к.

Көк	Аффикс
<i>Школа</i>	<i>-да</i>

Биртакым көклү (хысым) лафлар

Иш 59. Окуйун. Йазын.

1. Бу **йол** фермайа гидер. 2. Ванилерә бир **йолжу** гелмиш.
3. Пачийә **йоллу** фистан алдылар.

1. Лавкадан бир **баш** лаана алдым. 2. Рөкедә **башлык** вар. 3. Биз ики **башлы** бир ев йаптык.

Белли лафлары айыры йазын. Лафларын биртүрлү пайыны булуп, алтыны чизин.

Лафлары окуйун:

Гөз, гөзлүк, гөзчү, гөзлү.

Йаз, йазы, йазыжы.

Хер бир сыранын лафлары — **хысым (сенселә) лафлар-дыр**. Оннарын биртакым көкү вар.
 Бөлә лафлара **бир көклү** лаф та денилер.

Иш 60. Сенселә лафлары ики дирежәә йазын: туз, тузлу, тузчу, тузлук; лаф, лафчы, лафлык.

Көклерин *туз, лаф* алтыны чизин.

Иш 61. Ашаадакы лафлара сенселә лаф булун: иш, таш, буз, колхоз.

Катлы лафлар

Вар лафлар ики көктән дүзүлү: *карагөз, ачыкгөз, Кожабаш*. Бөлә лафлара **катлы лаф** денилер.

Иш 62. Окуйун. Катлы лафлары айырып, бирәр жүмлә дүзүн да тефтеринизә йазын.

Адам, каракуш, чожук, колхоз, тефтер, Бешгөз, Кара-Чобан, фидан.

Катлы лафлары башка йазын да көклерә оннары айырын.
 Орнек. *Кара + куш*.

§ 9. Вокал гармониясына гөрә аффикслерин йазылышы.

а) Ики түрлү йазылан аффиксләр.

Иш 63. Ашаадакы лафларын сонуна вокал гармониясына гөрә **-лар, -нар**, йада **-ләр, -нәр** аффийсини еклеин да тефтеринизә йазын.

Баа, инсан, гүл, үзүм, дөнер, от, клуб, шишә, школажы, синек, ушак, капу, күй, боодай, саман, бен.

Орнек. *Баа + лар, гүл + ләр, бен + нәр*.

Иш 64. Ашаадакы стихлердә кара букваларлан йазылы лафлары, көкә хем аффиксә йарып, тефтеринизә йазын.

Чийдемнәр каук гиби
 Бааларларда патлады,
Турналар синжир гиби
 Гечти, ерә конмады.

Кушлар пек гөзәл чаләр
 Башчалары долдуруп,
Ушаклар да шымарәр
 Хавайа майыл олуп.

Д. Танасоглу.

Тракторлар, планнар, чекердекләр, үзүмнәр.

Иш 65. Шинди аннадын: не ичин йукардакы лафларын кимисиндә -лар, -нар аффикслери, кимисиндә дә, -нәр, -ләр аффикслери йазылыдыр.

Бизим дилимиздә лафлара екленән аффиксләр, вокал гармониясына гөрә лафын битки кысымындакы вокаллан узлашэрлар.

Битки кысымда калын вокал варса, калын вокаллы аффикс, инжә вокал варса, инжә вокаллы аффикс екленер.
Өрнек. *дувар+лар, тавшан+нар, ширит+ләр, дермен+нәр, фенер+ләр.*

Иш 66. Ашаадакы лафларын биткисинә да, та, йада дә, тә аффикслериндән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

Аач, дам, карпуз, демир, фикир, лаф, еди, сүт, жевиз, карыш, одун, школа, трамвай, көпрү, калпак, тилки, папшой, трактор, килим, иш.

Өрнек. *Аач + та, демир + дә.*

Иш 67. Ашаадакы лафларын биткисинә дан, тан, дән, тән аффикслериндән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

Кыр, дениз, кириш, топрак, кийат, магазин, атеш, колхоз, совет, ени, экскурсия, арпа, бурну, өртү, таук, есап, череп.

Өрнек. *Кыр + дан, кириш + тән.*

Иш 68. Ашаадакы лафларын биткисинә а, ә аффикслериндән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

Йазал, йаамур, кирпич, тефтер, дермен, ахыр, биз бән, сиз, оннар.

Калын вокаллы кысымдан сора -а, -да, -та, -дан, -тан, -лар, -нар аффикслери, инжә вокаллы кысымдан да сора -ә -дә, -тә, дән, -тән, -ләр, -нәр аффикслери екленер.

Иш 69. Ашаадакы жўмлелердән -а, -ә, -да, йада -дә аффиксли олан лафлары айырын да тефтеринизә йазын.

1. Маму фермада ишлеер. 2. Кыша дейни колхоз чок алаф хайваннара хазырлады. 3. Кышын дередә буз кесерләр. 4. Бән бу кедийә майыл олдум. 5. Ичердә дувара картина астык. 6. Мити стадионда ерә дүштүйдү.

Иш 70. Ашаадакы стихлери тефтеринизä гечирин, нокталарын еринä -а, -ä, -да, -дä, -та, -тä, -дан, -дän, -тан, -тän, -лар, -лär, -нар, -нär аффикслериндän уйгун геленини еклейин.

Не фасыл бирушук..., Күй... бир таш йол чыкэр
Хем дä не чиркин гөз...!

И. К. О йол... кыр... гидер
Йок о гүнешли гүн... Н. Т.

Нистру дениз... акэр.
От алтын... евийди.

И. К.

Ичлериндä а, ä вокаллары олан аффикслär ики түрлү йазылэрлар.

б) Дөрт түрлү йазылан аффикслär.

Иш 71. Ашаадакы лафларын биткисинä -ы, -и, -у, -ү аффикслериндän уйгун геленини еклейин да тефтеринизä йазын.

Чамур, каар, гүмүш, көк, елдивен, аач, қауш, гөз, боодай, күй, демир, анатар.

Өрнек. Чамур + у.

Иш 72. Ашаадакы лафлары көклерä хем аффикслерä айырын да тефтеринизä йазын.

Дамы, пилижи, булуду, күйү, кийадын, тузун, кирезин, өкүзүн, кединин, бурнуну, түркүнү.

Өрнек. Дам + ы, кийад + ын, боба + н + ын.

Ичлериндä ы, и, у, ү вокаллары олан аффикслär дөрт түрлү йазылэрлар.

Иш 73. Сол тарафындакы лафлара -лы, -ли, -лу, -лү, саа тарафындакы лафлара да -сыз, -сиз, -суз, -сүз аффикслериндän уйгун геленини еклейин да тефтеринизä йазын.

Сакал, туз, ешик, Кулак, үрек,
дүүнүк, арка, булут, гөз,
су, чизи, өртү. йааны, чизи,
капу, көпрү.

Өрнек: сакал + лы, кулак + сыз.

Иш 74. Ашаадакы лафлара **-ны, -ни, -ну, -нү** аффикслериндән уйгун геленини еклейин да тефтеринизә йазын.

Саман, серен, кум, үзүм, йылдырым, чимен, сим, ун, тütүн.

Өрнек. *Саман + ны.*

Иш 75. Ашаадакы лафлара **-лык, -лик, -лук, -лүк; -нык, -ник, -нук, -нүк** аффикслериндән уйгун геленини еклейин.

Емиш, аач, йаамур, саман, он, күл, екин, гүз, кум, гүн, ешил, адам, даа.

Өрнек. *Емиш + лик, он + нук.*

Иш 76. Ашаадакы лафлара **-чы, -чи, -чу, -чү; -жы, -жи, -жу, -жү** аффикслериндән уйгун геленини еклейин.

Школа, одун, колхоз, иш, балык, дeмет, дермен, жүмбүш, түркү, дүүш.

Иш 77. Кендиниз өлә лафлар булун, ангыларына уйгун гелир те бу аффиксләр:

-лу, -сүз, -ны, -лик, -нук; -жы, -чи, -лы, -сиз, -нү, -лык, -жу, -жи.

Соруш. Ичлериндә **ы, и, у, ү** вокаллары олан аффиксләр кач түрлү йазылэрлар?

Иш 78. Ашаадакы аффикслерин хепсини түрлүлерини булун.

-ы, -и, -у, -ү	-лы, ...	-лык, ...
-ын, ...	-ны, ...	-нык, ...
-ны, ...	-сыз, ...	-чы, ...
		-жы, ...

Соруш. Ичлериндә **а, ә** вокаллары олан аффиксләр кач түрлү йазылэрлар.

Иш 79. Ашаадакы аффикслерин хепсини түрлүлерини булун.

-лар, ...	-а, ...	-та, ...	-тан, ...
-нар, ...	-да, ...	-дан, ...	-ла, ...

Иш 80. Ашаадакы парчанын лафларында үренди аффикслери булун да сөлейин кач түрлү оннар йазылэрлар.

I. Бизим башчада бүүйер бир алма аажы. Онун көклери булунэрлар пек дериндә. Устүндә чеврә саркык даллары вар.

Йукары дору даалэр чок даллар, далжазларында да дурэр сык асылы ешил йапраклар, ангылары титиреэрләр хем сансын бири бириннән лафедерләр.

Ерин беслейижи шыралары гидерләр да даалэрлар хер бир далжаза, етишерләр гөзлерә да долдурэрлар оннары.

II. Жевиз аажы бүүк файдалы мейва фиданыйдыр. О бүүйер аулда да, кырда да, башчада да. Жевиз аажы бүүйер үсек хем чеврели.

Чичеклери жевизин узунжа хем ачык ешил бойада.

Бир аачтан вар насыл топлайасын ики-үч чувал жевиз.

Жевизин йаткалары пек незетли хем бесли.

Иш 81. Ики түрлү йазылан аффикслән беш лаф, дөрт түрлү йазылан аффикслән дә секиз лаф йазын.

§ 10. Жүмлә

Иш 82. Окуйун. Жумлелерин сонунда индирин сесинизи да йапын бирәр пауза (аралык).

Биз үренериз. Биз Ватанымызы севериз. Ана дилими-зи үренериз. Гагоуз дилимиз гөзәлдир. Инсан унутмээр дилини. Гагоузлар бир топлу халктыр. О север сербестлини. Огузлар бизим деделеримиздир. Оннар брактылар бизә дили хем адетлери.

Буннар жүмлейдир. Кач вар оннар бурада? Хер бир жүмлә гөстерер, аннадэр, бишей, бир фикир, бүтүн фикир. Жүмлелерин ичлериндә лафлар баалы бири биринә, башка түрлү зерә йок насыл олсун жүмлә. Дейежез: Тоди йапмаа тилки бир — бу лафлар дийл баалы бири биринә, бир тамам фикир гөстерәмеерләр, аннанылмээр, не истеерләр сөлемәә.

Тамам бир фикир гөстерән баалы бири биринә лаф бөлүүнә жүмлә денилер.

Иш 83. Ашаадакы лафлары дийштирин өлә, ки баалансыннар бири биринә да жүмлә дүзсүннәр, тамам фикир гөстерсиннәр.

Ев, урок, йап.

Түркү, ойун, ..., ушак.

Башча, куш, чал.

....., чайыр, отла.

Су, гетир, Сони.

Уста, дүзмәә, ...

Ө р н е к: Урокларымы евдә йапэрым.

Жүмлә вар нижә бир лафтан да олсун:

Йаайэр. Чисеер. Дондурду. Айаз! Йоргунум. Етти! Гиттик! Гүрледи?

Иш 84. Дүзүн чок лафлы хем бир лафлы жүмлеләр.

Иш 85. Ашаадакы тексти окуйуп булун жўмлелери. Шинди тефтерлерә йазын оннары. Унутмайын, ани жўмленин илк лафы бўук буквайлан йазылэр сонунда да уйар нышан койулэр (нокта мы, соруш, шашма нышаны мы).

КӨПЕК.

Көпек еви бакэр онун кулаклары ишидерлә пек ислә көпәән йапаасы сыжак тутэр кышын о ўшўмеер көпек гежә дә илин хем ислә гөрер о йабанжылара салэр чорбажысына севинер көпек адамын ен ий достуйдур.

Иш 86. Долайа бакын, гөрән объектләрлән бирәр жўмлә дүзүн да сора тефтерлерә йазын.

Иш 87. Бу лафларын хер бириннән жўмлә дүзүн.

Андруш. Чичек. Хава. Чөлмек. Тестерә. Чадыр. Чешмә-күйү. Ал. Бул. Гетир. Ишлә. Йазмаа.

Иш 88. Бу жўмлелерин сонунда койун ләзым нышаны, тефтерә йазаркан.

Гагоузистан бизим Ватанымыздыр
Ана дилимизи севмәә нечин ләзымдыр
Ах, не гөзәлдир гагоуз дилимиз

Иш 89. Окуйун.

ТОПРАК.

Гениш о сыртында тутэр
Байырлары хем даалары.
Алчакларда да о чалкээр
Денизлердә далгалары.

Кышта о динненер услу —
Бузлу каарлар она кундак,
О динненер, хазырланэр,
Ки енидән олсун йашамак.

Н. Бабоглу

ИЛК ЛАФ.

Шансора авшамды. Саат докуза гидәрди. Ама дышарда таа айдынныкты. Мария гөрәрди пенчередән дышарсыны. О гөрәрди нижә узакта кайбелер бийаз чичекли фиданнар. Демир йол гарасы. Кыш: Суук. Беклемек залында. Евелки капу. О зор ачыларды.

С. Булгар.

ТАВАН ХЕМ ГӨК.

Чыраан оолу сормуш:

— Тетү, не пек чиркин үсек бу гөк, ба?!

Боба демиш:

— Ее, оолум! О гөрүнмәз, өлә үсек, еер бизим таван ол-маса өлә алчак.

Д. Кара-Чобан.

Сөлейин, шиирин илк парчасында кач жүмлә вар? Икинжи парчасында? не фикирләр гөстерилер о жүмлелердә?

Проза парчаларында несой жүмлеләр вар (чок лафлы, бир лафлы)? Гөстерин оннары. Жүмлелерин сонунда несой нышаннар вар? Нечин?

§ 11. Соруш жүмлеси.

Биз гөрдүк, ани вар жүмлеләр соруш гөстерән. Оннара денилер соруш жүмлеси. Оннарын сонунда гөрдүк, ани йазыләр соруш нышаны (?).

Иш 90. Окуйун жүмлелери маанайа гөрә, соруш гиби.

Сән евдә не йапәрсын? Школада не йапәрсын? Хава ни-жөйдир? Бүүн не гүндүр? Ангы урокта булунэрыз биз? Неләр үренериз биз ана дили урокларында?

Иш 91. Ашаадакы сорушлара жувап верин.

1. Сенин адын нейдир?	4. Качынжы класста үренер-син?
2. Сойадын нейдир?	5. Сениннән ким таа үренер?
3. Сән кач йашындайсын?	6. Йылын ангы заманыдыр шинди?

Иш 92. Ашаадакы жүмлелерә соруш койун.

1. Беним бобам ишлеер үре-дижи.	4. Бизә гелди «Дүз-ава» ан-самблиси.
2. Терзи руба дикер.	5. «Дүз-ава» пек гөзәл чаләр.
3. Чифтчи топрак ишлеер.	6. Биздә вар ойун ансамблиси

Иш 93. Окуйун.

Арардык мы аач балы?	Имәздик ми куван балы?
Ийәрдик ми булуп?	Илачты мы ани зерә?
Геләрди ми пек татлы?	Ки дийлди ми о татлы?
Кәр дийлкән дә бал олуп?	Йа бекидик ми фукарә?!

Д. Танасоглу.

КАРА КУЗУНУН ДУШУНМЕЛЕРИ.

- Сиз не арээрсыныз бурада?
  - Бән иш ичин гелдим.
  - Ким сизи йоллады бана?
  - Филан адам йоллады.
  - Филан адам мы йоллады?
  - Е сиз ону билерсиниз ми?
  - Насыл билмейим бән ону? Беллики, билерим бән ону.
- С. Булгар.*

Бу парчайы ики киши окуйун — диалог.

Иш 94. Ашаадакы сорушлары окусун бириси, башкасы да жувап-лары версин.

1. Кеменчежи недә чалэр? 2. Терзи нейлән дикер? 3. Се-нин бобан нередә ишлеер? 4. Школажы нейлән йазэр? 5. Ку-ваннар не йапэрлар? 6. Биз нередә йашээрыз?

Иш 95. Ашаадакы соруш-жувабы окуйун. Сора соруш жўмлеле-рини тефтерлерә йазын.

СОРУШ-ЖУВАП.

- Нәндан гелерсин?
- Библиотекадан гелерим.
- Орасы ачык мы?
- Библиотека ачыкты.
- Сән несой кийат алдын?
- Гагоуз масаллары кийады алдым.
- Библиотекада гагоуз кийатлары вар мы?
- Вар, ама пек аз.
- Икимиз окуйажэз мы бу кийады?
- Окуйажэз.

Иш 96. Ашаадакы сорушлара йазылы жувап верин.

Каар не вакыт йаайэр? Хава не вакыт сыжак олэр? Узўмнәр не вакыт олэрлар? Каракушлар незаман гелер-ләр? Кырларда неләр екилер? Йылда кач заман вар? Ангы-ларыйдыр оннар? Хер заманда кач ай вар? Хер айда кач афта вар? Афтада кач гүн вар? Несой жўмлә үренериз биз шинди?

Иш 97. Инек ичин биркач соруш жўмлеси дўзўн да оннара жувап та верин.

Иш 98. Таук ичин биркач соруш жўмлеси дўзўн да оннара жувап та верин.

Иш 99. Ашаадакы парчайы окуйун, сора йазын. Хер жўмленин сонунда лāзым нышаны койун.

Тилки даада йашармыш кōпекләр ону тутмāа истемиш тилки делиинā гирмиш да лаф етмāа чекетмиш.

— Кулаклар, сиз не йаптыныз

— Биз сеследик

— Гōзләр, сиз не йаптыныз

— Биз бактык

— Бажаклар, сиз не йаптыныз

— Биз качтык

— Куйрук, сән не йаптын

— Бән алдаттым

§ 12. Аннатма жўмлā. Шашма жўмлā.

1. Вар жўмлеләр, ани аннадэрлар фикири, дўшўнмейи. Оннара денилер аннатма жўмлā. Оннарын сонунда гōрдўк, ани койуләр нокта (.)

Иш 100. Окуйун жўмлелери маанайа гōрā, аннатмак гиби.

1. Аралык битти. Биз класса гирдик. Уредижи гелди. Урок чекетти.

2. Хава ислāди. Сыжакты. Авшамнарды. Гежā йаклашарды. Ай дууйэр.

3. Трен гелди биркач минуттан сора. Биз каршы еттик мусафирлери.

Сōлейин, кач жўмлā вар бурада. Не аннадылэр хер бир жўмлелā? Соруш жўмлелеринā жуваплар несой жўмлейдирләр? (аннатма).

Иш 101. Ашаадакы соруш жўмлелеринā жувап верин аннатма жўмлелериннән.

Школанын башчасы нижейдир? Башчада ким ишлеер? Не ишләр йапэрыз биз школанын башчасында? Неләр бўйер о башчада?

Иш 102. Ашаадакы жўмлелери тефтерлерā гечирин.

1. Хорозлар өтер. 2. Сабаа ачылэр. 3. Инсан уйанэр. 4. Хайваннар баарышэр. Инсан кыра чыкэр. Маму фабрикайа гитти. Заамет гүнү башлады.

Бу жўмлеләр нечин аннатма жўмлелерийдир?

Иш 103. Кеди ичин биркач аннатма жўмлә дүзүн.

Иш 104. Илкйаз ичин биркач аннатма жўмлә йазын.

Иш 105. Ашаадакы аннатма жўмлелери окуйун. Илкин кыш ичин, сора да йаз ичин аннадан жўмлелери тефтерлерә йазын.

1. Гүн пек йысыдәр. 2. Өртүләр каардан гөрүнмеерләр. 3. Дереләр донду. 4. Инсан екиннери бичер. 5. Ушаклар йыканмаа гидерләр. 6. Таа бүүк үренижиләр кырда йардым едерләр. 7. Хепси кызак кайәр. 8. Мейданда каардан адам йаптылар. 9. Бостаннарда карпузлар, кавуннар олэрлар.

Иш 106. Күйүнүз ичин биркач аннатма жўмлә дүзүн.

II. Вар жўмлеләр, ани шашмак гөстерерләр. Оннара денилер шашма жўмлә. Бөлә жўмлелерин сонунда шашма нышаны койуләр (!).

Иш 107. Ашаадакы жўмлелери окуйун маанайа гөрә, шашмаклан.

1. Не гөзәлди йортуда! 2. Бөлә кәмиллик бән йоктур гөрдүүм! 3. Ичердә калмамышты кимсей! 4. Не ариф ушак! 5. Йашасын халкымыз!

Кими жўмлеләр изин гөстерерләр; истейиш гөстерерләр: 1. Ериндә дур! 2. Паклыы коруйун! 3. Бүүмнери бозмайын! 4. Ватанымызы севин!

Иш 108. Ашаадакы жўмлелери окуйун, сора йазын.

1. Не кысметлийсин! 2. Кутлу олсун Ени йыл! Саа оласыныз! 4. О, не гөзәл йазэрсин! 5. Чожуклар, бурайы гелин!

Иш 109. Окуйун.

Өтер, өтер каваллар —
Шен ойнээр гагоузлар!
Ачык жанны үрекли,
Бакышлары гүнешли!

Тарафым — алтын башак!
Берекет зенгин, йа бак!
Ону бүүттү инсаннар —
Шеремет гагоузлар!

Т. Занет.

БУЖАКТА САБАА!

Гүн дууду. Сесли
Уйанды Бужак!
Дост, өмүр ени,
Уйанды, йа бак:
Бужакта сабаа!

Бир кимсей сорса:
«Не гөзәл хептән?»
Дейежәм кыса,
Хич дүшүнмедән:
«Бужакта сабаа!»

С. Куроглу.

Иш 110. Ашаадакы жўмлелери сонундакы нышана гōрә окуйун, сора тефтерлерә йазын.

1. Учурдак учэр! Учурдак учэр. Учурдак учэр?
2. Ени ыыл гелди! Ени ыыл гелди. Ени ыыл гелди ми?
3. Ким гелди? Ким гелди! Достум гелди.

Иш 111. Ени ыыл хем чамжаз ичин биркач шашма жўмлә дүзүн.

Текрар.

Иш 112. Ашаадакы тексти окуйун. Соруш, аннатма хем шашма жўмле-
лерини булун да мааналарыны аннадын.

- Не четин бу скемнә! Будактан мы йапылы?
- Ичери гирер таа биркач инсан.
- Сефаа гелдиниз!
- Сефаа булуштук! — деди бириси.
- Олә гōзәлдй дүн! Сән нечин гелмедин?
- Хепсимиз бекледик сени.
- Гидежейдик сана евә, дөшектән калдырмаа...

Д. Кара Чобан.

Иш 113. Ашаадакы жўмлелери окуйун. Хер бир жўмлә несойдур, сөлейин.

Кеди ичердә гезәрди. Кати ону гōрдү.

— Не гōзәл кеди!

Матрона деди:

— Пек ми гōзәл?

Пек! Бак, не быйыклары вар!

— Ама не куйруу вар!

— Шириди бойнусуна ким бааламыш?

— Бән баададым.

Иш 114. Окуйун. Жўмлелери аннадын.

Ушаклар дышарда ойнээрлар. Уредижи скемнедә отурэр.

— Истеерсиниз ми топ ойнамаа?

— Истеериз!

— Алын да ойнайын!

Ушаклар ойнээрлар. Хепси шен качэрлар.

— Мити, нечин ойнамээрсын?

— Бән билмеерим ойнамаа.

— Гел да үрен!

Шинди хепси ойнээрлар.

Иш 115. Хайваннар ичин үч түрлү жўмдә дүзүн.

Иш 116. Масалы «Айна хем маймун» окуйун, жўмлелери аннадын.

Иш 117. Лелек ичин үч түрлү жўмлә дүзүн да тефтерлерә йазын.

§ 13. Субъект хем предикат.

Жүмлелерин вар пайлары. Жүмледә пай олэр лафлар, ани жувап едерләр түрлү сорушлара. Дейежез:

Гугуш учэр. (Бу жүмленин вар ики пайы — гугуш, учэр).
Чифтчи гидер кыра. (Бу жүмленин вар үч пайы — чифтчи, гидер, кыра). *Алма хем армут мейвадырлар.* (Бу жүмледә дә үч пай вар, зерә лаф хем жүмледә пай оламээр, о бир дә соруша жувап етмеер).

Жүмленин ен баш пайларыдыр **субъект** хем **предикат**. Илк жүмледә лаф *гугуш* субъекттир, лаф *учэр* предикаттыр. Субъект хер керә жувап едер сорушлара *ким? не?* Предикат жувап едер сорушлара: *не йапэр? не едер? нейдир?*

(Гагоуз дилиндә соруш *ким?* койулэр саде инсана).

Иш 118. Ашаадакы жүмлелери окуйун, булун субъекти хем предикаты хер бириндә.

1. Дофтор илачлээр. 2. Ойунжу ойнээр. 3. Кара бейгир отлээр. 4. Койуннар су ичәрдиләр. 5. Треннәр хызлы гидерләр. 6. Беним кызкардашым үренер школада. Йаайэр. Чисер. Кышты.

Субъект хем предикат жүмленин баш пайларыдыр.

Иш 119. Ашаадакы жүмлелери окуйун. Хер жүмледә субъекти гөстерин.

Клочка пиличлери дойурэр. Пиличләр баарышэрлар. Паши коулады кедийи. Көпек салды. Клочка кырлады.

Иш 120. Нокталарын еринә субъект койун.

1. Башча ..... ишлеерләр. 2. .... ешермиш. 3. Аачларда ...
.... чалэр. 4. .... капу йапэр.

Иш 121. Ашаадакы субъектлерә булун бирәр предикат.

Күй. Чожук. Бейгир. Дерә. Вани. Насти. Ушаклар. Кушлар.

Иш 122. Ашаадакы жүмлелери тефтерлерә йазын. Субъектлерин сорушларыны гөстерин.

1. Курбаа баарэр. 2. Балык үзер. Диму учурдак йапэр. 4. Йолжу динненер. 5. Чичек ачты. 6. Ишчи битирди иши.

О р н е к: *Курбаа (не?) баарэр.*

Иш 123. Ашаадакы предикатлара субъект уйдурун, жўмлә дўзўн.

1. .... есер. 2. .... йазэр. 3. .... куруйэр. 4. .... дурэр. 5. .... учэр.
6. .... ерийэр. 7. .... пишти.

Иш 124. Ашаадакы жўмлелери тефтерлерә йазын. Субъектлерин алтыны бир чизийлән, предикатларын алтыны ики чизийлән чизин.

Иш 125. Ашаадакы жўмлелердә булун икинжили пайлары.

Казлар чайырда отлээр. Терзи руба дикер. Бизим Андруш кийат окуйэр. Гўзўн ўзўмнәр олэр. Кышын каар йаайэр. Лалеләр гөзәл ачты. Гўн пек йысыдэр. Кафадарым гелмеди.

Иш 126. Ашаадакы жўмлелердә субъектлән предиката еклейин икинжили пайлар.

Ерикләр олэр. Кати гўлер. Чимчирик чакэр. Гөк гўрледи. Йаамур чекетти. Сулар акты. Почтажы гелди.

Иш 127. Ашаадакы жўмлелердә баш пайлары хем икинжили пайлары булун.

Кыпчакта чок гөзәл евләр йапылэр. Ламбу Тўркийә бир кийат йазды. Феди Анкарадан кийат каблетти. Йаза Кара денизә гидежез. Гўн дууду. Жолтай бир кўйдўр. Биз ресим едериз. Васи марка топлээр. Саатлар гидерләр. Вакыт гелди топламаа.

Иш 128. Учак ичин гўрлў жўмлеләр дўзўн.

Иш 129. Жўмлейи йазын. Субъектин, предикатын хем икинжили пайларын алтларыны чизин.

Сыжак хавалар геридә калдылар.

Иш 130. Окуйун, йазын жўмлейи.

Илин кайык кенара гелди.

Баш хем икинжили пайлары гөстерин. Ангы лафлар бири биринә баалы, чифт-чифт йазын.

Иш 131. Кендиниз дўзўн беш жўмлә саде баш пайларлан. Йазын тефтерлерә, гөстерин субъекти хем предикаты.

Иш 132. Шинди дўзўн беш жўмлә икинжили пайларлан да олсуннар. Йазын тефтерлерә оннары, жўмлә пайларын алтларыны чизин.

СӨЗ ПАЙЛАРЫ. АДЛЫК.

§ 14. Кысадан танышмак.

Икинжи класста ишлерин адыны гөстөрән лафлары үренди-низ, нижә: ушак, пынар, школа, гарга, тавшан, ев, йаамур, акыл х. б.

Бөлә лафлар ангы сорушлара жувап едерләр (Ким? Не?)

Иш 133. Ашаадакы шейлерин адыны гөстөрән лафлары те бу сыралыкта йазын: инсан, хайваннар, кушлар, бүүмнәр, ишләр, натура гөрүмнери.

Патлажан, тефтер, кардаш, лүзгәр, инек, адам, салкым, боодай, маса, школажы, гугуш, маймун, соба, калпак, карпуз, койун, каар, йастык, колхозчу, дерменжи, аач.

О р н е к. Инсан — кардаш, чожук, ...

хайваннар —

кушлар —

бүүмнәр — аач, ...

ишләр — тефтер, соба, ...

натура гөрүмнери — лүзгәр, ...

Лафлары йазыркы араларында виргүл коймаа унутмайын. Шинди булун ангы лафлар ким? сорушуна, ангылары да не? сорушуна жувап едерләр.

Инсан, хайваннар, кушлар, ишләр, натура гөрүмнери — буннар ишләрدير. Ишлерә вар нижә ким? йада не? сорушларыны коймаа.

Гагоуз дилиндә инсаны гөстөрән лафлара ким? сорушү койуләр.

Калан ишлерин адларыны гөстөрән лафлара не? сорушу койуләр.

Иш 134. Ашаадакы парчада ишлерин адыны гөстөрән лафлары булун да ким? йада не? сорушуну койун.

Аач тилки качынәр йол бойунда, бакынәр йок му имәә бишей.

Бирдә, гөрер бу, ани бир адам бир талига дон балык евә гөтүрер. Гидер тилки качарак илери, йатәр йол үстүндә, атәр куйрууну, узадәр аякларыны... сансын хализдән өлмүш!

Аләр дәду тилкийи куйруундан, атәр кызаана, өртер хасырлан да йаннашып бейгирә, гидер илери.

Тилки чок ойаланмээр: йапэр кызаан дибиндә бир делик да бирәр-бирәр акыдэр орадан хепсини балыклары. Сора ени-куну кенди дә инер.

Иш 135. Кендиниз бешәр инсан, хайван, куш, иш, натура гөрүмү ады дүшүнүн да тефтеринизә йазын.

Иш 136. Йазын. Нокталарын еринә лазым лафлары йазын.

Евин пайлары: ...
Аажын пайлары: ...
Адамын пайлары: ...

Дувар

Бу иши тамамнамак ичин ашаадан лаф айырын да йазын.

Көк, өртү, текерлек, кафа, аяклар, ода, пенчерә, мотор, дувар, коллар, дал, бойну, капу, йапрак, гүүдә, руль.

Өрнек Автомобилин пайлары: *текерлек, мотор, кош, руль.*
Бөлә лафлар ишлерин адыны гөстерерләр.

Ишлерин адыны гөстерән лафлара **адлык** денилер.

Өрнек. *Нади, кийат, кеди, Кишинёв, ушак, одун, саксан, достлук айаз.*

Адлыклар **ким? не?** сорушларындан биринә жуван едерләр.

Иш 137. Йазын. Инсан адларыны билдирән адлыклары булун да алтларыны чизин.

Петинин ики күчүк кардашы вар. Биринин ады Вани, өбүрүн дә ады Манолчу.

Пети үчүнжү, Вани дә биринжи класста үренер. Манолчу школайа таа гитмеер. О ушак башчасына гезер. Школада чо-жужаклар хем кызчазлар кийат үренерләр. Ушак башчасында да ушаклар ойнээрлар, түркү чалэрлар, поэзия сөлөмәя үренерләр.

Соруш. Инсан ады гөстерән адлыклар ангы соруша жувап едерләр?

Иш 138. Йазын. *Не?* сорушуна жувап едән адлыклары булун да алтларыны чизин.

Араба йолда гечәрди. Она бир чифт кара бейгир кошулуйду. Мити дайка тербеләр елиндә бейгирлери хайдээр.

Арабада дөрт текерлек хем ики ангыч вар. Арабайлан бичинти, от, кочан хем гүндөндү чыбыы ташыйэрлар.

Соруш. Хайван, бүүм, куш, ишләр, натура гөрүмү хем башка шейлерин адыны гөстерән адлыклар ангы соруша жувап едерләр?

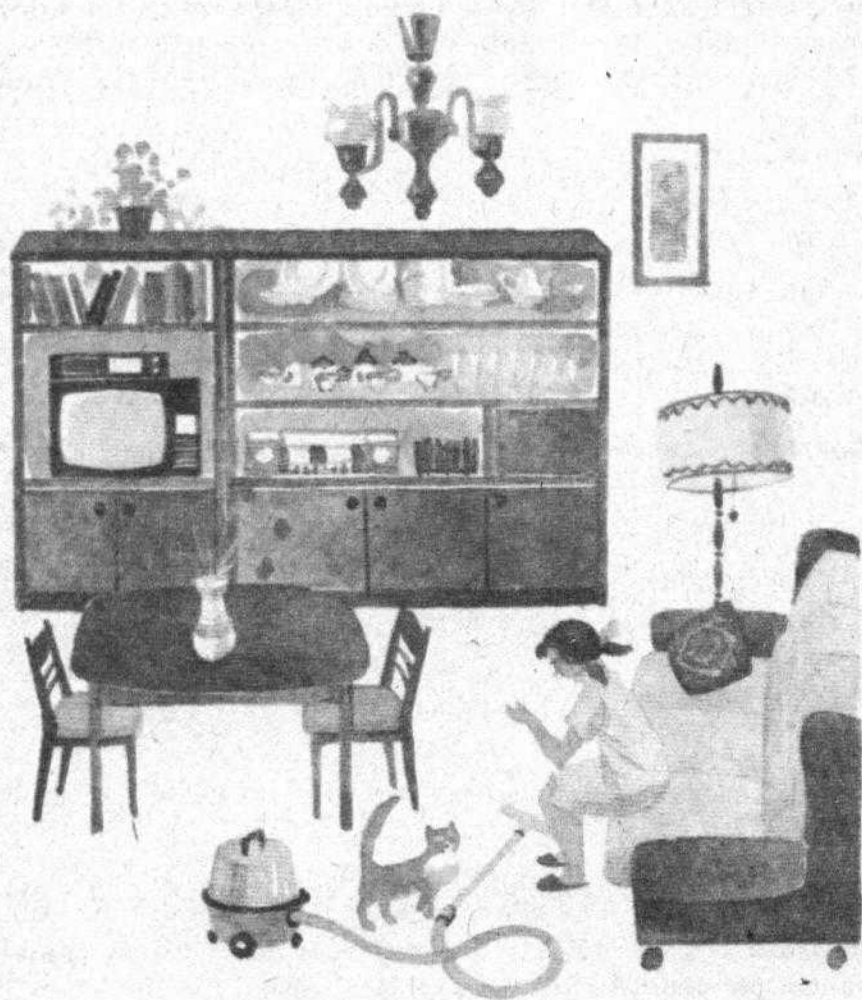

Иш 139. Ашаадакы парчайы тефтеринизä йазын. *Ким?* сорушуна жувап едän адлыклар алтындан бир чизи, *не?* сорушуна да жувап едän адлыклар алтындан ики чизи чекин.

I. Школажылар Васи Кылчык, Маши Кайнак, Мити Кара хем таа башкалары да хавезлän каздылар серанын темелини, дүздүлär дуварларыны, усталадылар өртүсүнү, капуларыны, йаптылар собаларыны хем ерлештирдилär карыклары.

II. Евдä Гриша хатырлайды, кызкардашларыны хич гүжендирмәзди. Күчүк кызкардашыны, Машийи, бакарды, ама ачан бакасы заводтан йоргун гелирди, о бакырды шамата ичердä олмасын.

Иш 140. Ашаадакы картинайа есаплан бакын. Ишлерин адларыны сөлейин, сорушу койун да хер бириннän бир жүмлä дүзүн.

Иш 141. Ашаадакы таблицайы тефтеринизә чизин да хер бир дирежәә бешәр адлык булуп, йазын.

Инсан адлары	Касаба хем күй адлары	Куш адлары	Дерә адлары	Хайван адлары	Башка иш адлары

Ө р н е к. *Чоҗук, лелек, Прут, койун, анатар.*

Иш 142. Ашаадакы парчада адлыклары булун да не ады гөстерерләр, сөлейин.

Гүн таа калкмады байыр ардындан, ама ушаклар хепси топландылар бригаданын аулуна. Оннар бакэрлар насыл йаалээрлар тракторлары, пулуклары, екмәә машиналары, нижә колверерләр тракторлары, ерлештирерләр сиври дишли тырмыклары.

Ама кырдра ләзым олэр таа бейгирләр дә, ангылары өлә бесли, ани аркалары йастык гиби дүз.

Иш 143. Ашаадакы адлыктарлан бирәр жүмлә дүзүн.

Сабаа, таук, ишчи, йааны, сүт, домуз, уста, Москва, Кишинёв, Нистру, кафадар, йазал.

Хер бир адлык не ады гөстерер хем дә ангы соруша жувап едер, сөлейин.

Иш 144. Ашаадакы жумлелердә адлыклары булун. Ангы субъектир сөлейин.

1. Гүн дуумуш.
2. Класса доктор гирди.
3. Кийатлар бизә файда гетирерләр.
4. Гарга зарар йапэр.
5. Васи ойнамаа билер.
6. Балык куруда үзмәз.

Иш 145. Ашаадакы адлыктарлан бирәр жүмлә дүзүн өлә, ки оннар субъект олсуннар.

Кыш, депутат, колхоз, иш, саксан, карымжа, боодай, думан.

Иш 146. Гүз ичин кендиниз кыса бир аннатмак дүзүн да йазын. Адлыктар алтыны чизин. Ангысы субъектир сөлейин.

§ 15. Адетчә хем кендили адлыклар.

Иш 147. Ашаадакы жўмлелери окуйун. Бакын, ангы адлыклар бўўк буквайлан йазылыдыр.

Мемлекетимиздә чок дерә вардыр: Волга, Дон, Нипру, Нистру, Урал, Енисей.

Биздә Молдовада ен бўўк дерейдир — Нистру дереси. О Кара денизә акэр.

Ниструнун бойунда вар чок касаба хем кўй: Сороки, Бендер, Тирасполь, Дубоссарь, Слободзея, Оланешт х. б.

Дмитрий Арабажы Этулия кўйүндә дуумуш.

Бўўн класста Нади хем Коли измет едерләр.

О кара бейгирә Караман деерләр.

Инсан фамилияларына, адларына хем бобайжаларына, хайван лаапларына, касаба, кўй, дерә, байыр адларына **кендили адлык** денилер. *Арнаут, Нади, Жоян, Комрат, Ялпуг.* Кендили алдыклар **бўўк буквайлан** йазылэрлар.

Калан адлара **адетчә** адлык денилер.

(*Учак, демир, касаба, депутат, инек, өрдөк*),

Адетчә адлыклар кўчүк буквайлан йазылэрлар.

Иш 148. Ашаадакы таблицайы тефтериниздә чизин да хер бир дирежәә бешәр кендили адлыы булуп, йазын.

Иш 149. Ашаадакы адлыклары бакып, кендили хем адетчә адлыклары ики дирежәә башка-башка йазын.

Авдарма, Маши, алма, сачак, ун, Кагул, тыйнак, Кубей, Бозка, ийнә, Мурка, Бужак, күрк, Күркчү, калпак, Қалпакчы, Украина, түркмен, Түркмения, Иван Андреевич, урок, поэзия.

О р н е к. Кендили адлыклар   *Адетчә* адлыклар

Авдарма   алма

Маши   сачак

...

...

Иш 150. Окуйун, йазын, кийаттан.

Севгили кардашым.

Йазэрым сана Конгаздан. Конгаз бўўк хем гөзәл бир кўйдүр. О курулмуш Ялпуг дересинин бойунда. Ялпуг дересинин бойунда гениш бир чайыр гидер. Тездә биз Кишинёва автобус-

лан гележез. Молдованын баш касабасыны пек истеерим гөр-
мää. Орадан да Андрей Павлович бизи Москвайа гөтүрежек.
Йаза бән генä Кирийетä гележäm да булушажэз.
Сенин кардашын.

Тодур.

Кендили адлыклары булун да алтларыны чизин.

Иш 151. Нокталарын еринä кендили адлык булун да тефтеринизä йазын.

Түркийенин баш касабасыйдыр — ... Бизим республикамы-
зын баш касабасыйдыр — ... Бән йашээрим ... күйүндä. Бизим
күйүмүзä йакын ... дереси акэр. Бизим классымызы ..., үредер ...
биздä группа башыйдыр.

Адетчä адлыклары булун да гөстерин.

§ 16. Адлыкларын бирлик хем чоклук сайысы.

Иш 152. Ресимнерин алтындакы лафлары окуйун. Ишлерин сайысыны
бакын: нанда бир, нанда да чок вардыр.

Байрак.

Байраklar.

Гөжен.

Гөженнär.

Аач.

Аачлар.

Чичек.

Чичекләр.

Чан.

Чаннар.

Чок ишләр гөстөрән адлыклары — **ләр, нар, нәр** аффикслерини булун.

Иш 153. Ашаадакы адлыклары окуйун, ангысы бир, ансысы да чок ишләр гөстерер, сөлейин.

Кийат, адам, кийатлар, ев, адамнар, дермен, евләр, дерменнәр, түркү, урок, боба, түркүләр, уроклар, бобалар, кум, кумнар, шишә, шишеләр, читен, читеннәр.

Иш 154. Ашаадакы адлыкларга ангы аффикслери еклемәә ләзым, киннар чок ишләр гөстерсиннәр?

Аул, адам, серген, тенә, кеди, чим, кузу, чотук, тепә, калбур, трактор, бригада, тел, кол, ун, гүн.

Адлыклар ики сайыда кулланылэрлар: **бирлик хем чоклук** сайысында.

Бир иш ады гөстөрән адлык бирлик сайысында булунэр. (*Школа, дерә, ун, гүн*).

Чок ишләр ады гөстөрән адлык **чоклук** сайысында булунэр. (*Школалар, дереләр, уннар, гүннәр*).

Адлыкларын чоклук сайысы **-лар, -ләр, -нар, -нәр**, аффикслерин йардымыннан дүзүлер. (*Ушак — ушаклар, сес — сесләр*).

Иш 155. Ашаадакы парчада бирлик хем чоклук сайсындакы адлыклары булун да тефтеринизә оннары айыры-айыры ики дирежәә йазын.

I. О гидирди, наны гөзү гөрәрди. Айаклары кендилери гетирди ону районун паркына. Мити май хер гүн гелирди бурайа кызак каймаа. Ама шинди каймак йок. Буз ериди.

II. Кырлангачлар, бүлбүлләр, сачак кушлары тутэрлар синеклери, сиври синеклери.

Кукумаулар хем бухулар тутуп ийерләр йыланнары хем сычаннары.

Өрнек. Бирл. с.   Чок. с.
                    Гөзү   Айаклары

Иш 156. Ашаадакы адлыклары бирлик сайысына чевирик.

Кушлар, күйләр, синекләр, саксаннар, даллар, үзүмнәр, дуварлар, өртүләр, саманнар, кысымнар, дийреннәр, елләр.

Өрнек. *Кушлар — куш.*

Сора бирлик сайысында оннарлан бирәр жүмлө дүзүн.

Иш 157. Ашаадакы стихлери тефтеринизә йазын да бирлик сайысындакы адлыктар алтындан бир чизи, чоклук сайысындакы адлыктар да алтындан ики чизи чекин.

Вердим бән дә бир тестә	Хади биз дә школада
Ал чичек да окадар,	Пек ислә үренелим
Ама «бешкән» тефтердә	Чок йыллар аналара,
Севинер чок аналар.	Саалык, кысмет истейелим.

В. Чакыр.

Иш 158. Ашаадакы адлыклары чоклук сайысына чевирик, оннарлан бирәр жүмлө дүзүн да тефтеринизә йазын.

Таук, школажы, кыр, хайван, ишчи, дермен, бүүйүм.

Сорушлар.

1. Ангы лафлара адлык денилер?
2. Ангы адлыктар бүүк буквайлан йазылэрлар? Өрнек верин.
3. Адлыктарын чоклук сайысыны насыл булэрсыныз?

ХАЛЛАРА ГӨРӘ АДЛЫКЛАРЫН ДИЙШИЛМЕСИ.

§ 17. Кысадан танышмак.

Иш 159. Ашаадакы жүмлелери окуйун да кара букваларлан йазылы лафа адам уйгун сорушлар койун.

Адам бүүк ишләр йапэр. Бу **адамын** дөрт ушаа вар. Колхоз **адама** йардым верди. Бу **адамы** бән билерим. **Адамда** мотоцикла вар. О **адамдан** бир кийат кабул еттик.

Йазын.

Бүүк ишләр йапэр (ким?) **адам.**

Дөрт ушаа вар (кимин?) **адамын.**

Колхоз йардым верди (к и м ä?) адама.
Бән билерим (к и м и?) адамы.
Мотоцикла вар (к и м д ä?) адамда.
Кийат кабул еттик (кимдән?) адамдан.

Адам лафын аффикслеринин алтыны чизин. Есап алын, насыл бу лаф, сорушлара гөрә, дийшилди.

Иш 160. Ашаадакыларыны окуйун да кара букваларлан йазылы лафа йазал уйгун сорушлар койун.

Бу **йазал** енийдир. **Йазалын** сиври ужу вар. Бөлә **йазала** бән кайылым. Пети **йазалы** пенала койду. **Йазалда** ени перо вар. Школажыйа **йазалдан** файда вар.

Й а з ы н.

Енийдир (н е?) йазал.
Ужу вар (н е й и н?) йазалын.
Бән кайылым (н е й а?) йазала.
Пети пенала койду (н е й и?) йазалы.
Ени перо вар (н е д ä?) йазалда.
Файда вар (н е д ä н?) йазалдан.

Йазал лафын аффикслеринин алтларыны чизин. Есап алын, насыл бу лаф, сорушлара гөрә, дийшилмиш. Ургуйу койун.

Адлыклар сорушлара гөрә дийшилерләр.
Сорушлар **ким? кимин? кимä? кими? кимдä? кимдән?** инсан адыны гөстерән адлыклара койуләрлар.

Сорушлар **не? нейин? нейä? нейи? недä? недән?** калан ишлерин адларыны гөстерән адлыклара койуләрлар.

Иш 161. Окуйун, сора йазын.

Аулун ортасында **ев** дурэр. **Евин** онү чичекликтир. Биз бу **евä** радио койдук. Мама **еви** киречледи. Бу **евдä** електрика да вар. Бөлә **евдән** атылмам.

Ашаадакы сорушлара лафы **ев** йазын.

Н е?   Н е й и; Н е?
Н е й и н?   Н е д ä?
Н е й ä?   Н е д ä н?

Аффикслерин алтыны чизин. Ургуйу койун.

Иш 162. Окуйун. Лафа **кызчаз** сорушлары койун.

Фенер йанэр. **Кызказын** сеси гөзäl. **Кызчаза** ени чанта алдылар. **Кызказы** үредерләр үзмää. Анасы **файда** кабледер **кызчаздан**. **Кызчазда** чичек вар. **Кызчаз** ийер.

Лафы кызчаз ким? кимин? кимä? кими? кимдä? кимдän? сорушлара гөрä дийштирин да йазын. Бакын, аффиксләр нижä дийшиләрләр.

Сорушлара гөрä адлыкларын дийшилмесинä денилер халлара гөрä дийшилмек, йада халланмак.

Хепси алты хал вардыр. Хер бир халын да кенди сорушлары вардыр.

1. Темел хал ким? *адам, не? йазал*
2. Саабиллик х. кимин? *адамын, нейин? йазалын*
3. Дорудак х. кимä? *адама, нейä? йазала*
4. Гөстерек х. кими? *адамы, нейи? йазалы (не?)*
5. Ерлик х. кимдä? *адамда, недä? йазалда*
6. Чыкыш х. кимдän? *адамдан, недän? йазалдан.*

Бу таблицайа ислä бакын. Халлары хем оннарын сорушларыны үренин. Адлыкларын аффикслерини ислä бакын. (Бу адлыклар сесли консоннан битерләр — *адам, йазал*).

Сорушлар.

1. Хепси кач хал вардыр?
2. Халланмак нейä денилер?
3. Ангы адлыклар соруш *ким?*, ангыларына да соруш *не?* койуләр?

Иш 163. Бейгир, хем картал адлыкларыны тефтериниздä халлайын.

Иш 164. Ихтиар хем жевиз адлыклары халлайын.

§ 18. Консоннан битән адлыкларын халланмасы.

Иш 165. Ашаадакы адлыкларын халланмак аффикслеринä бакын. Бу адлыклар несой консоннан битерләр? (Хеп сесли консоннан).

Т. ким? <i>Тодур,</i>	не? <i>көмүр</i>
С. кимин? <i>Тодурун,</i>	нейин? <i>көмүрүн</i>
Д. кимä? <i>Тодура</i>	нейä? <i>көмүрä</i>
Г. кими? <i>Тодуру,</i>	нейи? <i>көмүрү (не?)</i>
Е. кимдä? <i>Тодурда,</i>	недä? <i>көмүрдä</i>
Ч. кимдän? <i>Тодурдан,</i>	недän? <i>көмүрдän</i>

Ерлик хем чыкыш халларын аффикслеринä генä бакын — *да, дä, дан, дän.*

Иш 166. Кыз, бригадир, агроном, гүн адлыклары халлайың.

Есап алын, ани вокал гармониясына гөрä халларын аффикслери икишәр түрлү вар.

Иш 167. Ашаадакы адлыкларын халланмасына бакын. Бу адлыклар тутнук консоннан битерләр — *кардаш, от*).

Т. ким? кардаш,	не? от, сес
С. кимин? кардашын,	нейин? отун, сесин
Д. кимә? кардаша,	нейә? ота, сесә
Г. кими? кардашы,	нейи? оту, сесу (не?)
Е. кимдә? кардашта,	недә? отта, сестә
Ч. кимдән? кардаштан	недән? оттан, сестән.

Ерлик хем чыкыш халын аффикслеринә бакын — та, тан, тә, тән.

Соруш.

1. Вокал гармониясына гөрә халларын аффикслери кач түрлу йазыләр?
2. Сонунку консоннара гөрә ерлик хем чыкыш халын аффикслери кач түрлү йазыләр?

Иш 168. Бакыр, куш, ресим, сүт адлыклары халлайын. Есап алын, ани шиндийәдән халланмыш адлыклар хепси консоннан битәрдиләр.

Консоннан битән адлыклар халланмакта те бу аффикслери кабул едерләр:

1. Темел х. — аффикс йоктур.
2. Саабелик х. — -ын, -ин, -ун, -үн.
3. Дорудак х. — -а, -ә.
4. Гөстерек х. — -ы, -и, -у, -ү.
5. Ерлик х. — да, -та, -дә, -тә.
6. Чыкыш х. -дан, -тан, -дән, -тән.

Консоннан битән адлыклар илк халланмайа гирерләр.

Иш 169. Ашаадакы адлыклара сорушу койун да халыны булун.

Гүндә, плана, дост, досттан, дизә, кийады, тефтерин, кафестән, фес.

Бу лафларлан шинди бирәр жүмлә дүзүн.

Өрнек. Бир гүндә (недә?) 12 саат вар.

Иш 170. Ашаадакы парчайы өкуйун да адлыклары булуп, тефтеринизә оннары йазын, хер биринин сорушуну хем халыны гөстерин.

БААЛАРА

Бригадир колхоза гелирди. Йолда о бир сүрү ушак каршы етти. Буннар евдән кыра гидәрдиләр. Бааларда үзүмү топламаа таа битмемишти.

Йаамурлар башларды йаамаа. Ушаклар бригадирә селәм вердийнән, сордулар, ангы баалара гитсиннәр. Бригадир йукаркы баалары гөстерип, оннардан айырылды. Ушаклар йола чыкып, байыра гиттиләр. Йамачта оннара башка ушаклар да үрлешти. Бир вакыттан сора хепси байырын ардына индиләр.

Өрнек. Баалара (Нейә? — Дорудак х.)

Бригадир (Ким? — Темел х.)

Иш 171. Ашаадакы жўмлелери тефтеринизә йазын. Нокталарын еринә уйгун хал аффикслерини йазын.

1. Кийад... сеси йок, ама лаф едер.
2. Аач... ер... ики алма дўштү.
3. Сачак... куш йувасы вар.
4. Дәдү йаамурлууну енсер... асты.
5. Карпуз көкен... бүүйер. Карпуз... ич... кырмызыйдыр.

Соргушлар.

1. Сесли консоннан битән адлыклар ерлик хем чыкыш халында ангы аффикслери кабул едерләр?

2. Ама тутнук консоннан битән адлыклар бу халларда ангы аффикслери кабул едерләр?

§ 19. Вокаллан битән адлыкларын халланмасы

Иш 172. Ашаадакы адлыклар вокал сесиннән битерләр. Оннарын халланмасына бакын да хал аффикслерини беннейин.

Т. алма,	капу.	кеди,	көпрү.
С. алманын,	капунун,	кединин,	көпрүнүн.
Д. алмайа,	капуяа,	кедийя,	көпрүйя.
Г. алмайы,	капуйу,	кедийи,	көпрүййү.
Е. алмада,	капуда,	кедидя,	көпрүдя.
Ч. алмадан,	капудан,	кедидян,	көпрүдян.

Иш 173. Адлыклары йапы хем дери халларкан, хал аффикслерини көклердән айырын.

Өрнек. С. йапы—нын...

Вокаллан битән адлыклар халланмакта те бу аффикслери кабул едерләр:

1. **Т.** — аффикс йоктур.
2. **С.** — *нын, -нин, -нун, -нүн.*
3. **Д.** — *яа; йя.*
4. **Г.** — *йы; -йи, -йу; йү.*
5. **Е.** — *да, -дя.*
6. **Ч.** — *дан, -дян.*

Бу таблицайа бакып, булун насыл бензеер йада айырыләр вокаллан битән адлыкларын аффикслери консоннан битән адлыкларын аффикслериндән.

Вокаллан битән адлыклар икинжи халланмайа гирерләр.

Иш 174. Ашаадакы жўмлелери тефтеринизә йазын. Кара буквайлан йазылы адлыклар хал аффикслерини булуп, хер кези ангы халда булунур сөлейин. Хал сорушларыны да койун.

1. Су адама чок файда верер.
  2. Деренин кенарында бир электростанция йапылды.
  3. Дарыйы кушлар пек ийер.
  4. Екмек синидә пишер.
  5. Бу кузудан ислә койун етишежек.
  6. Долабы көшейә койдук.
- Өрнек. Дары-йы (Г., нейи?).

Иш 175. Ашаадакы жўмлелери йазырган нокталарын еринә Москва хем Нади адлыклары ләзым халларда коймаа.

Беним батўм хем кызкардашым Нади (Москва) гиттиләр да школайа гирдиләр. Биз Нади... дайма кийат кабул едериз. О Москва... пек ислә кендини дуйармыш. Нади... бака Москва... йоллады музыка школасында үренсин. Москва... сокаклары пек гөзәлмиш. Нади... бүүк кысмет дүштү.

Шинди окуйун да бу лафларын халыны хем аффикслерини гөстерин.

Иш 176. Адлыклары хава хем чукур тефтериниздә халлайын. Оннарын аффикслерини йараштырын да сөлейин не ичин оннар башқаланэрлар.

Иш 177. Ашаадакы жўмлелери йазырган, скобалар ичиндеки адлыклары соруша гөрә дийштирип, уйгун халда йазын.

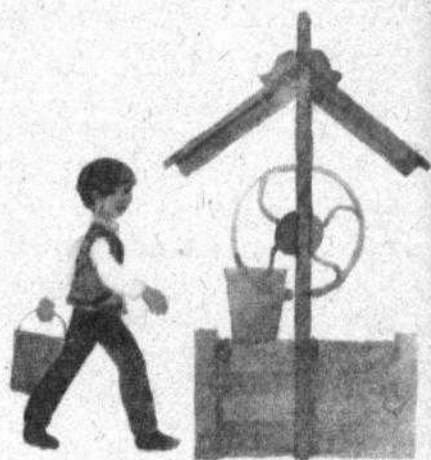
(Күй) сокаклары гөзәл олэр. Бизә (күй) артисләр гелди. (Күй) оннар бир пьеса гөстережеклар. Бу (пьеса) бана папа окуду. (Күй) гөзәл клуб вар. Бу (клуб) артистлар бу (пьеса) гөстережеклар. Биз бу (пьеса) гидежез. Бөлә (пьеса) чок файда алажэз.

Шинди бу адлыклары халларыны сөлейин.

Иш 178. Ашаадакы адлыклары халлайын.

Айы, терзи, куйу, түркү, сабун, килим.

Иш 179. Ашаадакы ресимнерин алтындакы жўмлелери тамамнайын. Булдуунуз адлыкларын халыны гўстерин.

Ламбу ... кенарында отурмуш.

Андрей ... гелмиш.

Иш 180. Ашаадакы адлыкларлан хер бир халда бирәр жўмлә дўзўн.

Бургу, сўт.

Иш 181. Ашаадакы адлыклар ангы халда булунэрлар, сўлейин. Сора хер бириннән бирәр жўмлә дўзўн.

Чадыр, дередә, ўредижинин, капуйу, Кишинёвдан, карти-
найы.

**Адлыкларын хал сорушларыны хем хал аффикслерини гўстерән
четвел**

Халлар.	Хал сорушлары.	Хал аффикслери	
		Консоннан битән адлыкларда	Вокаллан битән адлыкларда
1. Темел (Т)	Ким? Не?	—	—
2. Саабиллик (С)	Кимин? Нейин?	-ын, -ин, -ун, -ўн	-нын, -нин, -нун, -нўн
3. Дорудак (Д)	Кимә? Нейә?	-а, -ә	-йа, йә
4. Гўстерек (Г)	Кими? Нейи? Не?	-ы, -и, -у, -ў	-йы, -йи, -йу, йў
5. Ерлик (Е)	Кимдә? Не- дә?	-да, -дә, -та, -тә	-да, -дә
6. Чыкыш (Ч)	Кимдән? Недән?	-дан, -дән, -тан, -тән	-дан, -дән.

§ 20. К консонуннан битән
адлыклар башка халланэрлар.

Иш 182. Карык, кашык, чо́жук, уннук адлыклары халлайын. Бакын оннарын сонундакы к консону ангы халларда дүшер, ангыларда да дүшмеер.

О р н е к.	Т. Карык,	кашык,	чо́жук...
	С. Кары+ын,	. . .	чо́жу+ун,
	Д. Кара+а,	. . .	чо́жа+а,
	Г. Кары+ы,	. . .	чо́жу+у,
	Е. Карык+та,	. . .	чо́жук+та,
	Ч. Карык+тан,	. . .	чо́жук+тан.

Иш 183. Ястык, уйнук, памук, адлыклары тефтериниздә халлайын.

Иш 184. Ушак, байрак, кызак, кабак адлыклары халлайын. Оннар -ак сеслериннән битерләр. Бакын, Сааб. хем Гөст. халларында, ангы аффикслери оннар кабул едерләр.

О р н е к.	Т. Ушак,...	
	С. Уша+ан,	Сааб.— ан (-ын)
	Д. Уша+а,	Гөст.— а (-ы)
	Г. Уша+а,	Дор. хем Гөст.— биртүрлү
	Е. Ушак+та,	аффикс: -а.
	Ч. Ушак+тан,	

Иш 185. Иапрак, казык, быйык, сачак, тузлук адлыкларыны тефтериниздә халлайын.

Иш 186. Ашаадакы адлыкларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Карыкта, кашыы, чо́жаа, кабактан, байраан, кызаа (Г.), ушаа (Д.).

О р н е к. Карыкта гөзәл чичекләр бүүйер.

Иш 187. Иплик, ерик, күллүк, дүдүк адлыклары халлайын. Аффикслерә бакын.

О р н е к.	Т. Иплик,	ерик,	күллүк,
	С. Ипли+ин,	. . .	күллү+үн,
	Д. Иплә+ә,	. . .	күллә+ә,
	Г. Ипли+и,	. . .	күллү+ү,
	Е. Иплик+тә,	. . .	күллүк+тә,
	Ч. Иплик+тән,	. . .	күллүк+тән.

Иш 188. Ешк, үзлүк, топрак, саалык адлыклары тефтериниздә халлайын.

Иш 189. Чичек, екмек, лелек, дернек адлыклары халлайын. Оннар -ек сеслериннән битерләр. Бакын, Сааб. хем Гөст. халларында ангы аффикслери оннар кабул едерләр.

О р н е к. Т. Чичек...

С. Чичä+ä,

Д. Чичä+ä,

Г. Чичä+ä,

Е. Чичек+гä,

Ч. Чичек+тän,

Сааб.— äн (-ин)

Гөст.— ä (-и)

Дор. хем Гөст.— биртүрлү

аффикс: -ä.

Иш 190. Елек, кемик, сүлүк, хендек, аяк, балык, куйрук адлыклары халлайын: дөрдүнү тефтериниздä, үчүнү дä саде ааздан.

Сорушлар.

1. К консонуннан битän, чок кысымны адлыклары халларкан, ангы халларда к дүшер?

2. -Ак, -ек сеслериннän битän адлыктар Сааб. хем Гөст. халларда ангы аффикслери кабул едерлär?

3. Ангы халларын аффикслери биртүрлүйдүр?

К консонуннан битän адлыкларын хал аффикслери:

Т. —

С. — ын, -ан, -ун, -ин, -än, -үн (к дүшер)

Д. — а, -ä (к дүшер)

Г. — ы, -а, -у, -и, -ä, -ү (к дүшер)

Е. — та, -tä

Ч. — тан, -тän.

Иш 191. Ашаадакы адлыктарлан бирär жүмлä дүзүн.

Иплин, күллүүн, чичään, топраа (Г.), дернää (Д.), ийликтä, ешиктän, хендää (Г.).

О р н е к. *Иплин ийнейä гечирдим.*

Иш 192. Баштан адлыкларын халланмасыны текрарлайын. Түрлү жүмлелердä адлыкларын халыны булун. Оннара соруш койун.

§ 21. Чоклук сайысында адлыкларын халланмасы.

Иш 193. Ашаадакы адлыктары чоклук сайысына койун.

Солдат, карык, терзи, айна, ерик, дөшек, одун, дүзен.

О р н е к. *Солдатлар, дүзеннär,...*

Шинди оннары халлайын.

О р н е к. Т. *Солдатлар,*

С. *Солдатлар+ын,*

Д. *Солдатлар+а*

ериклär

ериклер+ин

ериклер+ä

Г. Солдатлар+ы
Е. Солдатлар+да
Ч. Солдатлар+дан

ериклер+и
ериклер+дә
ериклер+дән

Чоклук сайысында халланаркан хепси адлыклар кабул едерләр хеп о аффикслери, ангыларыны кабул едер **консонан битән** адлыклар **бирлик** сайысында.

Чоклук сайысында аффиксләр саде вокал гармониясына гөрә дийшилерләр: **калын** хем **инжә** вокаллы аффиксләр.

Иш 194. Ушак, демир, тафта, кечи, капу, көк, боодай адлыклары чоклук сайысында халлайын: дөрдүнү тефтериниздә, үчүнү дә ааздан халлайын

Иш 195. Ырдек, дана, аннык, тилки адлыклары бирлик хем чоклук сайысында халлайын.

Иш 196. Ашаадакы адлыкларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Школайа, щколажылары, инеклердә, дерелердән, шишейә учакларын, учаа (Д.), чамнара, екиннери.

Сорушлар хем иш.

1. Нейә денилер халланмак?
2. Гагоуз дилиндә кач хал вар?
3. Халлары хем сорушлары сөлейин.
4. Илк халланмайа ангы адлыклар гирер? Ырнек. Оннарын хал аффикслерини сөлейин.
5. Икинжи халланмайа ангы адлыклар гирер? Ырнек. Оннарын хал аффикслерини сөлейин.
6. Ангы адлыклар башка халланэрлар? Не ичин? Оннарын аффикслерини сөлейин.
7. Чоклук сайысында халланаркан, адлыклар ангы аффикслери кабул едерләр? Ырнек.

Иш 197. Баштан адлык ичин неләр үрендиниз текрарлайын.

§ 22. Темел халын хем гөстерек халын жүмледә кулланылмасы.

Окуйун:

Т. К и м? боба, н е? ев
Г. К и м и? бобайы, н е й и? н е? еви, ев.

Иш 198. Йазын.

(К и м?) **Боба** евә гелди! Ушаклар (к и м и?) **бобайы** северләр. (Н е?) **Ев** бираз ескимиш. (Н е й и?) **Еви** енидән өрттүләр. Кардашым (н е?) **ев** йапты. (Н е?) **Школа** бизи шен кабул етти. Колхоз (н е й и?) **школайы** ремонт етти. Комушу колхоз да бир (н е?) **школа** йапты.

Ангы адлык субъекттир жўмледә бир чизийлән гостерин, ангысы да икинжили пайдыр бир далгалы чизийлән гостерин. Сора бу адлыклары башка чыкарын да оннарын халыны гостерин.

Өрнек. *Ким? боба (Т.).*

Темел халында дуран адлык жўмледә **субъект** олэр. **Гостерек халында** дуран адлык жўмледә **икинжили пай** олэр.

Иш 199. Йазын. Кара буквалы адлыкларын халыны скобалар ичиндә гостерин.

1. **Гүн** (тем.) **хавайы** (гөст.) йысыдэр. 2. Маши мераклы бир **кийат** окуду. 3. **Лүзгәр аачлары** саллээр. 4. Кати үч **дава** есаплады. 5. **Койуну йабаны** паралады.

Субъект адлыкларын алтыны бир чизийлән, икинжили пай адлыкларын да алтыны далгалы чизийлән чизин.

Дүзүн да йазын биркач жўмлә адлыктарлан *тавшан, тавшаны, гарга, калпай, бир текерлек.*

Ангысы жўмленин не пайыйдыр, сөлейин.

Иш 200. Йазын. Кара буквалы адлыкларын халыны скобаларда гостерин.

1. Башчада **аачлар** (т.) бүүйер. Бу **аачлары** (гөст.) **ушаклар** койду. 2. Узактан **түркү** гелер. **Түркүйү** үренижиләр чалэр. 3. Ушаклар **үзүм** топлээрлар. **Үзүм** краалы дурэр. 4. **Күрек** дамда дурэр. Ламбу алды **күрәә**.

Субъектлерин алтындан бир чизи чекин, кара буквалы икинжили пайларын да алтындан далгалы чизи чекин.

Иш 201. Ашаадакы адлыклары гостерек халына койун да хер бириннән жўмлә дүзүн.

Балык, емиш, талига, арпа.

**§ 23 Саабилек халын
жүмледә кулланылмасы**

Соруш. Саабилек халында адлыклар ангы аффикслери ка-
бул едерләр?

Йазын да тамамнайын:

Темел (Ким? Не?)	Саабилек (Кимин? Нейин?)
<i>Адам, ип, домуз, өкүз, ушак, елек,</i>	<i>Адамын, ипин, ...</i>
<i>алма, тилки, капу, көпрү.</i>	

Иш 202. Йазырган, саабилек халындакы адлыклары булун да сорушу скобалар ичинә койун. Нокталарын еринә саабилек халын аффиксини койун.

1. (Кимин?) **Машинин** бакасы тракторда ишлеер. 2. Гир (нейин?) **аулун** ичинә. 3. **Уша...** гөзлери ешилди. 4. **Өрдежик дүштү хендә...** ичинә. 5. **Гөзлү...** шишеси чатламыш. 6. Талига, **көпрү...** үстүндә дурду. 7. **Ламбу...** диши чыкмыш. 8. **Йабаны бейгир...** үстүнә хызланды. 9. **Долаб...** капусу ачылды. 10. **Мити тафта...** башына отурду.

Иш 203. Ашаадакы адлыкларлан бирәр жүмлә дүзүн.

Аажын, кединин, ешин, собанын, деренин, дуварын, кузунун, күркүн, чанаан, сабунун.

Иш 204. Ашаадакы жүмлелери йазын. Скобалардакы лафлары саабилек халына койун.

1. (Ев) **өртүсү** керемет. 2. **Кайык етишти (гөл)** кенарына. 3. (Лүзгәр) **куведи** кесилди. 4. **Койуннар (тыйнак)** башында отлээр. 5. Бу (касаба) **сокаклары** пек пактыр.

Иш 205. Окуйун. Кара буквасы адлыклар соруш койун. Сора тефтеринизә бу жүмлелери йазын да саабилек халындакы адлыкларын аффикслерин алтыны чизин.

Биз гирдик **фабриканын** ичинә. **Машиналары** шаматасы бүүктү. Хер бир **ишчинин** еллери бурада алтын кесер. Оннар **кәмил килимнәр** йапәрлар. **Килимин** файдасы бүүктүр. **Чичеклерин** гөзеллиинә майыл олдук.

§ 24. Дорудак хал.

Кимä? нейä?

Соруш. Дорудак халында адлыклар ангы аффикслери кабул едерләр?

Йазын да тамамнайын:

Темел	Дорудак (кимä? нейä? нерейä? неزامана?)
<i>Дувар, кириш, хороз, школа, йарын, жума, чождук, дирек, сјрј, август.</i>	<i>Дувара</i>

Иш 206. Йазын. Скобалар ичинä дорудак халын сорушларыны койун.

1. Вани верди (*кимä?*) Митийä ики гугуш. 2. Мити (*нейä?*) гугушлара чок севинди. 3. Биз нейä? йаза колхозда иш-лейежес. 4. Саши чаршамбайа измет едежек. 5. Тоди инäа алаф гетирди. 6. Жывырлига хавайа чыкэр. 7. Батү бригадайа гидер.

Дорудак халын аффикслерини гөстерин.

Иш 207. Ашаадакы адлыкларлан бирар жүмлä, дүзүн.

Дерейä, кыша, кыра, ушаа, мамуйа, кедийä, уройа.

Иш 208. Койун сорушлары. Нокталарын еринä уйгун аффиксләр койун.

1. Бән кийат йаздым (*кимä?*) бабу..., Маши..., лелү..., хем Анна Ивановна... 2. Уредижийка тефтерлери верди Нади..., Катти..., Ламбу..., Зина..., Тодур... хем Оглан... 3. Ушаклар гитти-ләр (*нейä*) ферма..., завод..., колхоз..., магазин..., хем стадион... 4. Маши су дөктү (*нейä?*) шише..., бакыр... хем чөлмä... Чатынын бир ужу баалы ааж..., бир ужу да баалы кириш... 5. Илери дору окуйажез үүлен..., авшам... хем йарын...

Иш 209. Ашаадакы адлыклары койун дорудак халына да хер бириннән бирәр жүмлä дүзүн.

Дермен, өрдек, байыр, тефтер, класс, гүз, першембä, колхозчу, дәду.

Иш 210. Окуйун бу аннатмайы.

КЕДИЖИК

Бир керä ушаклар алмышлар кедижи да кыра ойнамаа чыкмышлар. Лүзгär саманнары йол үстүндä учурдарды, кедижик оннарлан ойнарды, ушаклар да севинäрдн. Сора, йол бойунда оннар булдулар лабада, тутундулар топламаа да кедижи унуттулар.

Бирдän оннар гөрдүлär, ани гелер бир авжы ики көпеклän. Көпеклär гөрдүлär кедижи да хызландылар она. Васи некадар качабилрсä колверилди кедижää дору. Көпеклär истедилär каврамаа кедижи. Ама Васи абанды кедижиин үстүнä да өрттү ону көпеклердän. Авжы етишти да көпеклери коулады. Ушаклар кедижи евä гетирдилär да башка керä ону кыра алмадылар.

Кара буквалы лафлары тефтеринизä чыкарын. Шинди бу аннатмайы кенди лафларыңызлан йазын.

НЫШАННЫК.

§ 25. Кысадан танышмак.

Иш 211. Окуйун. Аклыныза гетирин былдырдан, ангы лафлар ишлерин несойлууну гөстерерлär.

1. Бендä вар бир (*несой?*) **кырмызы байрак**. 2. Казмайа (*несой?*) **узу сап** койдулар. 3. Наташинин (*несой?*) **гөзäl сеси** вар. 4. Адлыын алтындан (*несой?*) **инжä чизи** чектим. 5. Денздän бир (*несой?*) **серин лүзгär** ести. 6. Йаза генä (*несой?*) **татлы карпузлар** ийежез. 7. Маши (*ангы?*) **сары гүлү** копарды. 8. Тодур (*ангы?*) **бүүк трактора** пинди.

Беллили лафлары тефтеринизä чыкарын, ишлерин несойлууну (нышаныны), гөстерän лафлары *несой?* хем *ангы?* сорушларын йардымыннан булун да алтыны чизин.

О р н е к. (*несой?*) **Кырмызы байрак**.

Иш 212. Ашаадакы жүмлелери тефтеринизä йазын. Белгили лафлара соруш койун хем сөлейин ангы адлыкларын нышаныны гөстерерлär.

1. **Ешил** от килим гиби дөшенмиш. 2. Ики олак бир **дар** көпрүдä булушмуш. 3. Симуларда **фена** көпек вар. 4. **Шен** ушаклар башчада ойнээрлар. 5. Бу күйүн **гениш** сокаклары вар. 6. Аул ичиндä **генч** кузулар ойнашэрлар.

О р н е к. *Ешил (несой?) от килим гиби дөшенмиш.*

Иш 213. Ашаадакы стихлери йазын да *несой? ангы?* сорушлара жувап едән лафларын алтыны чизин.

Ким вар нижә унутсун
Сыжак о йаз гүннерни,
Ким вар нижә билмесин
Гөзәл йаз гежелерни.

Йыкандык биз гөллердә,
Хош диннендик чимендә.

Гездик ешил бааларда,
Чок үзүм идик орда.

Биз мейвалы чайырда,
Насыл ары ишледик.
Бүүк боллук биз баалардан,
Гечән йазын гетирдик.

В. Чакыр.

Иш 214. Ашаадакы адлыкларын несойлууну гөстерән лафлары булун, да чифт-чифт оннары тефтеринизә йазын!

..... кийат,	..... күй,
..... ев,	..... байыр
..... патлажан	..... дерә
..... екмек	..... руба.

Өрнек. *Сыжак соба, . . .*

Иш 215. Ашаадакы лафлара адлык уйдурун.

Четин	.....	Куру	.....
Калын	.....	Күчүк	.....
Дерин	.....	Зенгин	.....
Бийаз	.....	Акыллы	.....

Сол тарафындакы лафлар адлыкларын несини гөстерерләр?
(несойлууну, бойасыны, дадыны — нышаныны).

Хер бир ишин нышаны вардыр: несойлуу, бойасы, дады, бүүклүү, аарлыы х. б.

Ишлерин нышаныны гөстерән лафлара нышаннык денилер.

Нышанныклар *несой? ангы?* сорушларындан биринә жувап едерләр.

Жумледә нышанныклар баалыйдыр адлыклан.

Нышаннык адлыын өнүндә дурэр.

Өрнек. *Ени сүпүргә өн көшедә дурэр.*

Несой сүпүргә?

Ангы көшедә?

Ени сүпүргә.

Он көшедә.

Иш 216. Ашаадакы парчайы окуйун. Адлыклары хем онарын нышанныкларыны теферинизә гечирин. Нышанныкларыны алтыны далгалы чизийлән чизин.

Гөзәл хавалар гелер. Сыжак гүн херерсини йысыдэр. Гү-жүлә кымылдээр генч йапраклар. Гениш йол кыра чыкэр. Ешил гүзлүкләр далгаланэрлар. Тазә солук саалык верер. Шеремет кызлар кырда ишлеерләр. Колхозда зенгин берекет бүүдерләр.

Өрнек. *Гөзәл хавалар.*

Иш 217. Окуйун. Адлыклары хем оннарын нышанныкларыны теферинизә чыкарын. Адлыкларан нышаннаа соруш койун. Нышаннын алтыны чизин.

Кескин гүнеш пек йакэр. Калын тоз йол үстүндә калкэр. Иракта буунук гүрүлтү ишидилер. Кара булутлар шансора калкэрлар. Үсек каваклар фышырдады. Кескин чимчирик чакты. Ири дамналар өртүйә урмаа башлады.

Гүнеш (несой?) кескин.	Каваклар (. . .?) . . .
Тоз (. ?) . . .	Чимчирик (. . .?) . . .
Гүрүлтү (. . .?) . . .	Дамналар (. . .?) . . .
Булутлар (. . .?) . . .	

Иш 218. Ашаадакы жўмлелердә нышанныклары булун да сөлейин, ангы адлыкларан оннар баалыйдыр. Сорушлары койун.

1. Үренижиләр бүүк сокаа чыктылар. 2. Маши ени фистаныны гиимиш. 3. Кеди кырык мердивенә пинди. 4. Вер бана о сары чичәә. 5. Кара пилижи гарга капмыш.

(Ангы?) **Бүүк** сокаа.

(. . .?) Ени . . .

(. . .?) Кырык . . .

(. . .?) Сары . . .

(. . .?) Кара . . .

Иш 219. *Илин, томбарлак, узун, кыса, чиркин, ажы, татлы, йаш* нышан-ныкларлан бирәр жўмлә дүзүн дә теферинизә йазын.

Иш 220. Ашаадакы нышанныклара терс мааналы нышаннык булун, өр-нәә гөрә.

Шеремет — хайлаз. Илин — . . . Куру — . . . Ток — . . . Тав-лу — . . . Бийаз — . . . Гиргин — . . . Узун — . . . Фена — . . . Уз — . . . Ески — . . .

Иш 221. Ашаадакы жўмлейи йазын да пайлара даадын. Субъектин ал-тыннан бир чизи, предикатын алтыннан ики чизи, икинжили пайларың да алтыннан далгалы чизи чекин.

Каракуш үсек далда чалэр

Нышанны булун. Жүмледә несой пайдыр нышаннык үсек?
(Икинжили пайдыр).

Иш 222. Ашаадакы жүмлелери пайларына гөрә анализлейин (бакын).
Нышанныклар жүмледә ангы пайдыр, сөлейин.

1. Гөктә шафклы ай йанэр.
2. Күй татлы уйкуйа далмыш.
3. Цырцырлар узун түркү чалэрлар.
4. Серин сабаа йаклашэр.
5. Кәмил гүн олажэк.

Нышаннык жүмледә **икинжили** пай олэр. О хер керә бааланэр адлыклан.

Сорушлар.

1. Ангы сөз пайына нышаннык денилер?
2. Нышаннык ангы сорушлара жувап едер?
3. Ангы лафларлан нышаннык бааланэр жүмледә?
4. Жүмленин ангы пайы олэр нышаннык?

Иш 223. Ресимә есап алмаклан бакын.

Кеди ичин ресимә гөрә аннадын. Йапаасы несойдур? Кафасы несойдур? Кулаклары, гөзлери, быйыклары? Куйруу, панчалары несойдур?

Пачи оннарын кедиси ичин бөлә аннатты.

БИЗИМ КЕДИМИЗ.

Бизим кедимизин ады Котобан, ама бән она деерим Котобанжык. О өлә гөзәл, өлә йалпак, бөлә шен хем ойунжу! Котобанын томбарлак кафасы дик дурэр. Сиври кулаклары, ешил гөзлери, узун быйыклары, йымышак йапаасы, бойасы текир. Панчаларында каба йастыжаклар хем кескин тырнаклар вар. О гезер йаваш, ама тырмалээр пек фена. Хепсиндән чок о север чий йааны хем сүт.

Нышанныклары адлыкларлан барабар тефтеринизә чыкарын. Нышанныкларын алтыны чизин.

Иш 224. Сорушлара жуваплары йазын.

Кединин ады нижейдир? Котобан несойдур?
Онун несой кафасы вар? Кулаклары? Гөзлери?
Несой йапаасы вәр?
Несой панчалары хем тырнаклары вар?
Нижә о гезер? Имәә не север?

Жувапларда нышанныклары булун, ла алтларыны чизин.
Жумледә ангы пай олдукларыны сөлейин.

Иш 225. Ашаадакы адлыклара уйгун нышанныклар булун да, бирәр жүмлә дүзүп, тефтеринизә йазын.

Карпуз, чашка, калпак, хороз, кеди, жүмлә, үзүм, йапраклар.

§ 26 Нышанныкларын хем адлыкларын барабар кулланылмасы.

Иш 226. Окуйун.

Бирлик сайысы	Чоклук сайысы
1. Сары <i>гүл</i> .	Сары <i>гүлләр</i> .
2. Бүүк <i>ев</i> .	Бүүк <i>евләр</i> .
3. Кара <i>булут</i> .	Кара <i>булутлар</i> .
4. Генч <i>йапрак</i> .	Генч <i>йапраклар</i> .

Иш 227. Ашаадакы адлыклара уйгун нышанныклар булун.

..... йол	..... /дереләр.
..... күй.	..... папшойлар.
..... руба.	..... дуварлар.
..... алма.	..... фиданнар.

Адлыкларлан кулланылан нышанныклар халларда да дийшилмеерләр.

Иш 228. Йукардакы номердеки адлыкларлан хем нышанныкларлан бирәр жүмлә дүзүн да тефтеринизә йазын.

Иш 229. Ашаадакы өрнекләрлән чоклук сайысында бирәр жүмлә дүзүн.

Бийаз каар. Суук су. Каба топрак. Уз йол. Шеремет ушак.
Ширет тилки.

Өрнек. *Бийаз каарлар еримәә башлады.*

Иш 230. Окуйун.

- Т. Гөзәл *түркү* бирдән йакышәр.
- С. Гөзәл *түркүнүн* өмүрү узундур.
- Д. Гөзәл *түркүяй* майыл олдук.
- Г. Гөзәл *түркүйү* тез үрендик.
- Е. Гөзәл *түркүдә* уйгун пиетләр вар.
- Ч. Гөзәл *түркүдән* айырыламазсын.

Иш 231. Ашаадакы өрнеклери кендиниз халлайын (жүмлөсиз).

Кара үзүм. Кара үзүмнәр.

**Адлыктарлан кулланылан нышанниклар сайыларда дийшил-
меерләр.**

Иш 232. Ашаадакы өрнекләрлән бирәр жүмлә дүзүн. Хер бир адлык ангы халда булунәр, сөлейин.

Бийаз гүлләр. Ени кийат. Күчүк кединин. Дерин чукура. Сыжак хаваларда. Усек аачтан.

ИШЛИК.

§ 27. Кысадан танышмак

Иш 233. Аклыныза гетирин былдырдан, ангы лафлар ишлерин ишлемини (ишини) гөстөрерләр. (Не йапәр? Не йапты? Не йапажәк?).

Бу картиналарын алтындакы жүмлелери окуйун.

Ташчы дувар калдырәр.

Уста өртүйү дүзер.

Бу жўмлелери йазын, булун о лафлары, ани адлыкларын иш-
лемини гостерерләр да алтларыны чизин. Соруш койун.

Иш 234. Йазын. Нокталарын еринә ишлем гостерән лафлары койун.

1. Балык су ичиндә (не йапәр?)...
2. Учак хавада (не йапәр?)...
3. Қырлангачлар (не йапты?)...
4. Гүнеш (не йапты?)...
5. Чичекләр (не йапажәк?)...

Ишлем гостерән лафларын алтыны чизин.

Иш 235. Ашаадакы ресимнерә гөрә ким *не йапәр?* сорушуна жувап верин.

Шинди бу жўмлелери тефтеринизә йазын да ишлем гостерән лафларын алтыны чизин.

Иш 236. Ашаадакы жўмлелери йазын. Сорушлара *не йапәр?* *не йапәрлар?* жувап едән лафларын алтыны чизин.

1. Дередә су уулдээр.
2. Сазлар фышырдээр.
3. Курбаалар кенара чыкәрлар.
4. Сазлар ардындан бир лелек гелер.
5. Кушчазлар жывырдээрлар.
6. Сиври синекләр су үстүндә учәрлар.

Иш 237. Ашаадакы адлыклара ишлем гөстөрән лафлар булун, өрнәә гөрә.

Миша окуйэр
Кушлар...
Машина...
Колхозчулар...

Аачлар...
Йаамур...
Лүзгәр...
Йылдызлар...

Ишлерин ишлемини (ишини, не йаптыны) гөстөрән лаф-лара ишлик денилер. Ишликләр не йапэр? не едер? сорушларына жувап едерләр.

Иш 238. Ашаадакы строфаларда ишликлери булун да тефтеринизә чыкарын. Оннара сорушу койун.

Илин о үк шу гөрүнер,
Салт лебедь хавайа чекер,
Енгеч гери хеп тепинер,
Балык суйа хеп дирешер.

И. Крылов.

Ай дууэр, нижә калбур,
Отлар йаваш фышырдээр
Тавшанжык синмиш камбур,
Үрежи пек сук урэр.

В. Чакыр.

Иш 239. Бу строфаларын жумлелериннән сорушлара йазылы жувап верин. Ишликлерин алтыны чизин.

1. Лебедь не йапэр?
2. Енгеч не йапэр?
3. Ай не йапэр?
4. Тавшанжык не йапмыш?

Иш 240. Окуйун. Йазын. Ишликлерин алтыны чизин.

ХАЙВАННАР НАСЫЛ ҚЫШЛЭЭР.

(Масал).

Хайваннар евжә дүзерләр да айазы хич дуймээрлан. Бир гүн ишледиләр да евжейи дүздүләр.

Йактылар собайы да **йысынэрлар**. Көшедә өкүз дурэр, от **гевшеер**. Койун патта **отурэр**. Домуз собанын өнүндә **йатэр**. Хороз собанын үстүнә **пинди**. Қаз да ичердә **гезер** да пенчерейә хеп **бакэр**.

Иш 241. Ашаадакы жўмлелердән адлыклары, нышанныклары хем ишликтери йазын.

1. Дўн бўўк бир йаамур йаады. 2. Чайырда ешил чимен бўўйер. 3. Казлар сары бобочларыны дередә ўзмәә ўредерләр. 4. Сык екиннәр ичиндә пытпыдыклар качэрлар.

Иш 242. Ашаадакы ишликләрлән бирәр жўмлә дўзўн да йазын.

Гелди, бакэр, алды, дурэр, гечежек, битежек, булдулар койа-жэклар.

§ 28. Ишлиин заманнары.

Иш 243. Илкин жўмлелери гечмиш заман ичин, сора шиндики заман ичин, биткидә дә гележек заман ичин окуйун. Йазын.

1. Биз былдыр икинжи класста **ўрендик**. Бўтўн йыл **чалыштык**. 2. Хепси ушаклар школайа **гелерләр**. Урокларда **окуйэрыз** хем **йазэрыз**. 3. Биз **ишлейежес** чок. Хепсимиз дўрдўнжў класса **гечежес**.

Шиндики заманда ишликтерин алтындан бир чизи, гечмиш замандакы ишликтерин алтындан ики чизи, гележек замандакы ишликтерин дә алтындан далгалы чизи чекин.

Ишликләр заманнара гөрә дийшилерләр.

Ишлиин ўч заманы вар: **шиндики заман**, **гечмиш заман**, **гележек заман**.

Шиндики заман жувап едер соруша *не йапэр?*, гечмиш заман жувап едер соруша *не йапты?*, гележек заман жувап едер соруша *не йапажэк?*

Ишлиин заманнары дўзўлерләр коктән хем масус аффикслердән.

Орнек.

Шиндики заман: **ал**, *ал+эр*; **гел**, *гел+ер*;

Гечмиш заман: **ал**, *ал+ды*; **гел**, *гел+ди*;

Гележек заман: **ал** *ал+ажэк*; **гел**, *гел+ежес*.

Иш 244. Ашаадакы ишликтери ўчўнә заманнара койун.

Чык, геч, тут, кал, бул, кес, йаз.

Орнек. Чык — *чыкэр* геч — ...

чыкты

чыкажэк

Иш 245. Ашаадакы ишликтери үчүнә заманнара койун да хер заманда бирәр жумлә дүзүн.

Иш 246. Окуйун.

1. Уроклар битти. 2. Аралык чекедер. 3. Турналар хавада учэр. 4. Авшама концерт вережек. 5. Чок инсан гележек. 6. Класста шинди репетиция гидер. 7. Бу гүн гечти. 8. Мити гөзәл чаларды. 9. Үчүнжү класс та концерт вережек.

Илкин о сыралары йазын, ангыларында ишликләр шиндики заманда булунэрлар, сора о сыралары, ангыларында ишликләр гечмиш заманда булунэрлар, сора да о сыралары, ангыларында ишликләр гележек заманда булунэрлар. Ишликлерә соруш койун. Булун о адлыклары, ангыларыннан бааланэр ишликләр.

Иш 247. Окуйн.

1. Вова кемеңчедә чалэр. 2. Мити кузулары беслеер. Гүлләр башчада ачтылар. 4. Паши поэзия сөлейежек. 5. Санди кийатларыны топлады да школайа гидежек.

Шинди ишликтери чыкарын да четвелә заманнара гөрә ерлештирин.

Ишлик	Соруш	Заман
чалэр	не йапэр?	шиндики
.....	.....	.....
.....	.....	.....

Иш 248. Окуйуч. Йазын. Шиндики, гечмиш хем гележек замандакы ишликтерин алтыны чизин.

I

Ама тилкижик-кызкардашчык имиш балыклары да шинди жаны истеер таа бишей капсын. Гидер тилки бир ичери, нередә карылар пита йапмышлар. Бурада о савашэр хамур исин да дүшер кафасыннан хамур кадасына. Булашэр дүбүдүз да качэр.

II.

— Не йапажэныз шинди бизим кийатларымызлан? — сөрэр Танас.

— Йоллайажэныз мы оннары?

— Илкин биздә почтада айыражэklar оннары, ангысыны нерейә, сора йоллайажэklar оннары. Гидежеқләр кийатлар машиналан, гемийлән, уачаклан, наньы оннара лэзым.

Иш 249. Окуйун. Ишликлери булун да заманыны гөстерин.

Пайажан үчэр
Надаз үстүндә.
Үзүм карарэр
Капу онүндә.

Тракторжу чалэр,
Чифтә гидежек.
Куй хазыр олэр,
Йорту гележек.

А. Твардовский.

*
* *

Липа, липа каар йаады.
Херерси бийаз олду.
Насыл гүн пейдаланды,
Сокаклар ушак долду.

В. Чакыр.

Иш 250. Окуйун да хер бир парчайа ад койун.

1. Гүн геч калкарды. Онун шылалары пек йуфка йысыдырды топраа. Айазлар сыкарды. Аачлар йапраксыз дурарды.

2. Гүн топраа йысытты. Илкйаз сулары бошанды. Чимен ешерди. Сыжак ерлердән кушлар гелди.

3. Гүн пек йакэр. Маши куйдә йашээр. Оннарын евин ардында чайыр чекедер. Таа иракта фермалар гөрүнер.

Хер бир парчайа ад койун. Йазын. Илк парчада ишликлери шиндики замана койун, икинжи парчада — гележек замана, үчүнжү парчада да ишликлери койун гечмиш замана.

Иш 251. Окуйун.

ЙЫКАНМАКТА.

Бизим күйүмүзүн кенарында вар бир бүүк тыйнак. Йазын биз чок керә йыканмаа гидәрдик.

Бир керә. . . .

Бу аннатмайы йазысыз дүзүн илери дору плана гөрә.

П л а н.

1. Чожуклар йыканмаа гелдиләр.
2. Каплун буавсы.
3. Вани буулажэйды.
4. Каплун бувасыны школайа гетирдиләр.

Сорушлар.

1. Ангы сөз пайына ишлик денилер?
2. Ишлиин ангы заманнары вар?

ӨРДЕЖИКЛӘР

Бир авжы, сазлыклар ичиндә гезәркән, гөрдү бир йабан өрдәә өрдежиклериннән. Анач өрдек йавружукларыны дерейә гөтүрәди.

Бир дуван ансыздан өрдәә капты. Өрдежикләр йалныз калдылар. Оннар хептән күчүктүләр да варды нижә кайбелсиннәр. Авжы тутту өрдежиклери да евә гетирди. Авжыда оннар йашарды ислә. Оннар олдуиду хептән йаваш. Ама ачан гүз гелди, өрдежикләр учуп гиттиләр. Авжы чок бакты ардларына: онун жаны ажыйырды.

— Ий йол, өрдежиклерим!

Аннадын, авжы өрдежиклери нижә булду. Йазын аннатмайы «Өрдежикләр» кенди лафларынызлан, плана гөрә.

П л а н.

1. Авжы сазлыклар ичиндә нелери гөрдү?
2. Ана өрдеклән не олмуш?
3. Авжы өрдежикләрлән не йапмыш?
4. Өрдежикләр нижә йашармыш?
5. Гүз гелдийнән не олмуш?

Иш 253. Ашаадакы ишликлери йазын: идиләр, илиштирди, сустулар, баарды, ишитти, калдылар.

Булун көклери. Бу ишлик көклериндән адлык дүзүн, өрнәә гөрә: *идиләр — имек.*

Иш 254. Ашаадакы ишликлердән адлык хем нышаннык дүзүн.

Кыр, кес, дур.

Ө р н е к. *Кыр — кырынты (адлык)
кырык (нышаннык)*

Бу дүзүлү лафларлан айырык бирәр жүмлә дүзүн да тефтеринизә йазын.

Иш 255. Картинаға гөрә йаз ичин аннадын.

Дүзүн бир аннатмак «Йазын». Илкин дүзүн жўмлә йаз ичин, сыжак ичин, ешиллик ичин, йаамур ичин, башча ичин. Сора дүзүн жўмлә ушаклар ичин, нижә оннар динненерләр, ойнә-эрлар хем нижә ишлеерләр. Ушакларын адларыны койун, йазын, нижә оннар гийимни.

ИЫЛ ЗАМАНЫНДА ГЕЧИЛЕННЕРИН ТЕКРАРЫ

Жүмлө.

Лаф.

Адлык.

Адлыкларын халланмасы.

Нышаннык.

Нышанныкларын адлыкларлан кулланылмасы.

Ишлик.

Ишлиин заманнары.

ИАЗЫЛЫ ИШ ИЧИН МАТЕРИАЛЛАР.

Сорушлара йазылы жувап вермек ичин материаллар.

1. ЗАРАРЖЫ.

Бабу бракмыш маса үстүндө иплик йумааны. Кедижик пинди маса үстүнә. Чекетти йумаклан ойнамаа. Йумак ерә дүштү. Кедижик тә ерә атлады. Ойнады да йумаан ипликлерини долаштырды. Бабу гелди да коулады зараржыйы.

Сорушлар.

1. Бабу маса үстүндә не бракмыш?
2. Кедижик не йапмыш?
3. Ипликләрлән не олмуш?
4. Бабу не йапмыш зараржыйлан?

Л а ф л а р : *бракмыш, долаштырды, коулады.*

2. ЕНГЕЧ.

Уүленди. Ушаклар дерейә гиттиләр. Чожуклар олталары* суйа аттылар. Кызчазлар кенарда качардылар да ташчаз топлардылар. Сора хепси тутундулар су ичиндән бир бүүк таш чыкармаа. Бирдән о ташын алтындан гөрүндү бир бүүк кара енгеч. Хепси чекетти баармаа. Гриша сокту елини су ичинә енгежи тутмаа. Ама енгеч күйрууну салды да деринә сакланды. Ушаклар гүлдүләр, ама Гриша гүженик калды.

Сорушлар.

1. Незаман олмуш бу иш?
2. Ушаклар нерейә гитмишләр?
3. Дередә не йапармыш оннар?

* Олта — балык тутмаа дейни камчы.

4. Ней гөрмүш ушаклар бир бүүк таш алтында?
5. Ким истемеш тутмаа енгежи?
6. Енгеч нерейя сакланмыш?
7. Нижя бакмыш ушаклар бу уймадык ишя?

Л а ф л а р: *олта, ташчаз, топлардылар, тутундулар чыкар-
маа, енгеч, енгежи, дериня сакланды.*

3. ЙАВРУЖУК.

Бир евин сачаа алтында варды бир кырлангач йувасы. Йува-
да варды йавружук. Бир керя йавружукларын бириси еря дүш-
тү. Кырлангачлар гөрдүләр. Оннар учардылар йавружуун до-
лайында да баарышардылар. Гечарди орадан бир чожук: О кал-
дырды йавружуу да койду йувасына. Кырлангачлар усландылар
да учтулар йавруларыны дойурмаа.

Сорушлар.

1. Кырлангач йувасы нерейди?
2. Не олмуш бир йавружуклан?
3. Не йапмыш кырлангачлар?
4. Ким йардым етмиш йавружаа геня йувасына дөнсүн?
5. Не йапмыш кырлангачлар бу корку гечтийнән?

Л а ф л а р: *кырлангач, йавружук, гөрдүләр, долайында,
баарышардылар, усландылар, учтулар.*

4. ЕНИ КАФАДАР.

Класса бир ени кафадар гетирдиләр. Онун ады Васи Кожабашты. О чок хаста йатмышты да пек гери калмышты. Ушак-
лар тутундулар она йардым етмәя. Васинин банка кафадары
үредирди ону давалары есапламаа. Маринки онуннан диктант
йазарды. Васи башлады ий жувап етмәя таблада. О кабул етти
«докуз». Бүтүн класс севинирди ени кафадарын раабетлериня*.

Сорушлар.

1. Класса кими гетирдиләр?
2. Не ичин Васи Кожабаш гери калмыш үренемктя?
3. Ушаклар нижя йардым едәрдиләр ени кафадара?
4. Таблада жуваплар ичин Васи не кабул етти?
5. Ени кафадарын раабетлериня ушаклар нижя бакардылар?

Л а ф л а р: *тутундулар она йардым етмәя, башлады ий
жувап етмәя, севинирди раабетлериня.*

* Раабет — егиштирмек

5. КААРДАН ТОПЧАЗ.

Ушаклар аулун ичиндә гезәрдиләр. Каардан бир адам йапардылар. Алёша йапты каардан бир топчаз. Булду көмүржүк да йапты гөзлерини, булду чыбыжак да йапты бурнусуну хем аазыны.

Ойнады ушаклар, гезиндиләр да генә гиттиләр ушак башчасына. Алёшанын жаны ажыды браксын топказы дышарда, да алып койду ону жебинә. Гелди ушак башчасына, асты абажыны шкафчаа, ама жебиндә калды каардан топчаз.

Идиләр үүленни, сора йаттылар уйумаа. Ачан уйандылар, Алёша аклына гетирди топказыны. Качарак гитти ушакларлан шкафчаза, ама онун йанында гөлжүк олмушту. Не олсун бу?

Ачтылар шкафказын капусуну, бактылар — жебиндән су дамнээр шип-шип-шип... Бакты Алёша жебин ичинә, ама орада бишей йокту. Йаш жебиндә калмышты саде ики көмүржүк хем ики чыбыжак.

Алёша бакэр хепсинә да сорэр: «Нәнда benim каардан топказым?»

П л а н.

1. Алёша топказы нижә йапты?
2. Нерейә о ону койду?
3. Не олду каардан топчазлан?

Л а ф л а р: Алёша, жебинә, үүленни, шкафказын.

ЛАФЛЫК

(Урокларá гөрä)

Ана тарафым

(Лафлар верилди 2-жи класста)

Ана дилим

Салкым чичäя — цветы акации
гөмеч — соты (пчелиные)
авá — напев, мелодия (в отличие от хавá — погода; воздух)
авáз — эхо, раздающийся голос (дальний, давний)
геврэк — хрупкий; нежный
седэф — перламутр, перламутровое ожерелье, бусы
үрүк — смысленый; проворный, расторопный
кеф — самочувствие, настроение
кысыр — бесплодный; неплодотворный, неплодоносный
евлад — дети, сын, дочь; ребенок; потомство, потомок

Нижейди куйдä йазын?

папур — рогоз (растение)
шопар — малыш
чимен — травка, гречиха
тыйнак — пруд
зүмбүл — гиацинт (цветок)
гарла — нива, полоса земли
хавá — погода, воздух (в отличие от авá — напев, мелодия)

Кости йазы нижä гечирди.

вармаа (гитмаä) — идти, ходить
чантá — сумка, портфель
ббүм — растение
разы олмаа — быть довольным, удовлетворенным

Бостанда

коркулук — пугало (чучело)
чатышмаа — срачиваться
көкөн — плеть арбуза, дыни (корень, куст ползучий, вьющийся)
гөл — озеро
хош — благодатный, приятно, благоденствие; доброе
мейвá — фрукты
ары — пчела, оса

Ий дост

кайык — лодка, ладья

Файдалы лафлар

аман — беда
йыпратмаа — обветшать, ослабевать, износиться, истощать
зааметлик — труд; забота
бежермек — умение
мететмаä — хвалить, восхвалять; славить, прославлять
йамулмак — дурачиться (несерьезность)
бичинти — скошенное

Бужак кырлары

гүн-батысы — запад
евел — предыдущий, прошлый
алыш-веришчилар — торговцы
мал — товар; скотина
асир — век, столетие
хергелä — лошадь; табун
сынжак (санжак) — округ, край
миллет — нация, национальность
кайылык — согласие
йуртлук — родина, отечество, страна, край

Гидан кушчазлар та учерлар. Гүзүн

надаз (гүз чифти) — осенняя вспашка, зябь
екиннар кардашланер — всходы посево в срачиваются, крепнут
себеп — причина, повод, мотив, ради
үзерина — по, потому, почему (не үзерä)
кусурлу — поврежденный, с изъяном
дерт — мука, горесть, печаль, тяжба, скорбь; изьян; боль, недуг
завалы — бедняжка; жалкий, окаянный; несчастный
сүзүлер — просачивается, цедится; грустит, плачет

Баа бозумундä

ири — крупные, большие, но
ийри — кривой

Алтыннан күп

левэнт — стройный, подтянутый, элегантный (о человеке)

Янко-музыкант

кетэн — лён
бениз — цвет лица, лицо;
аачкакан куш — дятел
чыртма — свирель
кафес — клетка
тамам — полно, полностью, все!
зайыф — слабый, немощный

Демір дишли бабу

Демір дишли бабу — Баба-яга
канара — скала
бир хайли — порядком, много
чытыранны даа — густой, непроходимый лес

Насреддин Хожанын анекдотлары

жүмбүш — шутка, прибаутка;
анекдот
айбоз — ангел

Келебаан легендасы

серай — дворец
пери — фея
бүржү — благовоние, приятный запах
бүрүнжүк — шелкопряд
коза — стручок, кокон
менлекет — страна

Даадыжы оол

йанылмаа — ошибаться
данá — годовалый телёнок
кайып — потерянный, исчезнувший, погибший
пишман олмаа — раскаяться

Геч гүз

панчаланды — (от панча — лапа, кулак) укрепиться, срослись

Яязыжылар. Л. Н. Толстой.

Аслан хем көпежик

шир — стих, стихи
аслан — лев
Лондон — кабаба, Англиянын башкасабасы
йабан, йабаннар — дикий; зверь, звери

менажер — зверинец
кокаламаа — понюхать, разнохивать, брать след, отслеживать
сааби — владелец, хозяин; владыка
елä — грива
йаламаа — лизать (в отличие от йааламаа — мазать маслом и др.)
кемирмаа — грызть
дүүнмаа — биться

А. М. Горький. Иниркушказы

иниркуш — воробей
бане — баня, ванна
үүнмаа — хвастать
курмаа кендини — воображать, важничать
кибирленмаа — чваниться, важничать
кушкуланмаа — беспокоиться, тревожиться; опасаться, страшиться
азетмаа, азетменмаа — приязнь, неприязнь (здесь: не понравилось)
хал — состояние, положение, участь (здесь: судьба, порядок)
бет — плохой, дурной; уродливый
кызылгыт — рыжий, рыжая
чырпышмаа — биться крыльями

Уйкулү кушлар

М. Еминеску. Гөрүшмек.

кодру — даалар Молдовада
дойна — ола молдован халк түркү
шырламаа — журчать
раат — спокойно;
раатлык — спокойствие
кугу казы — лебедь
бүүлү — волшебные
гүмүшленерлар — серебрятся

Кышын

евин кайдырмасы — покот крыши дома
каар динди — снег перестал, букв. устал
ашыламаа — прививать, калировать (в отличие от хашламаа — ошпарить)
ирмаа, ирилмиш — рассекать, рассеченный, разрез (здесь: колея)
тузак — ловушка, капкан
кырлиг — черенок
чөплемая — тесать, шипать, делать щетки для прививки черенков

Боз Енсежик

- кайын — берёза
кавак — тополь
батаклык кушлары — болотные
птицы
башчы — вожак
сызынты — родник
сынжап — белка
бир тырнык — очень мало, ничтожно
кызылжык (аач) — кизиловое (де-
рево)
кырч — иней
йалдызлы — блестит как золото
чам — ель, ёлка
ходул — горделивый, надменный,
высокомерный

Кит (Балена)

- ак жеер — лёгкие
пуфкурмаа — брызгать; моросить
далмаа — нырять, погружаться (*в
отличие от*
даалмаа — сыпаться, рассыпаться,
растаскиваться)

Айазбобá

- Айазбобá — Морозко, Дед Мороз
күртүн — сугроб
лалангыт — блин
гүмүш — серебро; деньги (у гагау-
зов)
хасыр — рогожка
Кречүн йортуларында — коладада
профет — илері ишлері билдирижі
Аллахыдуудуран (Ай-Панайя) —
Богородица
Ай-Кыз — Святая Дева
Куртарыжы — Спаситель
шыла — луч
Танры-аллаа — бог, божество;
Господь Бог
нилмаа — нагинаться; поклониться,
подчиниться
маг — ескидэн ад; о бир попáзды
йáда падишаады, ани йылдызла-
ры окуйáрды, бүү йапарды пек
чоктан
гүн-дуусу — восток
смёрна (религ.) — благовонная
смола из коры тропического дере-
ва — мёрра;
гүннүк — ароматическая смола (ре-
лиг., при богослужении) — ладан

Ион Крянгэ. Күчүклүүмдэн

- гүнах ола — грешным делом
буа — Ени йылда кулланылан бир
инструмент: бир динли кадажыын
ачык дибиня герерлар дері да баа-
лээрлар; ама онун ортасында или-
шик бейгир куйруундан йада еле-
синдан бир учлук, ангысыны
йыслээрлар ийши борчлан ки серт-
лешсин да ачан чекерлар ону кай-
дырып пармакларыннан, о чыка-
рэр бир сес нижа ани буга уурер;
парастас (молдованжа) — богослу-
жение за упокой умерших
чакын — резвый, озорной; мерз-
кий
зивирдемаа — брюзжать, ворчать;
морочить, прожужжать

Түркийя

- мечет (жами) — мусулман клисеси
гемй — корабль, судно
увалар — пространства
ипекли кумашлар — шелковые
ткани
Бгазичи — пролив Босфор
Адалар — Егейское море (архипе-
лаг, острова)
айыры — отдельно; особенно

Булгаристан

- натура — природа
улу даалар — дремучие леса
йарыада — полуостров
есмерленмаа — загорать
семтлар — края, места
аваданнык — инвентарь, утварь
мераклы — интересно, любопытно

Бин хем да бир гежя

- кин, кинни — месть, мстительный
есир кыз — девушка-невольница
бей-зада — принц
денизчи — мореход
чалма (түрбан) — у мусульман го-
ловной убор
кул — раб
кыз-зада — принцесса
хакына — действительно, истинно
диван — зал заседаний правитель-
ства султана
елпезя — веер
далгаланмак — волнение

Йлкйазын

- мыхлы — (от **мых** — старинные деревянные гвозди) — прибиты
сувазламáа — облакать, погладить
фырчá — щетка, *здесь*: очень густо
чырпынмáа — полоскаться, плескаться
келемá — целина
аачлык — много деревьев
биз — шило
менешá — фиалка
газгалáч (**казгалыч**) — палка с острым концом
чийдэм (**кокíчи**) — подснежник
көмүрэн — дикий чеснок
лелék — аист
гүзлүк (**боодай**) — озимая пшеница
будамáа — обрезать (лозу, ветки)
зарзавáт — овощи, зелень (ешил-лик)
су долабы — деревянное приспособление для доставания воды в огород — для полива огорода
вазгечмáа — перестать, прекратить
хайлак дурмáа — сидеть без дела, бездельничать
хавá кырылды — погода смягчилась
чуфá — сукно
сүүт аажы — верба
бүзүлмáа — съежиться, сжаться
йамáч — возвышенность, склон

Екиннәр

- мейдán — простор, площадь
булгүр — крупа
алаф — корм, фураж
дүүнүк — узел
йармá — корм из дроблёного зерна
ерин тавы — влага земли
гүндөндү — подсолнух
битмáа — кончатся; всходить (семена, посева)
талэр — круг; шляпа у полсолнуха с семечками
ийежék — пища, корм

* * *

- сармашык — вьюнок
паламида — осот (сорняк)
йабан алмасы — дикое яблоко (*сорняк*)
йуварлак оту — чертополох

- чобан торбасы — пастушья сумка (*сорняк*)
тенá чалынэр — зерно пустеет
йабан йулафы — дикий овёс
зәнник — потери, растраты
кылыф — футляр, кобура
улам-улам — местами, группами
йоксул — неимущий
нышнá — куча, накопление
изумрут (**зумрут**) — драгоценный камень зеленого цвета

Кушлар — бизим инанны достларымыз

- томурук — почка цветка
карык — грядка
булбул — соловей
даннар кушү — зорянка (*птица*)
кечи кушү — синичка (*птица*)
мукайетлик — чайные, надежда; старание, стремление
тыртыл — гусеница
аачкакан кушү — дятел
чалылык — кустарник, кусты дико-растущие
емник — кормушка

Тыйнактá

- керпеден — клещи
ördék гагалы балык — щука
тестерá — пила
ак балык — белая рыба
Курбаалар

- еник, енижак — детеныш, малёк
заарá, заарейик — оболочка икро-вого зернышка

Ев йылань хем гадюка

- зихир — яд

Йыртыжы кушлар

- йыртыжы — хищные
кукумау — сова
бухү (кушү) — филин
дуван — стервятник
орак — серп
титирék чайлак — парящий ястреб

Ев хайваннары

- пойраз — север, северный
сой — порода
беслим — корм

Девä

чөллүк — пустыня
сеферлик — путешествие, поход
йаратмаа — творить; сочинять

Ушаклар хем ордежиклар

батаклык — болото
чилигингир — кузнец
айла — семья

Тавшан айажыклары

гөженжик — зайчонок (детеныш)
жүкөт — пиджак, куртка
мезел — закуска

Гуливерин гезмеклери

гезмеклар — хождения, похождения
йай — лук (оружие)
ок — стрела
чиви, чивижик — болт, колышек
адамжык — человек; *здесь*: гном,
карлик
мызрак — копье
конукламаа — угощать

Яаз

тыртан — заячий зонтик (*раст.*)

Кирезä

кала — крепость, укрепление; замок
кенебир — конопля
дубелик — дубильня
парды — жердь
хастар — подкладка
хастарламаа — сшить подкладку;
здесь: дать взбучку
окол — загон
хыржын — сварливая
прежина — парды (*молд.*)
ворник — ворник (бекчи куйда),
блюститель порядка в селе, ста-
роста (*молд.*)
исправник — управляющий (*молд.*)
жерема — штраф
лефтер — доверие
динсиз — шалун

Яаз йаамурү

бүркүлүк — духота
гүр — густой, дремучий
сел — поток, сель

Грамматика. Кысым

өрүмжä — гарантул
өзөк — сердцевина, ось
учурдак — змей (бумажный)
жувап — ответ
киреч — известь
йоллу фистан — платье в полоску
рөкä — прялка
башлык — головка прялки
чөреп — горшок (для цветов)
кириш — бревно
елдивен — перчатка, рукавицы
кауш — музыкальный инструмент
(*гагаузский*)
серен — журавль у колодца
йылдырым — молния
демөт — сноп, охапка
йатка — мякоть косточки
незетли — вкусно, приятный вкус
натура гөрүмнери — явления при-
роды
виргүль — запятая
ноктä — точка
ангыч (ангыш) — боковая стена те-
леги
бичинти — скошенное
тырмак — грабли
тымарлык — уход за чем-то, кем-то
читен — плетенная из лозы корзина
чим — дерн, газон; мох
калбур — решето
үрлешмаä — сойтись, связаться (с
кем-либо)
бургү — сверло
четвел — таблица, схема
дүзен — станок (домашний, ткац-
кий)
чимчирик чакмасы — сверканье
молнии
пытпыдык — куропатка
каплунбовасы — черепаха
сак хавä — спокойная погода
вересийä — в долг, в кредит

ИЧИНДЕКИЛӘР

ОКУМАК

Ана тарафымыз, халкымыз, дилимиз.	
Ана тарафым. (<i>Д. Танасоглу</i>)	3
Ана дилим. (<i>Д. Танасоглу</i>)	4
Нижейди куйдә йазын?	4
Бичмектә. (<i>О. Сарывәлли</i>)	5
Кости йазы нижә гечирди. (<i>Н. Танасоглу</i>)	5
Бостанда	7
Не гөзәлди гечән йаз! (<i>В. Чақыр</i>)	9
Лүзгәр (<i>М. Исаковский</i>)	9
Ий дост	10
Файдалы демекләр	11
Шакалар	12
Йаамур. (<i>Д. Кара Чобан</i>)	12
Бужак кырлары	13
Гидән кушчазлар тә учәрлар. (<i>М. Исаковский</i>)	14
Гүзүн (<i>Н. Танасоглу</i>)	14
Баа бозумунда	16
Гарга хем Тилки. (<i>И. Крылов</i>)	17
Демир дишли бабу. (<i>Гагоуз халк масалы</i>)	18
Айна хем Маймун. (<i>И. Крылов</i>)	20
Алтыннан күп. (<i>Молдован халк масалы</i>)	20
Янко-музыкант. (<i>Г. Сенкевич</i>)	22
Насреддин Хожанын анекдотларын-дан	25
Келебәән легендасы	27
Даадыжы оол	28
Геч гүз. (<i>Н. Танасоглу</i>)	30
Гүз есап алмаклары	30
Чекиргә хем Карымжа. (<i>И. Крылов</i>)	31
Йазыжылар.	
Л. Н. Толстой. Аслан хем көпежик.	32
А. М. Горкий. Иниркушказы	34
М. Еминеску. Гөрүшмек	37
М. Еминеску. Уйкулу кушлар	38
Кышын. (<i>Н. Танасоглу</i>)	38
Боз Енсежик (<i>Д. Мамин-Сибиряк</i>)	39
Айазбоба. (<i>Рус халк масалы</i>)	44
Крәчун йортуларында — коладада	47
Ион Крянгә	50
Күчүклүүмдән	51
Кыш авшамы. (<i>А. С. Пушкин</i>)	52
Кыш сабаасы (<i>А. С. Пушкин</i>)	53
Ики дост. (<i>Г. Мусаева гөрә</i>)	53

Боз! (Йазылы такрир ичин) (<i>Л. Н. Толстой</i>)	66
Илкйаз гелди (<i>Н. Танасоглу</i>)	67
Илкйазын (<i>Н. Танасоглу</i>)	68
Тыйнак бойунда. (<i>Д. Танасоглу</i>)	70
Екиннәр	71
Кушлар — бизим инанны достларымыз	71
Тыйнакта	73
Ев йыланы хем цока	76
Йыртыжы кушла	77
Ев хайваннары	79
Девә	80
Ев кушлары	82
Ушаклар хем өрдежикләр. (<i>М. Пришвинә гөрә</i>)	82
Тавшанын аяжыклары. (<i>К. Паустовскийә гөрә</i>)	84
Гуливерин гезмеклери. (<i>Ж. Свифтә гөрә</i>)	85
Йаз. (<i>Н. Танасоглу</i>)	86
Кирезә. (<i>Ион Крянгә. «Күчүклүүмдән»</i>)	87
Йаз йаамуру. (<i>Н. Танасоглу</i>)	89
Бужаклы гагоуз Митран Пани (<i>Н. Бабоглу</i>)	90
Дернекләр. (<i>Д. Кара Чобан</i>)	91

ГРАММАТИКА

Текрар	
§ 1. Лефетмек	92
§ 2. Сесләр хем буквалар	93
§ 3. Кысым. Лафларын гечирдил-меси	96
§ 4. Ургу	97
§ 5. Сесли хем тутнук консоннар	97
§ 6. Икили консоннар	100
§ 7. Вокал гармониясы	101
Лаф	
§ 8. Көк хем аффикс	103
§ 9. Вокал гармониясына гөрә аффикслерий йазылышы	106
§ 10. Жүмлә	110
§ 11. Сорунш жүмлеси	112
§ 12. Аннатма жүмлә. Шашма жүмлә	114
§ 13. Субъект хем предикат	117
Сөз пайлары. Адлык	

Түркийя	56	§ 14. Кысакдан танышмак	119
Булгаристан	56	§ 15. Адетчә хем кендили адлыклар	123
Бин хем дә бир гежә (<i>Араб масал- ларындан</i>)	57	§ 16. Адлыкларын бирлик хем чок- лук сайысы	124
Аладин хем бүүлү лампа	58	Халлара гөрә адлыкларын дий- шилмеси	
Сөлейшләр	63	§ 17. Кысакдан танышмак	126
Лафетмек техникасы	63	§ 18. Консоннан битән адлыкларын халланмасы	128
Кит. (Балена)	64		
Гүндүз хем гежә	65		

§ 19. Вокалдан битән адлыкларын халланмасы	130
§ 20. К консонуннан битән адлыклар башка халланэрлар	133
§ 21. Чоклук сайысында адлыкларын халланмасы	134
§ 22. Темел халын хем гөстерек халын жүмледә кулланылмасы	135
§ 23. Саабилек халын жүмледә кул- ланылмасы	137
§ 24. Дорудак хал	138

Н Ы Ш А Н Н Ы К	
§ 25. Кысакдан танышмак	139
§ 26. Нышанлыкларын хем адлы- кларын барабар кулланыл- масы	143

И Ш Л И К	
§ 27. Кысакдан танышмак	144
§ 28. Ишлин заманары	147
Йыл заманында гечиленнерин текрары	152
Йазылы иш ичиң материаллар. Лафлык. (Уроклара гөрә)	152 155

УЧЕБНОЕ ИЗДАНИЕ

**ТАНАСОГЛУ НИКОЛАЙ ГЕОРГИЕВИЧ
ТАНАСОГЛУ ДИОНИС НИКОЛАЕВИЧ**

РОДНАЯ РЕЧЬ

Учебное пособие для 3 класса

(на гагаузском языке)

Колверим ичин жувапчы *Л. Ожован.*

Редактору *К. Василюглу.*

Артистик редактору *П. Пивченко.*

Техник редактору *П. Пивченко*

ИБ № 5436

Топлатмаа верилди 20.03.91. Типара верилди 13.09.91.

Кийадин форматы 70×100/16. Кийат дерги кийады.

Литература гарнитурасы. Басымы офсет.

Сайыл басым коласы 13.33. Сайыл ренк-чык 52,41.

Есап тип. коласы 8,89. Тиражы 10 000. Паасы 2 р. Сымарламак № 10374

Басым еви «Лумила». 277004, Кишинев, Штефан чел маре пр., 180.

Кишинев, Полиграфкомбинаты, Петру Мовилэ сок., 35.

РМ Девлет Департаменти басымнык.

полиграфия хем кийат алыш-верилдиги ичин.

